

KNAPP ÉVA

HISTORIA – ORATIO – EXEGESIS

A 18. századi Bonfini- és Istvánffy-recepció történetéhez

Az elmúlt évtizedekben megélénkült kritikatörténeti kutatások ráirányították a figyelmet a 18. század első kétharmadának kellőképpen fel nem tárt jelenségeire, ezen belül a korábban az említés szintjén vagy úgy sem tárgyalt szerzők életműveire.¹ Az újabban megvizsgált szerzők és művek jelentős része a mértékadó irodalomtörténeti bibliográfiából is hiányzik.² Az újabb vizsgálatok jelzik, nem tekinthető véletlennek, hogy e szerzők kimaradtak a hagyományos irodalomtörténeti kutatások látóköréből.³ Tevékenységük nem „illett” az elmúlt több mint ötven évben meghatározott tendenciák mentén kijelölt szerzők körébe és az uralkodó irodalomtörténeti koncepciókba. Ennek egyik oka minden valószínűség szerint az, hogy e művek vizsgálata elbizonytalanította, illetve más irányba terelte volna a 18. századi irodalmi folyamatok kutatását.⁴

A feldolgozatlan szerzők közé tartozik Orosz Ferenc pálos szerzetes, a katolikus aszketikus irodalom, a történetírás és a történelem-közvetítés jelentős egyénisége. Életműve

¹ Így például lásd BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971; TARNAI Andor, *Tudomány- és kritikatörténeti kutatások az Irodalomtudományi Intézetben*, Magyar Tudomány, 1971, 580–583; *A magyar kritika évszázadai: Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, írta és összeállította TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1981 (A Magyar Kritika Évszázadai, 1); TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században: Tanulmányok*, Bp., Argumentum Kiadó, 2002 (Irodalomtörténeti Füzetek, 151); *Retorikák a barokk korból*, vál., szerk., zárótanulmány BITSKEY István, Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 2003; *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas Kiadó, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok).

² Hiába keressük például Csete István, Deményi László vagy Orosz Ferenc nevét és életművét a STOLL Béla, VARGA Imre és V. KOVÁCS Sándor szerkesztette kézikönyvben: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972.

³ KNAPP Éva, *Egy ismeretlen irodalomelméleti munka a XVIII. század első feléből: Gyalogi János (?)*: *De eloquentia sacra (1750) = Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 31), 227–262; TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *A magyar nyelvűség programja a XVIII. századi egyházi irodalomban*, StudLitt, 42(2004), 7–40; KNAPP Éva, *Deményi László retorikai segédletei (1734–1754) = Historia litteraria, i. m.* (1. jegyzet), 250–278; TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *A magyarországi neolatin irodalom kutatása a 18. században*, ItK, 110(2006), 233–256.

⁴ Itt utalok – elsősorban – a magyarországi felvilágosodás-kori irodalommal kapcsolatos kutatások egy részére.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXXV. évfolyam 3. szám

teljes egészében hiányzik a régi magyar irodalom történetéből. Fordításai, Kempis Tamás *De imitatione Christi*jének latin nyelvű verses átdolgozása, történeti és rendtörténeti munkái egyaránt elkerülték a kutatás figyelmét.

Munkássága nem, illetve nehezen mérhető össze a 18. századi világi szerzők életművével. Ennek oka egyrészt szoros kötődése a katolikus egyházhoz és azonosulása rendjével, másrészt a szerzetesi elkötelezettségen túlmutató, sajátosan nemzeti szemlélete. Ismeretes, hogy a 18. század közepének vallásosságáról már a két világháború közötti időszakban többen kimutatták, hogy az nem egyszerűen a Habsburg-ház és környezete által alakított, úgynevezett bécsi katolikus barokk kisugárzása,⁵ s éppúgy kötődik a magyar történelem sorsfordulóihoz, mint a magyar szentek és Szűz Mária mint *Patrona Hungariae* kultuszához.⁶ Orosz műveinek egyik része a katolikus vallásos irodalom körébe sorolható, másik része a magyar történelem régi magyar irodalommal érintkező vonulatával áll rokonságban.

A III. Károly király (VI. Károly német-római császár) és Mária Terézia uralkodását jellemző abszolutista törekvések és a – részben a tartós török jelenlét miatt konzerválódott, a török kiűzése előtti mintegy száz évben „nemzetfenntartó”⁷ – magyar nemesi rendi szemlélet közötti feszültség a legkülönbözőbb formákban mutatkozott meg a hazai felvilágosodás kezdeti szakaszában. A Habsburg birodalom hivatali szerkezetének központosító átszervezésével, az állami berendezkedés és irányítás átalakításával az 1750-es évek elejétől felszínre kerülő válságjelenségek együtt hatottak a megváltozott uralkodói egyházpolitika kisugárzásával.⁸ Orosz Ferenc jól érzékelte a 18. század közepének belpolitikai nehézségeit. Történelemszemlélete és munkássága – amit az alábbiakban részletesen bemutatunk – a magyar múlt dicsőséges példáinak felsorakoztatásával egy sajátosan egyéni irodalmi kísérletnek tekinthető a magyarok közötti megbékélés, egy új nemzeti és európai öntudat megteremtésére.

Életpálya, művek

Orosz Ferenc életéről és munkásságáról viszonylag kevés, szórványos és részben megbízhatatlan adat áll a kutatás rendelkezésére.⁹ Ő maga szisztematikusan gyűjtötte a

⁵ Vö. pl. JÁNOSI Gyula, *Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán*, Pannonhalma, 1935 (Pannonhalmi Füzetek, 17).

⁶ Vö. pl. TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa* = UÓK, *Az egyházi irodalom műfajai...*, i. m., 11–54.

⁷ A magyar nemesi rendi szemlélet 17. századi „nemzetfenntartó” jellege összetevőinek bemutatása további kutatás feladata.

⁸ Vö. Padányi Bíró Márton példáját: TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Padányi Bíró Márton és a dunántúli protestantizmus*, *Történelmi Szemle*, 32(1990), 259–273.

⁹ NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, VII, Pest, Ráth Mór, 1860, 273–275; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, IX, Bp., Hornyánszky, 1903, 1393–1396; vö. GYÉRESSY Béla Ágoston, *Boldog magyar pálosok*, kézirat, 1970 körül, II, 261–264; Constant von WURZBACH, *Biographisches Lexikon*, XXI, Wien, Zamorski, 1870, 106–107.

családjára vonatkozó, már a 18. században is csupán töredékesen fellelhető adatokat, melyeket egyik műve jegyzetében „Ex Docum. Liter. fam. Orosz” rövidítéssel hivatkozott.¹⁰ A családtörténeti adatokat rendszeresen beleszötte nyomtatásban megjelent munkái dedikációiba és magukba a művekbe, s ezeket az adatokat folyamatosan bővítette, szükség esetén javította.¹¹ A halálozási évéből és életkorából visszakövetkeztetve 1697-ben¹² Nagyfödémesen született, Pozsony megyei nemesi családban. A család előnevét a csallóközi Balásfalváról kapta. Tanulmányait a nagyszombati jezsuitáknál végezte. Ezt bizonyítja két közvetett adat. 1708 szeptemberében szerepelt a nagyszombati jezsuita diákszínpadon a *Hungaria Tertio Christiana, seu Bela rex* című darabban. Huszonegy társával együtt az ifjak („Ephaebi”) csoportjában lépett fel, neve után a „parvista” megjelölés olvasható. Négy évvel később, 1712 augusztusában ugyanitt részesült az Esterházy Pál által 1675-ben a jezsuita diákok irodalmi teljesítményének ösztönzésére létrehozott alapítványi díjban.¹³ A Fitter Ádám és Csepelényi Ferenc szerzőségéhez egyaránt köthető, *Carolus I.* című iskoladráma¹⁴ előadása után szétosztott jutalmak egyikét a második grammatikai osztály tagjaként harmadmagával ő kapta „ex praeceptis grammaticae”. A kétnyelvű program függelékeként közölt díjazotti névsorban „Franciscus Orosz, Nob. Ung. Nagy-Födemesiensis” megjelöléssel található.¹⁵ 1714. július 27-én belépett a pálos rendbe, ünnepélyes rendi fogadalmát 1715. július 28-án tette le.¹⁶ 1718-tól három évet töltött Rómában, ahol folytatta tanulmányait. Rómában a magyar pálos rendtartomány rendházában élt, s fiatal rendtársaival, Ordódy Istvánnal és Tolnay Miklóssal ők voltak az első 18. századi római magyar pálos növendékek.¹⁷ Római útjának egyik, több mint harminc évvel később feljegyzett, emlékezetes mozzanata volt, amikor kézbe vehette Hunyadi Mátyás piros selyembe kötött, ezüst díszekkel borított, gazdagon illuminált

¹⁰ [KÜKÜLLEI János], *Első Lajos magyar királynak [...] Dolgairúl [...] Rövid Krónika...*, ford. OROSZ Ferenc, Buda, Landerer Ferenc Leopold, 1760, B5r.

¹¹ Így a *Synopsis* (Sopron, A. M. Rennaurin viduae, 1747) című munkában található családtörténeti vonatkozásokat későbbi műveiben, például az *Orationes* (Ginsburgi, 1754, 1756) címűben és a Küküllei-fordításban – i. m. (10. jegyzet) – kijavította. Ha a nyomtatásban megjelent Orosz-munkák keretszövegeit a megjelenések időrendjében olvassuk, figyelemmel kísérhető a családtörténet kibővülése.

¹² Egy másik adat szerint 18 éves volt, amikor magára öltötte („indutus”) a rendi öltözetet. Ezt az adatot alapul véve 1696-ban született. *Catalogus Paulinorum ab an. 1647 usque an. Abolitionis 1786*, kézirat, OSZK, Fol. Lat. 2024, 14v.

¹³ *Hungaria Tertio Christiana, seu Bela rex...*, Tyrnaviae, Typis Academicis, (1708), A4v; KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Esterházy Pál és az iskolai színjátszás = Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok: A noszvaji hasonló című konferencián elhangzott előadások*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, Ethnica Alapítvány, 1993, 19–45, itt: 37.

¹⁴ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai, I, 1561–1773*, Bp., MTA, 1984, 131–133; vö. VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*, Bp., Argumentum Kiadó, 2000, 101–102.

¹⁵ *Nomina eorum quos de Republica Literaria bene meritos Munificentissima Liberalitas Celsissimi [...] Principis, Regnique Hungariae Palatini Pauli Estoras de Galantha. Perenni fundatione stabilita in Tyrnaviensi Soc. Jesu Academia anno M.DCC.XII. Die ... Augusti praemijs donavit... = Carolus I. superatis aemulis Hungariae Rex electus...*, Tyrnaviae, Typis Academicis, (1712), C4r. Használt példány: BEKK, Hd 334.

¹⁶ *Catalogus Paulinorum, i. m.* (12. jegyzet), 14v.

¹⁷ KISBÁN Emil, *A magyar pálosrend története, I–II*, Bp., Pálos Kolostor, 1938–1940, II, 77.

breviáriumát a vatikáni könyvtárban. Elképzelése szerint az uralkodó ebből imádkozott magányosan és a pálos szerzetesek körében a budaszentlőrinci kolostorban.¹⁸

1721-ben Nagyszombatban megjelent első munkája *Első Remete Szent Pál Szerzetének Lelki Elmélkedésekre gerjedeztető, és igaz tökéletességre rejtezve vezérlő barlangja...* címmel. 1721–1723 között Pécsen élt, s rendtársaival, például Nagy Vincével együtt meghívott szónokként beszédeket mondott a püspöki székesegyházban.¹⁹

A következő évek tartózkodási helyéről biztos adat nem áll rendelkezésre, 1732–1734 között azonban biztosan Máriavölgyben élt. Itt volt a pálos rend magyarországi központja, s a legjelentősebb rendi búcsújáróhely. Orosz itt a subprior („supprior”) tisztséget töltötte be.²⁰ Rendszeresen találkozott a rend előjáróival és folyamatos kapcsolatot tartott a zárándokokkal. Ez a tevékenysége és történeti érdeklődése ösztönözhette a *Liber historicus Ecclesiae Thallensis Thaumaturgae B[eati]ss[i]mae Matris...* című, kiadásra szánt kézirat összeállítására (1733).²¹

Következő szolgálati helye Pápa volt. Itt – Gyéressy Béla közlésével²² ellentétben – nem 1737–1740, hanem 1735–1741 között volt prior.²³ Priorként sokat fáradozott a magyarországi pálos kolostorok rangsorában hetedik helyen álló²⁴ pápai rendház fellenédítéséért. A rend régi templomának lebontása után az ő előjárósága alatt épült fel az új pálos templom,²⁵ melynek alapkövét Sajghó Benedek pannonhalmi főapáttal áldatta meg. A pápai konvent gazdálkodására vonatkozó kézirat egyik bejegyzése tanúsítja, hogy Orosz 1736. június 1-jén, majd ugyanezen év december 1-jén ellenőrizte a *Liber rationum conventus Papensis...* adatait; egy a betelt kötet archiválására vonatkozó későbbi bejegyzése 1737. május 3-án kelt.²⁶ Az 1732-től a pápai konvent gondjaira bízott, Veszprém megyei túskevári vikáriátus monostorra szervezését ugyancsak ő végezte.

¹⁸ „...quod ego Romae olim habui gratiam videndi et legendi, actuque exstat et asservatur in Bibliotheca Sacri Palatii Vaticani pro perenni tam praeclari Regis memoria”. Franciscus OROSZ, *Orationes Regum et Principum...*, Ginsburgi, Typis Wageggianis, (1754), 152–154. Azonos lehet: *Breviarium secundum consuetudinem Romanae curiae*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Urb. Lat. 112. Az újabb kötésű, Csapodi Csaba feltételezése szerint egy, a breviáriumban található 1492-es évszám miatt Mátyás által soha nem forgatott, Itáliában maradt korvináról lásd CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Corviniana*, Bp., Helikon Kiadó, 1990⁴, 17, 58.

¹⁹ KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 32.

²⁰ „R. P. Franciscus Orosz Supprior”. *Diarium Conventus Mariae Thallensis...*, II, [1723–1749], 140, 143, 173 (BEKK, Ab 185); KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), I, 285.

²¹ A kézirat címében lévő kronosztichon az 1733-as évet jelöli, melyben Orosz január első napján kezdte el a mű írását. A kiadási tervre utal a kézirat elején a művet ajánló keretszöveg. Lelőhelye: BEKK, Ab 179. Orosz máriavölgyi működéséhez vö. TUSKÉS Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1993, 40, 150, 163, 394, 398.

²² GYÉRESSY, *i. m.* (9. jegyzet), 261.

²³ 1735-ben és 1741-ben pápai perjelként írt levelet. KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), I, 202.

²⁴ KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 86.

²⁵ A pápai pálos templom felépítésére sokan adakoztak, így például Jóscai Ferenc kassai plébános 1740 szeptemberében. Jóscai Orosz Ferencnek címzett levelében köszönetet mondott a pápai pálosoknak, akiknél nevelkedett, és 100 forintot adományozott a rendház céljaira. KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 316.

²⁶ *Liber rationum conventus Papensis O. S. Pauli primi eremitae [...] ab Anno 1722 ad A. 1737*, 1r, 189v, 212r (BEKK, Ab 189).

Fáradozása eredményeként, 1741. március 13-án a nagyjenő–tüskevári rendházba visszaköltöztek a szerzetesek, s az újjáalapítás hosszú életűnek bizonyult.²⁷

A Kummer László által német nyelven összeállított és Orosz által magyarra fordított máriavölgyi mirákulumoskönyv címlapja szerint 1743 körül a fordító a márianosztrai konventben élt.²⁸ Néhány évvel később, 1747-ben Diósgyőrből adatható a tevékenysége, ahol a monostor szőlőjében présházát építtetett.²⁹ Szinnyei egy másik 1747-es adatot is közölt, amely szerint ebben az évben Orosz a „növendékpapok magistere volt” a márianosztrai konventben.³⁰ Ez az adat minden bizonnyal téves, mivel a pálos rendnek Magyarországon két noviciátusa volt: a régebbi Sopronbámfalván, az újabb, 1738-ban megszervezett Sátoraljaújhelyen működött.³¹ Orosz 1747-ben megjelent *Synopsis* című rendtörténeti munkájának Zichy Ferenc győri püspök által kiadott engedélyében az áll, hogy a szerző a Sopron melletti „Bondorfi” (Wondorf, Sopronbámfalva) konventben él, ahol novíciusmesterként³² és priorként tevékenykedett.³³

Egy további adat tanúsága szerint 1762. december 2-án 150 forintot ajándékozott a pesti pálos könyvtárnak latin nyelvű tudományos munkák beszerzésére,³⁴ ami jelzi, hogy tiszttában volt rendje általános műveltségével és a pálos könyvtárak korabeli állapotával.³⁵ 1767-ben a nagyjenő–tüskevári pálos kolostorban élt, itt készítette el Nicolaus Hanapes (Hanapi) egyik művének *Lelki kintsekkal rakott tárház...* (Kassa, 1769) címmel megjelentetett fordítását.³⁶ Minden valószínűség szerint innen költözött az idős pálosokat gondozó, tóketerebesi (Terebes, Zemplén megye) kolostorba. 1769-ben innen dátu-

²⁷ Gyéressy adatát nem tudtam ellenőrizni. GYÉRESSY, *i. m.* (9. jegyzet), 262.

²⁸ *Puteus aquarum viventium, Cant. c. 4. v. 15. Élő vizek kutya [...]* Melly először 1734-dik esztendőben Németh, az után 1743-dik esztendőben Deák nyelven világosságra ki-bocsáttatott, Most pedig azon I. Remete Sz. Pál Szerzetiben lévő, s Nosztrei Conventben lakozó P. OROSZ Ferenc által a Magyar Nemzetnek kedvéért Magyarra fordítottat, Nagyszombat, Akadémia, 1743. A fordítás kiadására vonatkozó rendi engedély kelte: „Mariae-Thall 30. Januarii 1743”, azaz a fordítás ekkor már készen volt. Használt példányok: OSZK 319.665, 321.580.

²⁹ KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 18; GYÉRESSY, *i. m.* (9. jegyzet), 262.

³⁰ SZINNYEI, *i. m.* (9. jegyzet), 1393.

³¹ KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 86.

³² OROSZ, *Synopsis*, *i. m.* (11. jegyzet), b7r.

³³ KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 361.

³⁴ KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 161.

³⁵ Vö. KNAPP Éva, *A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században: Rekonstrukciós kísérlet*, MKSz, 108(1992), 193–216, 311–328.

³⁶ A fordítás olvasói előszava szerint Orosz az eredeti mű több kiadását ismerte (például: 1530; Tübingen, 1533; Würzburg, 1703). Közülük a magyar fordítás a cikkelyekkel bővített 1726-os augsburgi kiadás alapján 1742-ben Nagyszombatban kiadott latin nyelvű nyomtatványból (Nicolaus HANAPES, *Exempla Biblica...*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1742) készült. Nicolaus HANAPES, *Lelki kintsekkal rakott tárház...*, ford. OROSZ Ferenc, Kassa, Nyomt. Jézus Társasága Akad. böltüivel, 1769, *A kegyes olvasóhoz*.

mozta két kéziratban fennmaradt munkáját,³⁷ s itt halt meg 1771. szeptember 21-én vagy 27-én.³⁸

Orosz Ferenc irodalmi munkásságát már életében számon tartották. Bod Péter például a *Magyar Athenas*ban megemlíttette rendtörténetét.³⁹ A 19. század elején Katona István kilenc tételben közölte nyomtatott munkáinak jegyzékét.⁴⁰ Szinnyei József tíz nyomtatványát, s Horányi Elek és Danielik József alapján öt kéziratát tartotta számon.⁴¹ Ugyanakkor a retrospektív nemzeti bibliográfia nevének feltüntetésével mindössze két nyomtatott munkáját tartalmazza.⁴²

A Horányi és Danielik nyomán Szinnyeinél lelőhely nélkül közölt öt kéziratból a címek egyezése alapján három azonosítható példány szerint.⁴³ A Gyéressy Béla által elküldött és tartalmi leírással közölt, szintén öt darab kéziratból a budapesti Egyetemi Könyvtárban négyet lehetett azonosítani.⁴⁴ A leírások arra utalnak, hogy a Szinnyeinél *Regulae Principum* címmel említett kézirat azonos lehet a Gyéressynél „szentatyák válogatott beszédei (Apophthegmata, Miscellanea, Regulae principium...)”-ként említett munkával.⁴⁵ A mindkettőjük által „Meditationes pro singulis anni diebus” címmel jelzett kézirat jelenleg nem található: az azonos cím valószínűsíti, hogy egy korábbi pontatlan adat átvételéről van szó.⁴⁶ Az azonosított kéziratokhoz tartozik ötödikként a kiadásra szánt máriavölgyi *Liber historicus...*, amely ugyancsak a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található.⁴⁷

³⁷ [OROSZ Ferenc], *Selectiora Doctorum olim Sapientissimorumque virorum, tam Gentilium quam Christianorum Apophthegmata...*, (Terebes, 1769), kézirat, BEKK, G 153; Uő, *Miscellanea Variarum Sententiarum...*, (Terebes, 1769), kézirat, BEKK, A 66.

³⁸ 1771. szeptember 21.: SZINNYEI, i. m. (9. jegyzet), 1393; 1771. szeptember 27.: GYÉRESSY, i. m. (9. jegyzet), 264; Gyéressy adata valószínűleg téves, a *Catalogus Paulinorum*, i. m. (12. jegyzet), 14v. szerint szeptember 21-én halt meg. Itt jegyzem meg, hogy Oroszról írt lexikoncímszávában SZ[ELESTEI] N[AGY] L[ászló] Szinnyei több tekintetben kritikával kezelendő adatait vette át: *Orosz Ferenc = Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1994, II, 1519.

³⁹ BOD Péter, *Magyar Athenas...*, Szeben, 1766 [Sárdi Sámuel, 1767], 203.

⁴⁰ Stephanus KATONA, *Historia critica Regum Hungariae stirpis Austriacae...*, Tomulus 20, ordine XXXIX, 1740–1780, Budae, Typ. Universitatis, 1809, 986–987.

⁴¹ SZINNYEI, i. m. (9. jegyzet), 1393–1396; vö. KISBÁN, i. m. (17. jegyzet), II, 361–362.

⁴² PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, I–IV, Bp., 1888–1892; *Pótlások, 1701–1800*, V–VIII, Bp., 1971–1991 (a továbbiakban: PETRIK).

⁴³ OROSZ, *Selectiora*, i. m. (37. jegyzet); OROSZ, *Miscellanea*, i. m. (37. jegyzet); Thomae a KEMPIS Canonici Regularis Ordinis Sancti Augustini *De imitatione Christi Libri Quatuor*, quorum primos tres versu Elegiaco, quartum Rhythmico simplici expressit Frater Franciscus OROSZ Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae Praesbyter Professus..., h. n., é. n., kézirat, BEKK, A 35; SZINNYEI, i. m. (9. jegyzet), 1396.

⁴⁴ OROSZ, *Selectiora*, i. m. (37. jegyzet); OROSZ, *Miscellanea*, i. m. (37. jegyzet); KEMPIS–OROSZ, i. m. (43. jegyzet); Franciscus OROSZ, *Selectiores Sententiae e L. Annaei Senecae Operibus a Justo Lipsio emendatis, et scholiis illustratis, excerptae*, h. n., é. n., kézirat, BEKK, F 17/5; GYÉRESSY, i. m. (9. jegyzet), 264.

⁴⁵ GYÉRESSY, i. m. (9. jegyzet), 264; OROSZ, *Selectiora*, i. m. (37. jegyzet).

⁴⁶ Gyéressy szerint Orosz Ferenc kéziratai kivétel nélkül a budapesti Egyetemi Könyvtárban találhatók; itt azonban ilyen főcímen, illetve Orosz neve alatt ilyen címen nincs kézirat.

⁴⁷ Franciscus OROSZ, *Liber historicus Ecclesiae Thallensis Thaumaturgae B[eati]ss[i]mae Matris...*, [Máriavölgy], 1733, kézirat, BEKK, Ab 179. Itt jegyzem meg, hogy a Kisbán Emil által Orosz Ferenc kéziratának tartott „Diarium ven. Conventus M. Thallensis”-be Orosz hivataltól jegyzett be adatokat máriavölgyi működé-

Orosz kéziratos műveinek közös jellemzője, hogy szoros értelemben egyik sem tekinthető önálló alkotásnak. Ide tartozik Kempis Tamás *De imitatione Christi libri quatuor*jának verses átdolgozása, a *Selectiora Doctorum [...] Apophthegmata...* című összeállítás, a *Selectiores Sententiae e L. Annaei Senecae Operibus...* Seneca-kompendium és a *Miscellanea Variarum Sententiarum...* című gyűjtemény, amely 164 szentenciát és ezek magyarázatát tartalmazza Jézus Sirák fia könyvéből.⁴⁸ A már említett *Liber historicus...* a máriavölgyi kegyhely történetét dolgozza fel és összegzi az 1733-ig történt csodás gyógyulásokat.

A nyomtatott munkák 1721–1785 között láttak napvilágot.⁴⁹ A művek nagyobb része fordítás magyar nyelvre. A nevének feltüntetése nélkül megjelent első munka címe *Első Remete Szent Pál Szerzetének Lelki Elmélkedésekre gerjedeztető, és igaz tökéletességre rejtevezve vezérlő barlangja...*, melyet a Buda töröktől való visszavívásakor elesett Apponyi Miklós özvegye, Pongrácz Eszter⁵⁰ kérésére fordított.⁵¹ Kummer László máriavölgyi mirákulumos könyvének fordítása a retrospektív nemzeti bibliográfia szerint 1742-ben, 1743-ban és 1748-ban jelent meg Nagyszombatban.⁵² A tévesen Jankovich Gellért, másutt Orosz Ferenc művének tartott, Kisbán Emil szerint Jeney Márton által készített⁵³ sasvári mirákulumos könyvet (*Magyar Országának Jeles tündökléssel Fel-tetszett Uj Csillaga...*) szintén Orosz fordította. Ez a fordítás 1748. február 16-án kapta meg a ki nyomtatásra vonatkozó rendi engedélyt, de csak három évvel később, 1751-ben jelent meg, ugyancsak Nagyszombatban.⁵⁴ A Szent Jeromos-féle Remete Szent Pál életrajz

se során. A három kötet nem tekinthető az ő kéziratának. KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 361; lásd még 20. jegyzet.

⁴⁸ A befejező mondat szerint: „Expliciunt Ecclesiastici seu Siriacidis sententiae selectiores expositionibus illustratae, numero 164.” OROSZ, *Miscellanea*, *i. m.* (37. jegyzet), 136. – Orosz Justus Lipsius *Flores Senecae* című munkájából készített kéziratos Seneca-kivonatára Eckhardt Sándor hívta fel Turóczi-Trostler József figyelmét. Turóczi-Trostler téves megjegyzése szerint a kivonat a 18. század elején készült. TURÓCZI-TROSTLER József, *Keresztény Seneca: Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből* = Uő, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, II, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961, 156–218; itt: 181, 35. jegyzet.

⁴⁹ Vö. KNAPP Éva, *Et tu Hungaria cum Paulinis crescis [...]: Kiállítás a pálos rend történetéről a budapesti Egyetemi Könyvtárban*, 2006. október 17.–december 22., Bp., Egyetemi Könyvtár, 2006.

⁵⁰ Ismeretes, hogy Pongrácz Eszter az általa összegyűjtött imádságokat köteté szerkesztve *Igaz isteni szeretetnek harmattýából nevedett, drága kövekkel ki-rakott arany korona...* címmel adta ki. A népszerű könyvnek több mint negyven kiadása jelent meg a 20. század elejéig.

⁵¹ Nagyszombat, Académia bötüivel Gaál Friderik által, 1721; PETRIK IV, 90. Használt példány: BEK, Ad 4r 1049. A műből a Katona, Szinnyei és Kisbán által jelzett nagyszombati 1755-ös kiadás sem Petriknél, sem az átvizsgált könyvtári állományokban nem található meg. Vö. KATONA, *i. m.* (40. jegyzet); SZINNYEI, *i. m.* (9. jegyzet); KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 362, 193. jegyzet.

⁵² *Puteus aquarum viventium, Cant. c. 4. v. 15. Élő vizek kutya...*; PETRIK V, 279; II, 518; VII, 287; III, 158. Használt példány: BEK, Ac 1026. – Vö. még TÖSKÉS, *i. m.* (21. jegyzet), 392–393. 1742-es magyar nyelvű kiadás nem létezik, mivel az a kötet, melyet ezzel a kiadási évvel katalogizáltak az OSZK-ban, valójában – a címlap megjelenési adatával egyezően – 1743-ban látott napvilágot (a kötetben a rendi engedély is 1743-ban kelt). A kötet jelzete: OSZK 319.665.

⁵³ KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 361.

⁵⁴ A2r; PETRIK II, 944; IV, 53. Használt példány: BEK 144.131. Az OSZK katalógusa szerint e fordítás 1767-ben is megjelent; a kötetet azonban nem tudtam megvizsgálni, mert lappang. Jelzete: OSZK 801.439.

Matthias Fuhrmann által rézmetszetekkel díszített és sajtó alá rendezett kiadásának (*Decus solitudinis...*) fordítása 1754-ben, szintén Nagyszombatban jelent meg.⁵⁵ Az utóbbi mű egy részének, Remete Szent Pál életrajzának az átszerkesztett, latin nyelvű kivonatos változata már több mint egy évtizeddel Orosz halála után, 1785-ben látott napvilágot.⁵⁶ Kollenicz András 1729-ben Pozsonyban megjelent latin nyelvű művét *Vita moriens vagy-is Haldokló élet...* (Pest, 1758), Nicolaus Hanapus (Hanapes, Hanapi) munkáját pedig *Lelki kintsekkkel rakott tárház...* (Kassa, 1769) címmel fordította magyarra.⁵⁷

E jórészt az egyházi irodalom körébe tartozó munkákon kívül további három, történeti tárgyú mű fűződik Orosz nevéhez. A latin nyelvű *Synopsis* a pálos rend történetét össze- szegi, s liber gradualisként is többször megjelent⁵⁸ (Sopron, 1747; Buda, 1751).⁵⁹ Orosz magyarra fordította Küküllei János Nagy (I.) Lajos királyról szóló krónikáját (1760).⁶⁰ A harmadik történeti mű *Orationes Regum et Principum magni Regni Hungariae...* (Ginsburgi, 1754, 1756) címmel, más nyomtatványainál nagyobb terjedelemben (663 lap

Kisbán szerint létezik nagyszombati, 1755-ben megjelent kiadása is. KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), II, 361, 188. jegyzet.

⁵⁵ *Egyedülvalóságnak ékessége...*; PETRIK II, 120, 279. A korábban használt, jelenleg lappangó példány: BEK, Ac 1054. A műből a Katona és Szinnyei által jelzett nagyszombati 1757-es kiadás sem Petriknél, sem az átvizsgált könyvtári állományokban nem található meg. Vö. KATONA, *i. m.* (40. jegyzet); SZINNYEI, *i. m.* (9. jegyzet).

⁵⁶ HIERONYMUS, *Vita et obitus S. Pauli primi eremita. Adjectis ex Bollando, Furmanno, Oroszio etc. ...*, Quinque-Ecclesiis, typis Joan. Jos. Engel, [1785]; PETRIK II, 120; vö. PETRIK VI, 332. Használt példány: OSZK 316.984. – Az összeállítás valószínűleg Lethenyi János nevéhez köthető, aki 1786-ban a pécsi püspöknek, Eszterházy Pálnak ajánlotta az *Első Remete Szent Pálnak Szent Hieronymus irásából, többnyire ugyan ezen Szent Atyának tulajdon szavaival, magyar versekbe ösze szedett élete* (Pécs, Engel János, 1786) című versezetét.

⁵⁷ PETRIK II, 433. Használt példány: BEK, Ad 3393. PETRIK II, 60. Használt példány: BEK 04931. Valószínűleg a Kollenicz-mű fordításával lehet azonos a Katona, Szinnyei és Kisbán által „Keresztényi tökéletes halálra készült élet. Pozsony 1758” címmel leírt munka, mely sem Petriknél, sem az átvizsgált könyvtári állományokban nem található meg – annak ellenére, hogy mind Katona, mind Szinnyei külön tételben írta le a Kollenicz-fordítást *Vita moriens vagy-is haldokló élet* címmel. Vö. KATONA, *i. m.* (40. jegyzet); SZINNYEI, *i. m.* (9. jegyzet). Föltehetően tévesen adták meg a nyomdahelyet.

⁵⁸ Liber gradualis felhasználásai az 1747-es nyomtatványnak: 1748 (OSZK 317.492, 317.496, 317.491); 1754 (OSZK 317.502).

⁵⁹ PETRIK II, 944; V, 367. Használt példány: BEK, Ac 838. Vö. még CS[ELE] L[ajos], *Régi soproni írók*, Soproni Szemle, 12(1958), 283–284.

⁶⁰ *Első Lajos magyar királynak dicsőséges országglásáról, és élete fogytáig viselt dolgairól [...]* Rövid Krónika..., Buda, Landerer Ferenc Leopold, 1760; PETRIK II, 527. Használt példány: BEK, Gb 885. A Szinnyei által jelzett kassai 1731-es kiadás sem Petriknél, sem az átvizsgált könyvtári állományokban nem található meg. Vö. SZINNYEI, *i. m.* (9. jegyzet). Orosz Küküllei-fordításának alapja az 1488-ban két kiadásban megjelent Thuróczy Krónika megfelelő része volt: „Intés. Ennek az Authornak Krónikája, Turóczy János Magyar-Írónak Krónikájával együtt Deák nyelven az Elöl-Járók engedelméből 1488-dik Esztendőben vala Bruna és Augusta Városában ki-nyomtatattva, és csak most fordított Magyarra.” *I. m.*, 100. Orosz Küküllei-fordítását STOLL-VARGA-V. KOVÁCS, *i. m.* (2. jegyzet) nem ismeri, vö. itt: 182. Az Orosz-féle, 1760-ban megjelent első fordítást említik: BÉKÉSI Emil, *Magyar írók az Anjouk és utódaik korában (1301–1458)*, Katholikus Szemle, 13(1899), 573–595, 761–820, itt: 764; *Küküllei János és a Névtelen Minorita krónikája*, ford. GERÉB László, bev. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, Bp., Magyar Helikon, 1960, 113.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

+ 8 levél mutató), két kiadásban jelent meg. Ez az összeállítás, mellyel a továbbiakban részletesen foglalkozom, a magyar történelem alakulását kíséri nyomon Attila uralkodásától 1598-ig.⁶¹

A nyomtatvány sajátosságai

Orosz Ferenc élete utolsó harmadának elején, ötvenedik életévének betöltése után jutott el a magyar történelem sajátos módszerű bemutatásának gondolatához. A kötet hosszú barokk címe bővelkedik a tartalmat reprezentáló információkban: *Orationes Regum et Principum magni Regni Hungariae Ab Attilae primi Hunnorum Regis temporibus, usque Annum Christi 1598 inclusive; nec non exterorum Principum: Pontificum scilicet, Imperatorum, Regum, Procerum, Legatorum, aliarumque insignium Personarum: Quomodolibet, Seu in secundis, seu adversis fortunae casibus, Bellique ac Pacis Circumstantiis, ad Hungarosque, vel de iis occasionaliter dictae. Ex celeberrimis rerum Hungaricarum chronologis collectae, Et exegesisibus historicis illustratae...* A cím egyúttal felhívja a figyelmet arra, hogy a munka nem egyháztörténeti,⁶² hanem világi, elsősorban magyar történeti mű, melyben a történelemformáló magyar királyok és hercegek mellett beszédekben (orationes) szólnak meg a magyar történelemmel kapcsolatba került külföldi (exterus) neves személyek, így – többek között – pápák, császárok és királyok is. A címből megtudjuk azt is, hogy a magyar történelemmel kapcsolatos, időrendben összegyűjtött (collectus) beszédek történeti magyarázatok (exegesis) kísérik. Eszerint a szerző tevékenysége beszédek kiválasztásából és azok magyarázatából állt, azaz Orosz nem önálló művet írt, hanem csupán kiválogatta a beszédek és megmagyarázta ezek elhangzásának körülményeit.

A nyomtatványnak két, jól elkülöníthető kiadása ismert. Az első 1754-ben Orosz, a második 1756-ban Orosius szerzői névalakkal jelent meg. A két kiadást a retrospektív nemzeti bibliográfia megfelelő kötetei nem választották szét egyértelműen. Petrik Géza az „Orationes” címnél írta le a nyomtatványt, s Orosz nevével egyáltalán nem utalt erre a munkájára. Petrik tartalmilag is feltárta a gyűjteményt, amikor megadta a kötetben található beszédek címét, majd a leírás végén megjegyezte: „Kétféle címlappal jelent meg: az egyik a szerző Orosznak, a másikon Orosiusnak van írva.”⁶³ A két kiadás nem különül

⁶¹ Petrik kétféle címlappal egy kiadást említ: PETRIK II, 934–936. Használt példány: BEK, Ha 1218. Orosz történeti munkáinak megjelenését kivétel nélkül rokonai tették lehetővé. A *Synopsis* és az *Orationes* nagybátyja, Orosz Pál ansariai címzetes püspök, veszprémi kanonok mecénálta. Az ő halála után a Küküllői-krónika fordításának megjelentetésére unokaöccse, Balásfalvi Orosz József, „Mária Terézia hadában lévő Károly austriai főherceg és királyi fejedeleme gyalog magyar regimentje vicze-obestere” adott pénzt.

⁶² Feltehetően az orationes kifejezés és a felületes, egyben a szerző életműve iránti elfogult megítélés miatt vélte tévesen egyrészt Kisbán Emil – KISBÁN, i. m. (17. jegyzet), II, 362 –, másrészt Gyéressy Béla, hogy a nyomtatvány Orosz „szónoki beszédeinek gyűjteménye”, mely a szintén téves „Köszeg” nyomdahelyen jelent meg; GYÉRESSY, i. m. (9. jegyzet), 264.

⁶³ PETRIK II, 934–936.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 25. kötet 1. szám

el a *Régi magyar könyvtár III/XVIII. század* első kötetében sem.⁶⁴ A nyomtatvány itt ugyan megfelelő helyre került, de csak az „Orosius” név alatt található meg. Az Orosius alaknál nincs utalás Orosz Ferencre, s a két évvel korábban, Orosz névalakkal megjelent kiadást írták le „Orosius, Franciscus” alatt. A bibliográfiai tétel megjegyzéséből ugyan nem hiányzik a hivatkozás Petrikre és Szinnyeire, a leírás ennek ellenére hibás. Mindez azért is különös, mivel az Országos Széchényi Könyvtár állományában és annak olvasói cédulakatalógusában mindkét kiadás⁶⁵ megtalálható önálló, pontos címleírással, s az Orosius, Franciscus névalaknál utalás is van Orosz Ferencre.

A két kiadást nem csupán a kétféle névalak⁶⁶ használata különíti el. A címlapon a szerző neve és titulusai alatt némileg eltérő a hivatkozás a szabad művészetek augsburgi Ferenc Császári Akadémiájára:⁶⁷

1754: *Negotium à Caesareo Franciscea AA. LL. Academia erectum in lucem edidit, et prostat Vindebonae, Augustae Vind. et in aliis locis.*

1756: *Negotium Caesareo Franciscae AA. LL. Academiae erectum in lucem edidit, et prostat Vindebonae, Augustae Vind. et in aliis locis.*

További eltérés a kiadások között, hogy 1756-ban az A3–A4 levél között egy jelzés nélküli levélen megjelent az „*Approbatio Censoris*” szövege.⁶⁸ Ez a korábbi kiadásban nem található. Az *approbatio* után az „*Augustae Vindellic. 1756.*” dátumból arra lehet következtetni, hogy a címlapkiadásnak minősülő második kiadás megjelentetésére a cenzori engedély hiánya miatt kerülhetett sor. A két év különbséggel forgalomba hozott két kiadás között a szöveg és a szedés tekintetében nincs különbség, s a keretszövegek is azonosak. 1756-ban mindössze két új, üres verzójú levelet (újraszedett címlevél és

⁶⁴ *Régi magyar könyvtár III/XVIII. század: Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai*, I, 1712–1760, összeáll. DÖRNYEI Sándor, SZÁVULY Mária, Bp., OSZK, 2005, [nr.] 1211, 242.

⁶⁵ Használt példányok jelzetei: OSZK 1754 – 217.949; 1756 – 213.875; BEK 1754 – Ha 1218. Utóbbit 1773-ban, viszonylag későn jegyezték be a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárának katalógusába (címlapon tulajdonosi bejegyzés: „*Inscriptus Catal. Libr. Bibl. Collegii Tyn. S. I. 1773*”).

⁶⁶ Latin nyelvű műveknél a 18. században is bevett szokás volt a szerző nevének latinosított formában való használata. Orosz Ferenc esetében – a mű keretszövegeinek tanúsága szerint – ezt elősegítette a tudatos hivatkozás két neves „Orosius”-ra, a 16. század végén élt Livius Vitalis Orosiusra (dedikáció), valamint a Szent Ágoston és Szent Jeromos kortárs Paulus Orosiusra (ad lectorem).

⁶⁷ Ismeretes, hogy Augsburgban az 1720-as évektől a művészeti akadémiai törekvések háttérben a művészek érdekvédelmi törekvései húzódtak meg. A Ferenc Császári Akadémia nem sokkal alapítása után, 1755-től ifjabb Johann Daniel Herz rézmetsző és tézislap-kiadó révén átalakult, s felvette a Verlag der Kaiserlich Franziskanischen Akademie nevet. Az Akadémia felbomlása, 1790 után Akademische Kunsthändler néven tevékenykedett tovább. A szabad művészetek Ferenc Császári Akadémiájához vö. Paul von STETTEN, *Erläuterungen der in Kupfer gestochenen Vorstellungen, aus der Geschichte der Reichsstadt Augsburg*, Augsburg, Conrad Heinrich Stage, 1765.

⁶⁸ „*Approbatio Censoris. Praeclarum hoc Opus, cui Titulus est: Orationes regum et Principum Regni Hungariae etc. non solum Fidei Orthodoxae bonisve moribus nihil continet contrarium, sed mirabile amplissimarum rerum compendium, fidelitate, peritia exornatum, publicae utilitati, plurimorum aedificationi, Orbisque Hungarici splendori honorique accomodatissimum. Lucem proin publicam ad Clarissimi Authoris famam immortalam aspiat. Augustae Vindellic. 1756. Franciscus Josephus Handl etc. etc.*”

approbatio censoris) kellett kiszedni és hozzáköttni a már korábban kinyomtatott kötet íveihez.

A nyomtatvány további érdekessége, hogy ez Orosz Ferenc egyetlen olyan munkája, amely nem magyarországi nyomdahelyen, hanem a bajorországi Günzburgban (Ginsburgi, Ginzburgi, Ginsburgi ad Danubium, Günzburg an der Donau)⁶⁹ jelent meg. Orosz töredékesen rekonstruálható életútjából és munkáiból nem rekonstruálható, hogyan esett a választás egy Magyarországtól viszonylag távoli nyomdahelyre.⁷⁰ A nyomdaválasztást magyarázó családi kapcsolatra, személyes ismeretségre, Orosz esetleges dél-németországi tartózkodására vagy pálos rendi közvetítésre egyelőre nincs adat, s a nyomdász személye sem indokolja a távoli megjelentetést. Valószínű, hogy a szabad művészetek augsburgi székhelyű Ferenc Császári Akadémiája révén esett a választás a günzburgi Wagegg nyomdára. Ez az akadémia valamiképpen elősegíthette a munka kinyomtatását („Negotium à Caesareo Franciscea AA. LL. Academia erectum in lucem edidit...”) és támogatta a nyomtatvány bécsi, augsburgi és további helyeken való terjesztését („...et prostat Vindebonae, Augustae Vind. et in aliis locis.”).⁷¹ A több generáción keresztül működő günzburgi Wagegg nyomda vezetője az 1750-es években Johann Christoph Wagegg volt, aki használta az akadémiai nyomdász megnevezést,⁷² és más olyan nyomtatványt is megjelentetett, melynek kiadója a szabad művészetek augsburgi Ferenc Császári Akadémiája volt.⁷³

A két kiadásnak több példánya maradt fenn Magyarországon, s a munka nem hiányzik a nagy német és osztrák könyvtárak katalógusaiból sem.⁷⁴ A bajorországi megjelentetés az ajánlás egyik megjegyzésével együtt arra figyelmeztet, hogy az összeállítással nem csupán a magyarországi olvasók történelmi tudását kívánták bővíteni és formálni a magyar történelemtől kialakított szemléletet, hanem a kötet külföldi használatra is készült.

⁶⁹ A nyomdahely és a nyomdász azonosításában nyújtott önzetlen segítségért Borsa Gedeonnak mondok köszönetet.

⁷⁰ A pálos rend németországi kolostorainak felsorolását lásd KISBÁN, *i. m.* (17. jegyzet), I, 329.

⁷¹ A továbbiakban az első kiadás szövegére utalok. Franciscus OROSZ, *Orationes Regum et Principum...*, Ginsburgi, Typis Wageggianis, (1754), címlap: A2r.

⁷² Például a következő nyomtatvány címlapján: *Kurzgefaßte Nachricht von der akademischen Cadetten-schule*, Günzburg, gedruckt bey Joh. Christoph Wagegg akademischen Buchdrucker, 1758.

⁷³ Így például: *Reisend- und correspondierende Pallas...*, hrsg. von d. Kayserl. Franciscischen Academie Freyer Künsten in Augspurg, I(1755), Günzburg, Wagegg.

⁷⁴ Így például a Bayerische Staatsbibliothek hibás címléírású példányának (téves megjelenési adatok: „Colonía 1656”) jelzete: Austr. 3456; az Österreichische Nationalbibliothek példányának jelzete: 49.Y.28. A kompendium viszonylag nagy példányszámban jelenhetett meg, mivel a hazai (pl. 2006. május, Központi Antikvárium) és a külföldi (pl. 2007, Reiss & Sohn, Nr. 3276) antikvár kínálatban folyamatosan fellelhető. A nagy nyolcadrés formátumú nyomtatvány első kiadásának a szerkezete és terjedelme a következő: A1r: szennycímlap a rövid *Orationes Regum et Principum magni regni Hungariae* címmel; A1v: üres; A2r: címlap; A2v: üres; A3r–B2r: dedikáció; B2v: pálos rendi facultas; B3r–B7v: *Ad lectorem*, B8r [= 31. p.]–Tt4r [= 663. p.]: a 84 oratio és magyarázatának szövege; Tt4v: üres; Tt5r–Tt8v, Uu1r–Uu4r: Index; Uu4v: üres. Az 1756-ban megjelent második (címlap)kiadás mindössze egyetlen számozatlan levéllel bővebb, melyen az augsburgi approbatio censoris olvasható.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. CXXV. évfolyam 3. szám

A keretszövegek

Az *Orationes* keretszövegei a kora újkori nyomtatványok szokásos elrendezésének megfelelően a kötet elején, illetve a mű végén találhatók meg. A dedikációt követi a pálos rend előljárójának engedélye a kötet kinyomtatására, majd az *Ad lectorem* szövege olvasható. A kötetet az *Index Orationum omnium hoc Opere contentarum* című tartalommutató zárja. Az index pontosan reprodukálja a szövegek kötetbeli sorrendjét, feltünteti a címeket és a beszédek kezdő lapszámát.

A dedikáció címzettje a szerző nagybátyja, Orosz Pál, választott ansariai püspök, a veszprémi székesegyház nagyprépostja és kanonokja, a hétszemélyes királyi tábla bíróját.⁷⁵ A választást Orosz azzal indokolja, hogy ősei fegyverrel („armis”) harcoltak Magyarországért és az ország címerében lévő római kettős keresztért.⁷⁶ A dedikáció végén találkozunk először a családnév latinosított változatának névrokonságot hangsúlyozó felhasználásával: Orosz idézi Livius Vitalis Orosius, spoletói grammatikus Marcus Antonius Bonciarius (Marco Antonio Bonciari) perugiai humanistától (aki Orosz Pálhoz hasonlóan kanonok és perugiai prépost volt) 1590-ben kapott levelének záróformuláját.

A dedikációban Orosz választékosan megszerkesztett körmondatokban szólítja meg nagybátyját. Először a történelem jelentős eseményeinek és alakítóinak általános ismertségére hivatkozik, majd többszörös tagadást használva megerősíti a vélekedést, hogy a nagy emberek viselt dolgainak megismertetésére és a feledés távoltartására a könyvek kiadása a legjobb módszer. Felemlegeti a dicső magyarokat, a magyarság annaleseit, majd tekintélyi hivatkozásokkal (Titus Livius, Marcus Tullius Cicero, Quintus Curtius Rufus, Publius Ovidius Naso, Caius Plinius Caecilius Secundus, Quintus Aurelius Symmachus, Antonio Bonfini, Istvánffy Miklós) kísérve mondanivalóját kifejti, hogy a követendő magyar történelmi példák (exempla) a Patria és a Christiana Reipublica mindenkorai segítői, mivel biztosítékkal szolgálnak a magyar név halhatatlanságához („ad Hungarici Nominis immortalitatem”). A háborúban és békében egyaránt hőrozként viselkedő nagy magyarokat – Orosz kifejezésével – méltán lehet „magna Belli fulminá”-nak és „Christianae ditiones Clypeos”-nak nevezni.

⁷⁵ *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), A4r–B2r; Orosz Pál 1711-ben sárvári plébános, majd pápóci prior, Vas vármegye alesperese, később a szombathelyi káptalan prépostja. Veszprémi nagyprépostként 1746-ban lett címzetes ansariai püspök. 1756. március 27-én, 78 éves korában halt meg. Egyetlen magyar nyelvű halotti beszéd ismert tőle, melyet Ebergényi László fölött mondott 1724-ben a soproni ferences templomban. OROSZ Pál, *Timor Dei. Az az e tündér világ [...] Ebergényi László [...] halotti temetésének szomorú exequiain [...] praedikállotta...*, Pozsony, Royer J. P., 1724; PETRIK II, 945. Használt példány: OSZK, RMK III, 4762:2 (coll. 16).

⁷⁶ E jelben hadakozó közös őseik: Paulus Orosz, aki 1530-ban I. Ferdinánd hadvezére volt; Gabriel Orosz, aki 1552-ben Istvánffy tanúsága szerint Egerben harcolt a török ellen, és Andreas Orosz, aki – szintén Istvánffy szerint – Pálffy Miklóssal 1595-ben Esztergom Vizivárosért, majd Vácért küzdött a török ellen. Orosz hivatkozásai kivétel nélkül pontosak.

Hangsúlyozza, hogy műve kompendium, melynek fő célja, hogy tükörként szolgáljon a történelmi alakok példájának követéséhez (imitatio). Ovidiust idézve⁷⁷ hazaszeretetére hivatkozik, mely arra ösztönözte, hogy Bonfini és Istvánffy történeti műveiből válogasson („excerpsi”), és anyagát időrendbe rendezve megmagyarázza (exegesis historica) azt. A válogatás elsődleges szempontja, hogy politikai és jogi téren használjon a „Reipublica Hungarica” ügyének. A mű „compendiosa manifestatio seu expositio”, melynek célja, hogy tudósítsa a történelmi igazságról („veritates Historicae informat”), mégpedig nemcsak Magyarországon, hanem a világ minden táján („nec in Hungaria, sed in aliis quoque Orbis partibus”).

A dedikáció elővételezi azokat az országot féltő, annak jelenére vonatkozó gondolatokat, melyek elmélyülnek a kompendiumban. Orosz hivatkozási stratégiája is körvonalazódik: a történetírás és az irodalom antik tekintélyein, a középkori (Alanus ab Insulis, Johannes Chrysostomus), valamint humanista szerzőkön kívül, velük egyenrangúan idézi a pálos rendi (Gregorius Coelius Pannonius) és a magyar világi történetírókat.

A dedikációt követi a rendi facultas.⁷⁸ Bár ez is szokványos, mégis figyelemre méltó az a pontosság, mellyel saját írói tevékenységét Orosz a „collectae” és „Exegesibus Historicis illustratae” kifejezésekkel illette. A közlési engedélyt a következő megjegyzés beiktatásával adták meg: „quantum in nobis est, ut servatis servandis imprimatur” (amennyiben tőlünk függ, betartva a betartandókat, kinyomtatható). Az utóbbi kitétel minden valószínűség szerint az „opusculum” elgondolkodtató tartalmára és körültekintő értelmezésére hívta fel a figyelmet.

Az *Ad lectorem*⁷⁹ – műfajának megfelelően – a mindenkori olvasóközönséghez fordulva adja meg a mű értelmezéséhez elengedhetetlenül szükséges információkat. Ez a rész – némileg rendhagyó módon – folytatni látszik a dedikáció gondolatait: Orosz itt a tudomány hasznosságát (utilitas Litterae) vallva ajánlja az olvasónak „oratorio-historicum”-nak nevezett munkáját. A jeles magyar történetíróként bemutatott Bonfini és Istvánffy munkájából kiválogatott, különféle történelmi helyzetekhez kapcsolódó oratóiókról megtudjuk, hogy azok többségét „pro ampliore Inclitae gentis Hungariae gloria” „mondták el”.⁸⁰ A beszédek „szónokai” sokfélék: van közöttük „rex, princeps, gubernator, proceres, legatus, politicus, miles, bellidux, historicus, orator, magister, civis”, s a különféle helyzetekben, eltérő időben elmondott beszédek Orosz egyaránt hasznosnak

⁷⁷ „Nescio qua Natale solum dulcedine cunctos / Ducit, et inmemore non sinit esse sui?” Ovid. I. Pont. 4, 35–36. – Az idézet magyarországi közkeletűségéhez és különféle kontextusokban történő használatához lásd KNAPP Éva, „A Lói Tanács Zabolázója” Első kötet: Berei Farkas András vándorköltő élete és munkássága (1770–1832), Zebegény, Borda Antikvárium, 2007, 98, 113–114 (481–484. jegyzet), 105–106, 116 (561–563. jegyzet).

⁷⁸ *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), B2v. – Két pálos rendi teológus olvasta át a kéziratot és javasolta annak kiadását. A Máriavölgyben 1754. október 6-án kelt facultas aláírója Franciscus Rosa, a pálos rend prior generalisa és Augustinus Zimich, a prior generális titkára.

⁷⁹ *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), B3r–B7v.

⁸⁰ Részletesen megmagyarázza, kiket ért nevezetes személyeken: elsősorban a királyokat és hercegeket, valamint a régi magyar nemességet, „praeter Primatem, et Eszterhazium Kis-Martoniensem, nostra aetate ad haec dignitatem erectos, qui tamen non Hungariae, sed S. Rom. I. sunt Principes.”

véli. Ugyanakkor szabadkozik a válogatás egyenetlensége miatt; azt állítja, hogy több jeles történeti alaktól nem talált beszédet forrásaiban.⁸¹ Az így kirajzolódó történetek, a beszédekben megjelenő események Orosz szerint példázatok (exemplum), s a jelen számára magának a történelemnek is példázattá kell válnia.

A gyűjtemény összeállításához Orosz elmondása szerint két mű adott közvetlen ösztönzést. Az egyik Johann Christian Lünig különféle szerzők műveiből szerkesztett, *Literas Procerum Europae* című munkája, mely Lipcsében jelent meg 1712-ben. A másik Hunyadi Mátyás király leveleinek a kassai jezsuiták által létrehozott kiadása.

Az előszó végén Orosz összefoglalja munkája célját. Egyrészt utal az olvasó értelmes, szabad emberhez illő gondolkodásmódjára (ingenuitas),⁸² másrészt felhívja a figyelmet arra, hogy a veretes latinságú, elegáns stílusú oratók alkalmasak a gyönyörködtetésre, s a magyarázatok feladata a történeti háttér megvilágítása. Véleménye szerint végső soron mindegyik oratio az „ad gloriae immortalitatem incitamenta”-gondolathoz vezet el az olvasót.⁸³ Ezen túlmenően a beszédek színpadi akciókként is felfoghatók és élvezhetők („dum velut in theatrum spectante proponuntur”), s alkalmasak a concordia és a béke vágyának Magyarországon kívüli, egyetemes megerősítésére,⁸⁴ mivel „nulla enim salus bello, pacem deposcimus omnes”.

Az előszó hivatkozási technikája megismétli a dedikációét. A tekintélyi és szöveges utalások köre kiterjed az antik és humanista történetírókra, bölcselőkre (például Proclus, Lucius Annaeus Seneca, Marcus Tullius Cicero, Caius Sallustius Crispus, Petrus Blesensis, Erasmus), s itt sem hiányzik a hivatkozás a jeles „névrokon”-ra, a Szent Ágostont és Szent Jeromost személyesen ismerő, magával ragadó stílusú, 4–5. századi történetíróra, Paulus Orosiusra. Ismeretes, hogy Paulus Orosius Bonfini egyik forrása volt, s többszöri említése révén Orosz tudatosan irányította „értő” olvasói figyelmét.⁸⁵

A második kiadás 1756-ban Augsburgban kelt cenzori engedélye⁸⁶ valószínűleg pótolta az első kiadásból hiányzó, a kinyomtatáshoz szükséges cenzori engedélyt. Ez a már egyszer kiadott mű erényeinek dicséretén túl – nem szokványos módon – kitér a szerző magasztalására: „Lucem proin publicam ad Clarissimi Authoris famam immortalem aspiciat”.

⁸¹ Forrásait megvizsgálva Orosznak ez az állítása nem állja meg a helyét.

⁸² „...pro ingenuitate tua, spero recognosces”. *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), B5v.

⁸³ „Et quot legimus triumphantes Hungaricos Reges, Principes, Duces, Heroes, tot magnae gentis Hungariae Annibales, Scipiones, Hercules, Pompejos gloribundi demiramur.” *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), B6v.

⁸⁴ „Non solum in hocce Mariano-Apostolico Regno Hungariae, sed in toto etiam Europaeo (ne ultra vager) orbe, una pax sit, et inviolabiliter duret omnium Christianorum!” *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), B7v.

⁸⁵ OROSZIUS egyik legjelentősebb történeti műve: *Adversus paganos historiarum libri septem...* Használt kiadás: Lugduni Batavorum, G. Potvliet, 1738, OSZK 401.342. KULCSÁR Péter, *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973, 37, 167. – Paulus Orosius említésével Orosz ismételt utal nagybátyjára, Orosz Pálra is.

⁸⁶ Szövegét lásd a 68. jegyzetben.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXV. évfolyam 1. szám

Irodalmi minták, források

Az összeállítás elkészítéséhez az előszó szerint két, a kompendiumétól eltérő „műfajú” történeti szövegkiadás adott ösztönzést. Az egyik Johann Christian Lünig már említett *Literae procerum Europae...*⁸⁷ című munkájának 1712-es lipcsei kiadása. Lünig a német történeti forráskiadás egyik úttörőjének számít, fő műve, a *Das Teutsche Reichsarchiv* 1710–1721 között jelent meg 24 fólíó alakú kötetben. A *Literae procerum Europae* ajánlása Ludovicus Rudolphus Braunschweig–Lüneburgi hercegnek szól. A rövid olvasói előszóból megtudjuk, hogy a kötet egyaránt hasznos az egyházi és a világi történelem tanulmányozásához, s az összeállító forrásai hitelt érdemlő kéziratok és nyomtatványok voltak. Az Orosztól eltérően kizárólag kora újkori (1552–1712) leveleket összeválogató Lünig munkájának magyar vonatkozása, hogy a II. részben három Zrínyi-levél is olvasható: a költő és hadvezér Zrínyi Miklós levele a császári tanácsosokhoz (1664),⁸⁸ Zrínyi Péter oltalmat („protectionem”) kérő levele Johann Georg (II.) szász választófejedelemehez (1664),⁸⁹ valamint Zrínyi Péter magyar törvényeket és joggyakorlatot részletező levele Lipót császárhoz (1670).⁹⁰

Orosz nem említi, de aligha kétséges, hogy jól ismerte Lünignek az övével lényegében azonos műfajú, *Orationes Procerum Europae...* című, 1713-ban Lipcsében megjelent, háromrészes munkáját.⁹¹ Az előszó szerint a korábban már németül („lingua vernacula”)⁹² kiadott oratiók nem azonosak ezzel a latin nyelvű beszédgyűjteménnyel. A kötetben – éppúgy, mint Orosznál – mindegyik beszéd önálló sorszámot és címet kapott, ugyanakkor Lünig semmiféle magyarázatot sem fűzött a beszédekhez. A címek azt közlik, hogy ki, kihez és milyen alkalomból beszélt. A Lünig olvasói előszavában megfogalmazott szövegkiadói célkitűzés meglehetősen általános: „in utilitatem Boni Publici hac in forma luci exponere”.⁹³ Konkrétabban: Lünig szerint a beszédek mind-

⁸⁷ Teljes, Orosz *Orationes*-ének címéhez hasonló szerkezetű címe: *Literae procerum Europae, ab imperatoribus, electoribus, principibus, statibusque sacri imperii romano-germanici, ad reges, principes, respubl. Liberas, et vice versa. In multifariis, tam laetitiae, quam tristitiae casibus, nec non belli ac pacis negotiis, itemque religionis causa, ab anno 1552. usque ad annum 1712. latina lingua exaratae, et in tres partes divisae et in lucem editae*. Használt példányok: BEK, Ga 29/1, 2, 3; 019821–2. A nyomtatvány magyar vonatkozásai miatt kerülhetett be a nemzeti bibliográfiába: PETRIK II, 629–630.

⁸⁸ Pars II, Nr. CCCXII, 336–338.

⁸⁹ Pars II, Nr. CCCXV, 348–349.

⁹⁰ Pars II, Nr. DXXVI, 577–595.

⁹¹ Teljes, Orosz *Orationes*-éhez hasonló szerkezetű címe: *Orationes Procerum Europae, Eorundemque ministrorum ac legatorum, ut et virorum celeberrimorum, in multifariis, tam laetitiae, quam tristitiae casibus, nec non belli ac pacis negotiis, itemque religionis causa, ab aliquot seculis, usque ad annum 1713. latina lingua habitae, in tres partes divisae, et in lucem editae*, Lipsiae, Sumpt. Haered. J. Grossii, 1713. Használt példányok: BEK, Ga 1343; Ca 151/1, 2, 3. A nyomtatvány a Petrik által részletezett magyar vonatkozásai miatt kerülhetett be a magyar nemzeti bibliográfiába: PETRIK II, 630.

⁹² A teljes német nyelvű kiadás 12 részben jelent meg 1709–1723 között *Grosser Herren, vornehmer Ministren, und anderer berühmten Männer gehaltene Reden* címmel. Későbbi kiadása: Hamburg, Chr. W. Brandt, 1751.

⁹³ LÜNIG, i. m. (91. jegyzet), []4r–v.

azoknak érdemes tanulmányozni, akik el kívánnak mélyülni a nyilvános beszéd művészetében, ugyanis „quo ornatius sermo est compositus, eo majorem vim habet in animis audientium”.⁹⁴

A Lünig-féle beszédkiadás nem került el Johann Christoph Gottsched figyelmét. Az *Akademische Redekunst*⁹⁵ 30. §-ában Gottsched általában ír a nyomtatásban kiadott beszédgyűjteményekről, megjegyezve, „An Sammlungen von Reden hat es uns auch seit 200 Jahren nicht gefehlet [...]. Die besten davon sind nach der Zeitordnung...”⁹⁶ Ezt a megállapítást szorosan követi Lünig beszédkiadó tevékenységének szigorú bírálata:⁹⁷ „Lünigs Reden grosser Herren sind ohne Wahl und Geschmack zusammen gestoppelt. Er wollte nur viel Bände drucken lassen; und es ist Glück, wenn jeder nur ein paar gute in sich hält. In seinem Labyrinthe der Beredsamkeit kann man sich auch leichter verirren, als zurechte finden.” Gottsched önálló könyv-műfajként foglalkozott a régebben és a saját korában egyaránt divatos beszédkiadásokkal. Összegezve mondanivalóját, ismételtén figyelmeztetett e gyűjtemények vegyes értékére és kritikus olvasására.⁹⁸

Orosz másik, konkrétan megnevezett irodalmi mintája a kassai jezsuiták által összeállított Mátyás-levelek voltak. A négy kötetben, több kiadásban megjelent forrásgyűjtemény 1744-ben Kassán egy kötetben megjelent I., II. és III. részének olvasói előszava arról tanúskodik, hogy a levelek kiadására ösztönzően hatott a régi magyar dicsőség (gloria) és a Mátyás korabeli „virtus Hungaricae” bemutatásának igénye.⁹⁹ E két fogalmat Orosz is gyakran használta, s jelentős részben ő is a dicső magyar történelem és a magyar virtus bemutatását tűzte ki célul.

Tartalom, szerkezet, koncepció

Fejlett történeti érzéke révén Orosz Ferenc minden valószínűség szerint felfigyelt a 18. század közepén Magyarország iránt megváltozott Habsburg kormányzati elvekre,¹⁰⁰ s ezek is ösztönözték az összeállítás elkészítésére. Az osztrák örökösödési háború (1741–

⁹⁴ Lásd a 93. jegyzetet.

⁹⁵ Leipzig, B. Ch. Breitkopf, 1759. Használt példány: BEK, Ha 1021/coll. 1.

⁹⁶ GOTTSCHED, *i. m.* (95. jegyzet), 13–14.

⁹⁷ GOTTSCHED, *i. m.* (95. jegyzet), 13–14.

⁹⁸ „Viel andre ältere und neuere Sammlungen von Reden sind nach Beschaffenheit ihrer Urheber, Sammler und Zeiten, von verschiedenem Werthe. Ich verachte keine ganz, rathe sie aber mit einem kritischen Auge zu lesen wenn man die Regeln der Alten inne haben wird.” GOTTSCHED, *i. m.* (95. jegyzet), § 31, 13–14.

⁹⁹ „...ex duobus manuscriptis historici Musaei Pisoniensis desumptam”. *Epistolae Matthiae Corvini Regis Hungariae, ad Pontifices, Imperatores, Reges, Principes, aliosque viros illustres datae...*, Pars I–III, Cassoviae, Typ. Acad. S. J., 1744, (1r–v. Vö. KNAPP Éva, *Mátyás király „firenzei oroszlánjai”: Janus Pannonius négy epigrammájának 18. századi kiadástörténetéhez*, ItK, 111(2007), 210–218.

¹⁰⁰ Ismeretes, hogy a török kiűzését követően a magyarországi Habsburg berendezkedés minden tekintetben az egyeduralkodó „kiszélesítésére” törekedett: 1732. március 20-a, Pálffy Miklós nádor halála után elmaradt a nádorválasztó gyűlés, III. Károly az ország helytartójává nevezte ki Lotharingiai Ferencet, legidősebb lánya, Mária Terézia vőlegényét. Lotharingiai Ferenc I. Ferenc néven lett német-római császár (1745–1765), s felesége 1741. június 25-i magyar uralkodóvá koronázását követően maga mellé vette férjét társuralkodónak.

1748) idején a magyar haderőre támaszkodó uralkodó látszólagos engedményeket tett a rendiséghez ragaszkodó magyarságnak, ezzel egy időben érzékelhetővé vált a vezető birodalmi állásokba emelkedett magyarok „udvari emberré” válásának folyamata. A folyamat az 1740-es évek közepétől azt eredményezte, hogy a birodalmi címekkel és hivatalokkal felruházott magyarok gyakran elfordultak hazájuktól, s nemcsak valóságosan, hanem átvitt értelemben is levetették nemzeti viseletüket. A bécsi centralizmus a 18. század közepére sikeresen előkészítette a magyar rendi elvek és érdekek tudatos háttérbe szorítását. A felvilágosult abszolútizmus jelentős részben elfogadtatta a növekvő gazdasági terheket, majd az 1754. október elsején bevezetett „Vectigal des Königreichs Ungarn” kijelölte Magyarország valóságos helyét a Habsburg birodalom keretei között. Míg a nemzeti autonómia folyamatosan sérült, az állam korábbi protestáns-ellenes ideológiáját fokozatosan felváltotta a tolerancia gondolatrendszere.

Az önálló nemzeti lét féltése és a történelmi múltismeret nemzetfenntartó szerepének felismerése, a jövő beláthatatlansága és az európai keresztény államok egymással vívott háborúinak elítélése együttesen adhatott ösztönzést egy olyan történelmi kompendium összeállításához, mely egyaránt kívánt szólni a nemzethez és Európához. Orosz Ferenc tudatosan nyúlt vissza a humanista történetírókhoz, s választotta ki alapvető forrásként két, évszázadokon át folyamatosan kiadott,¹⁰¹ közismert és széles olvasói körben kedvelt szerző, Antonio Bonfini és az őt folytató Istvánffy Miklós művét.¹⁰² A választást ösztönözhetette az is, hogy a magyar történelem e két „sztárszerző”-je nem csupán „tudós”, hanem irodalmi munkát is alkotott: szónoki tehetségüket, nyelv- és stílusművészetüket éppúgy kamatoztatták, mint történelmi „jólértesültség”-üket.¹⁰³

Az *Orationes* összesen nyolcvannégy beszéde közül hatvankilenc Bonfinitól (1–11, 13–70. oratio), tizennégy (71–84. oratio) Istvánffy Miklóstól származik. A fennmaradó egyetlen oratio forrásaként Orosz Werbőczy Istvánra hivatkozik az „Apud Stephanum de Werbölcz in Corp. Juris Hung. seu opere ejusdem Tripartito” formában.¹⁰⁴ A hivatkozott

¹⁰¹ Kulcsár Péter megállapítása szerint Bonfininek „...sikerült olyan művet alkotnia, amelyet évszázadokig nem lehetett megismételni. Hogy az utókor mire tartotta, nemcsak a seregnyi kiadás jelzi, hanem az a tény is, hogy adataiban, a magyar történelemről alkotott felfogásában jószerivel a XIX. századig iránymutató maradt.” Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi Kiadó, 1995, *Utószó*, 1019. Bonfini két 18. század első felé kiadása például: editio 6., Posonii, 1744; Wien, 1744. Istvánffy művének első nyomtatott kiadása Kölnben jelent meg 1622-ben, ezt követte ugyancsak Kölnben 1685-ben a második kiadás. A következő, Orosz művét megelőző kölni kiadás 1724-ben jelent meg. A kompendiumban Orosz mindössze egy helyen hivatkozott konkrét Bonfini-kiadásra, azt minden bizonnyal forgatta: „Juxta primaevam Bonfinii impressionem anno 1543. Basileae factam.” OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 85.

¹⁰² Orosz a dedikáció és az olvasói előszó szerint jól ismerte a magyar történelemről szóló munkákat, ezeket összefoglalóan „Annales Hungarorum”-ként emlegeti. OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet). Ezeket ismerhette és forgathatta Johann Georg von SCHWANDTNER kiadásában is: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, I–III, Vindobonae, 1746–1748.

¹⁰³ BONFINI 1995, i. m. (101. jegyzet), 1009–1019; SZÉKELY György, *A XVI. századi Magyarország és Istvánffy történetírása* = ISTVÁNFY Miklós, *A magyarok történetéből*, ford. JUHÁSZ László, vál., bev., jegyz. SZÉKELY György, Bp., Magyar Helikon, 1962, 7–34.

¹⁰⁴ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 110. A hivatkozott kiadás: *Corpus Juris Hungarici [...] In Tres Tomos distinctum, nunc denuo recusum [...] Tomus Primus, continens opus Tripartitum, Juris Consuetudinarii*

szöveg Szent István király *Libellus de institutione morum sive admonitio spiritualis*ának a *Corpus Juris Tripartitum*ot is tartalmazó I. kötetében közölt előbeszéde,¹⁰⁵ amelyet Orosz az Imre herceget megszólító nyelvi formula miatt nevezhetett oratióknak. Az *Intelme*k prológu

Az *Intelme*k prológu

Végül az esetleges olvasói kétely eloszlatására Orosz azzal mentegeti magát a hosszú

Ejusdem Regni authore Stephano de WERBÖCZ, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1740. Használt példány: BEK, Be 2r 161.

¹⁰⁵ *Corpus Juris, i. m.* (104. jegyzet), I, 1–5; vö. Sancti STEPHANI regis primi Hungariae *Libellus de institutione morum* – Szent ISTVÁN, *Intelme*k, I, szöveggond., ford. HAVAS László, Debrecini, Typ. Univ. Debreceniensis, 2004 (AFAÖA: Series Latina, 2).

¹⁰⁶ Így például a Zsámboky János-féle Bonfini-kiadás appendixéből (Francofurti, 1581; Hanoviae, 1606). HAVAS, *i. m.* (105. jegyzet), XCVI–XCVII.

¹⁰⁷ „Ob ejusmodi corruptam ab exteris nationibus Hungariae linguae dialectum, merito eximius P. Ladislaus Túröczy e S. J. in sua Hungaria cum Regibus compendio data, pag. 23. lamentatur, dum sincere fatetur: A diversa peregrinarum gentium, quas Hungaria terris donavit, loquendi ratione, magnum in primaeva illa nomina (locorum scilicet, Vivorum et officiorum) traductam fuisse barbariem.” OROSZ, *Orationes, i. m.* (71. jegyzet), 115–116. Orosz kompendiumának megjelenése előtt Turóczi hivatkozott műve több kiadásban is megjelent. Ladislaus TURÓCZI, *Ungaria Suis cum Regibus compendio data...*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1729; Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1743; Cassoviae, Typ. Acad. S. J., 1744; vö. még KNAPP Éva, „Gyönyörű volt szál alakja”: Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában, Bp., Borda Antikvárium, 2001, Nr. 80, 162.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXV. évfolyam 3. szám

in Patriam amor”).¹⁰⁸ Ezzel a fordulattal finoman, de egyértelműen megerősíti álláspontját. Tudatosságát aláhúzza az is, hogy forrásai között sem a dedikációban, sem az olvasói előszóban nem emlegeti sem Werbőczy nevét, sem a XII. oratio közvetlen forrását, a *Libellus de institutione morum sive admonitio spiritualis*.

A dedikáció szerint a gyűjtemény célzatos és tudatos, egy műfajon (oratio) belül mozgó válogatás a magyar történelem eseményeiből. Az előszóban ugyanakkor Orosz – mint említettem – szabadkozik a válogatás egyenetlensége miatt, azt állítva, hogy forrásaiban nem talált több beszédet jeles történeti alakoktól.¹⁰⁹ A két állítás látszólagos ellentmondása mögött egy, a figyelmet a kötet koncepciójára irányító gondolat fedezhető fel. A szövegválogatás valóban egyenetlennek tűnik, a 11–14. század eseményei és királyai – Szent László kivételével (14–16. oratio) – csaknem teljesen (12–13, 17–19. oratio) hiányoznak az összeállításból. Az viszont korántsem igaz, hogy e századokból az Orosz által kiválasztottakon kívül nincs több beszéd Bonfini munkájában. A 11. században maradvá például Bonfini szerint Szent István szől Szűz Máriához, miután alamizsnálkodás közben megtépték szakállát,¹¹⁰ valamint a hódolatukat bemutatni kívánó besenyőket és bolgárokat jogtalanul megtámadó hadnagyhoz.¹¹¹ A megkoronázott gyermek Salamon apja, I. András király ugyancsak beszédben fordul testvéréhez, Béla herceghez.¹¹²

A kötet szerkezeti beosztását a következő táblázat szemlélteti:

Sorszám	Lapszám	Kihez kapcsolódik
I–V	31– 65	Attila hun király
VI	65– 73	Theodorik gót és Attila hun király
VII	74– 80	Szt. Orsolya és társai (mártírium a hunoktól)
VIII–X	81– 99	Attila hun király
XI	100–107	Géza nagyfejedelem
XII	107–116	I. (Szent) István király
XIII	116–123	IV. Henrik, Salamon király sógora
XIV–XVI	123–140	I. (Szent) László király
XVII	140–154	Kálmán (Könyves) király
XVIII	154–161	II. (Vak) Béla király
XIX	161–166	Imre király
XX–XXII	166–193	II. (Kis) Károly király
XXIII–XXVII	194–225	Mária királynő
XXVIII–XXXI	225–251	Zsigmond (Luxemburgi) király
XXXII	251–259	Erzsébet, Albert király özvegye

¹⁰⁸ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 116.

¹⁰⁹ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), A4r–B2r, B3r–B7v.

¹¹⁰ Bonfini 2,1 – lásd BONFINI 1995, i. m. (101. jegyzet), 2,1,250–255 (255).

¹¹¹ Bonfini 2,1 – lásd BONFINI 1995, i. m. (101. jegyzet), 2,1,320–325 (260).

¹¹² Bonfini 2,2 – lásd BONFINI 1995, i. m. (101. jegyzet), 2,2,285–290 (282). A közöletlen beszédek száma természetesen tovább bővíthető. Így például kimaradt a szent életű reimsi Nicasius Attilához szóló oratója (Bonfini 1,4) és Árpád beszéde (Bonfini 1,9) is.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXV. évfolyam 3. szám

XXXIII–XL	259–331	Hunyadi János kormányzó
XLI	331–337	Hunyadi László
XLII–XLIII	337–349	V. (Utószülött) László király
XLIV	349–361	Szilágyi Mihály
XLV–LXI	361–478	I. (Hunyadi) Mátyás király
LXII–LXX	479–543	II. Ulászló (Jagello, Dobzse) király
LXXI	544–554	Telegi István királyi kincstartó
LXXII	554–561	Bornemisza János királyi tanácsadó
LXXIII	562–568	Bardy István törökverő magyar nemes
LXXIV	568–579	Werböczi István
LXXV	579–587	Nádasdy Tamás
LXXVI	588–599	Pető János
LXXVII	600–605	Izabella, I. (Szapolyai) János király özvegye
LXXVIII	606–611	Losonczi István
LXXIX	612–619	Nádasdy Tamás
LXXX	620–627	I. (Habsburg) Ferdinánd
LXXXI–LXXXIII	627–653	Zrínyi Miklós
LXXXIV	654–663	Báthori Zsigmond

Az első tíz beszéd¹¹³ Attilát állítja a középpontba, s a magyar őstörténelem első jelentős szakaszából, a hun–magyar kor eseményeiből nyújt válogatást. A magyarság önértelmezésének és identitáskeresésének elősegítésére ezekben a beszédekben megjelennek a magyar nemzeti toposzkészlet pozitív elemei.¹¹⁴ Megismerjük a szép és jó éghajlatú, termékeny (fertilitas) Pannoniát, a hun–magyarok hadi erejét, sasos zászlaját és dicsőségét (gloria).¹¹⁵ A magyar jellem negatív vonásai közül Attila révén – többek között – feltűnik a hirtelen harag, a kegyetlenség, a türelmetlenség és a bosszúvágy,¹¹⁶ de megismerkedhetünk a leleménnyel is.¹¹⁷

Az Attila halálával (445) záruló beszédsorozat ötszáz évet kihagyva a 10. század végén, Géza fejedelemnél folytatódik. Itt kerül bemutatásra a magyar uralkodók leszármazási rendje¹¹⁸ és a magyarság áttérése a keresztény hitre.¹¹⁹ Géza, Szent István és Salamon király sógora, IV. Henrik beszédét (11–13. oratio) újabb, az első tíz beszédhez

¹¹³ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 31–99.

¹¹⁴ Vö. BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a kora újkori magyar irodalomban* = Uő, *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006, 37–60.

¹¹⁵ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 31–41.

¹¹⁶ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 41–49.

¹¹⁷ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 81–84.

¹¹⁸ Az Anonymusnál a magyar fejedelmi családot indító Álmossal szemben Katona István dolgozta ki az Árpád-ház tételt, ami a *Historia Critica Regum Hungariae* bemutatkozó kötete elején 1779-ben jelent meg. Vö. SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, Bp., Balassi Kiadó, 2006, 215–221.

¹¹⁹ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 100–107.

mérhető hangsúlyos rész, három Szent László-oratio (14–16.) követi. Szent László révén ismerheti meg az olvasó a keresztény magyar király jellemvonásait.¹²⁰

A következő három „átvezető” beszéd (17–19. oratio) közül külön figyelmet érdemel Imre király oratiója (19.). Ennek magyarázatában a bölcs király alapvető jellemvonása, hogy „Regia majestate ac gravitate dixit”.¹²¹ Ugyanitt az Imrét követő II. András jellemzésében pozitív utalást olvashatunk a 16. század elején a *Tripartitum*ban megfogalmazott rendi „alkotmány” alapjáról, az Aranybulláról: „...potius est dignitate, qui Nobiles Ungaros multis donavit libertatibus, et insignibus praerogativis decoravit, qui et belli sacri in terram sanctam expediti gloriosissimus extitit Imperator”.¹²²

A 19. oratio után kezdődik a magyar történelem következő hangsúlyos időszakaszának, Nagy (I.) Lajos király örökségének bemutatása (20–31. oratio). Az Anjou-örökség egyik fontos összetevőjeként szolt Orosz saját szerzetesrendjéről, a pálosokról. A „Signifer Ecclesiae” (az egyház zászlóvivője) tiszteleti nevet kiérdemlő Nagy Lajos öt pálos monostoralapítása alkalmat ad Orosznak arra, hogy helyesbítse a „peregrinus in Ungaria”-ként jellemzett Bonfini és a „nativus Ungarus” Thuróczy pálosokra vonatkozó téves adatait.¹²³

Kis (II.) Károly királyságával kapcsolatban Orosz kitér arra, hogy bár Thuróczy, Bonfini és más „graves autores” elutasították ezt a titkos (clandestine) királyválasztást, Werbőczy elismerte a *Tripartitum*ban.¹²⁴ A 23. oratio exegesisében értekezik Orosz a Nagy Lajos özvegye, Erzsébet anyakirályné által megöletett Kis Károlyról, aki egyben Nagy Lajos unokaöccse volt. A téma súlyát Orosz kiemeli a szövegbe illesztett Vergilius-, Ovidius- és Seneca-idézetekkel. A tragikus „scená”-t (ti. ez Orosz kifejezése!) az országba betolakodó, idegen és hatalomra vágyó önjelölt király, Kis Károly, valamint a szinte zsarnokölökként megjelenített Forgách Balázs összecsapásaként értelmezi. Forgáchot illető pozitív véleményét közvetve fejezi ki a megjegyzéssel, mely szerint a Mária királynő által a gyilkosságért adományozott Ghymes és Gach várát birtokló Forgách-leszármazottak között több „heros” található, s a nemzetség azóta is virul.¹²⁵

Luxemburgi Zsigmonddal kapcsolatban egyszer sem merül fel az idegenből jött uralkodó képe, valószínűleg azért, mert őt Nagy Lajos király választotta Mária leánya férjének, mintegy saját örökösének. Erzsébet anyakirályné megölése, Mária királynő fogságából való szabadulása és Zsigmond magyar királlyá koronázása kapcsán a 26. oratiohoz tartozó exegesisben Orosz sajátosan vélekedik a népek bűnösségéről. A magyarságot e ponton próbálja megszabadítani a belésulykolt nemzeti büntudat érzésétől. E törekvésében szerepet játszhatott a Mohács után elvesztegetett ország 17. századból áthagyománnyozott, a 18. század közepén is jól ismert gondolata, a „Regnum Hungariae megrendült

¹²⁰ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 123–140.

¹²¹ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 165.

¹²² OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 166.

¹²³ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 176–180.

¹²⁴ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 180–182.

¹²⁵ „...plures insignes Heroes Antistitesque in Ungaria propagati floruerunt, et adhuc dum florent”. OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 200.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. CXXXV. évfolyam III. szám

identitástudata”.¹²⁶ Orosz azzal mentegeti a nemzetet, hogy kifejti: ahogy nincs a világon bűn nélküli („ab labe immunis”) nemzet, úgy rebellis nemzet sem létezik.¹²⁷ Az utóbbi gondolattal – természetesen rejtett módon – a Habsburgok vélekedésével helyezkedett ellentétbe, s az elbukott Rákóczi-szabadságharc emlékére utalva fogalmazott meg biztatást. Nem tekinthető véletlennek, hogy Orosz ezek után, valószínűleg az előbbi súlyos mondanivaló ellensúlyozásaként tér ki először saját kora történelmére, III. (VI.) Károly virágzó örökségére, melyhez a magyar rendek hűségesebb bizonyultak, amikor a király elsőszülött lányát, Mária Teréziát „summo omnium consensu” koronázták meg.¹²⁸

A következő exegesisben Orosz újabb történelmi párhuzamot von Luxemburgi Zsigmond kora és a jelen között: Zsigmond alatt az ország éppúgy felvirágzott, mint Buda töröktől való visszavívása után. Zsigmond olyan épületekkel díszítette Budát, melyeknek még a romjai is impozánsak voltak 1686-ban. Később III. (VI.) Károly elkezdte újjáépíttetni a várost, 1749-től pedig Mária Terézia lehetővé tette, hogy nagyrészt új alapokon ismét felépítsék a királyi palota épületegyüttesét.¹²⁹

Az összesen 12 beszédből álló sorozat Luxemburgi Zsigmond halálával és dicséretével fejeződik be. Az utóbbiról Orosz szerint „integrum librum de eo scribere possem”, ehelyett itt elegendőnek véli, hogy utal a király pálosokkal kapcsolatos bőkezűségére, melyről a rendi archívumokban található oklevelek tanúskodnak.¹³⁰

Egy újabb, „átvezető” beszéd után, melyben Albert király özvegye, Erzsébet szólal meg (32. oratio), következik a kompendium leghosszabb, a Hunyadiak korához kapcsolódó része, összesen 29 beszéddel (33–61. oratio). Ez a kötet súlypontja, a nemzeti királyság eszménye megvalósulásának, a török ellen kivívott győzelmek és a magyar virtus legdicsőösebb történelmi szakasza. A törökverő Hunyadi Jánost Orosz – Bonfini követve – „unicum fidei propugnaculum”-ként mutatja be.¹³¹ Hunyadi Mátyás tetteit végigkísérve, halála után a pálos rend nevében méltatja örök emlékezetre méltó tetteit.¹³²

A magyar rendi állam ideológiája létrejöttének, II. Ulászló uralkodásának időszakát kilenc beszéd reprezentálja (62–70. oratio). A beszédekhez csatolt magyarázatok többször visszatérő mozzanatait a pálos renddel kapcsolatos események.¹³³

A Bonfini-tól átvett beszédek végére érve a *Rerum Ungaricarum decades* hivatkozását felváltja Istvánffy Miklós *Historiae de rebus Ungaricis*. Az összesen tizennégy, Istvánffy-tól merített beszéd jelentősen módosítja a kötet szerkezetét és tartalmát: az 1514–1598 közötti időszakban a magyar királyok lényegében „kikerülnek” a beszédek közép-

¹²⁶ BITSKEY, i. m. (114. jegyzet), 44.

¹²⁷ „...quae enim natio in orbe terrarum ab hac labe omni ex parte immunis est? Nulla. [...] Sicut ergo Ungari, nullam nationem, ob interventam particularium quorundam conjurationem, generaliter rebellem fuisse ajunt et existimant, probe scientes, quod in omni gente: *Sunt mala mixta bonis, sunt bona mixta malis*”. OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 213.

¹²⁸ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 213–214.

¹²⁹ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 221–222.

¹³⁰ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 250–251.

¹³¹ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 266–268.

¹³² OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 478.

¹³³ Így például: OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 500–505, 527–530.

pontjából, s helyettük az ország, a regnum, illetve kivételes történelmi személyiségek válnak főszereplőkké. Ennek oka egyrészt a nemzeti királyság eszményének bukásában, a török elleni harc kiéleződésében, másrészt a Habsburg uralkodók és a magyar rendi állam eszménye közötti feszültségben kereshető.

1514–1526 között megszólal a Dózsa György által kivégeztetett törökverő királyi kincstartó, Telegdi István (71. oratio), a szintén törökverő királyi tanácsadó, Bornemisza János (72. oratio), a Ferhát pasát párbajban megölő Bardy István (73. oratio), valamint Werbőczy István Rákos mezején (74. oratio).

A Szapolyai János (1526–1541) és I. Ferdinánd (1526–1564) részben egyidejű uralkodása alatt elhangzó beszédek (75–80. oratio) elmondói Nádasdy Tamás (két alkalommal: 75., 79.), Pető János (76.), Szapolyai János özvegye, Izabella (77.), a Temesvárt a török ellen védő Losonczy István (78.) és a trónutódlás kérdésében a magyar rendek akarátát semmibe vevő, haldokló I. Ferdinánd (80.). Az utóbbi beszéd, melyben Ferdinánd három fia közül nem a magyar rendek által kiszemelt Ferdinánd főherceget, hanem Miksát emelte magyar királlyá, Orosz kommentárja szerint megalázta Nádasdy Tamás nádort és személyén át a magyar rendeket, az egész magyarságot, amikor egyoldalúan hatályon kívül helyezte az 1514. évi osztrák–magyar örökösödési szerződés megfelelő passzusát. A kulcsfontosságú beszéd kommentárja rámutat Orosz rendi ideológiát és a rendeket megillető szabad királyválasztási jogot (*jus liberae electionis*) pártfogó koncepciójára. A beszédhez tartozó magyarázat szembeállítja a törvényéhez ragaszkodó magyarságot és az azt semmibe vevő, zsarnok uralkodót.¹³⁴

Ezek után szinte magáért beszél Orosz választása, mellyel Miksa császár és magyar király uralkodásának időszakából (1564–1576) – Istvánffy révén – egyetlen karizmatikus történelmi személyt szólaltat meg háromszor egymás után: a szigeti Zrínyi Miklóst (81–83. oratio).¹³⁵ Zrínyi először felszólítja Miksa császárt, szerezzen pénzt a török kiveréséhez szükséges hadjáratra, mert Magyarország felszabadításával Germánia és egész Európa szabadságát lehetne helyreállítani, s e tétével Miksa nagy érdemet szerezne „...pro Repub. Christiana”.¹³⁶ A második beszédben Zrínyi megesketi Szigetvár védőit „...pro patria, pro libertate”. A kommentárban Orosz kiemeli és méltatja a magyarok két, már korábban is hangsúlyozott erényét, a vitézséget (*virtus*) és az állhatatosságot (*constantia*).¹³⁷ Végül végsőkéig fokozva a történelmi helyzet morális súlyát, Zrínyi harmadszor is megszólal közvetlenül a kirohanás előtt. E rövid oratióhoz illesztett, viszonylag hosszú történeti exegézis egyrészt összegzi Zrínyi levágott fejének sorsát, s a kirohanó katonák szájába adja a „cadere enim pulchre, pro Rege, pro dulci patria mori, quam faede vivere” vélekedést. Másrészt pálos történetírókra (Andreas Eggerer, Nicolaus Benger) hivatkozva kitér a két Zrínyi Miklós temetésére a Csáktornya melletti szentilonai

¹³⁴ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 623–627.

¹³⁵ Ismeretes, hogy az Istvánffy által a szigeti Zrínyiről írt részek forrásul szolgáltak a költő Zrínyi *Szigeti veszedelméhez*. SZÉKELY, i. m. (103. jegyzet), 33–34; KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964², 344–353.

¹³⁶ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 627–638.

¹³⁷ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 638–645.

pálosoknál. A hadvezér és költő Zrínyi halálát leírva Orosz válogatott, még Hunyadi Mátyás méltatását is meghaladó, erőteljes epithetonokkal magasztalja személyét,¹³⁸ végül a szigeti Zrínyihez visszatérve, megemlékezik néhány további, 1566-ban történt eseményről.¹³⁹

A utolsó, 84. oratio Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem fejedelmi címről lemondó beszéde 1598-ban Gyulafehérváron. A beszédet követő exegesis utolsó mondatával¹⁴⁰ Orosz minden további indoklás nélkül befejezi művét.

Összegezve az eddigieket, a kiválasztott oratiók tartalmából, történeti szövegkörnyezetéből és az exegesis historicákból jól kirajzolódik Orosz koncepciója és célrendszere. A módszerét tekintve pontosan kidolgozott történelmi kritika ismételten reflektál a 18. század közepének belpolitikai állapotára és eseményeire. A történeti magyarázatokban a nemzeti önrendelkezés, a dicső és hősi múlt követendőnek ítélt példái vonulnak fel előttünk. Eszerint a magyar történelem kiemelkedő alakjai Attila, Szent László, továbbá Nagy Lajos örököseként Luxemburgi Zsigmond és a Hunyadiak. Ez a sor a 16. század második felében egy személlyel, a szigeti Zrínyi Miklóssal válik teljessé. Ebben az összefüggésben nem tekinthető véletlennek, hogy a szigeti Zrínyi alakjának és tetteinek méltatásába Orosz bevonta a költő Zrínyi Miklóst is. Ismeretes, hogy az utóbbi hadseregében a Délvidék pálos kolostorainak szerzetesei is harcoltak a török ellen.¹⁴¹ Ugyanakkor a költő Zrínyi alakjának kivételes méltatása („Christianorum ille Hercules, Scipio, Hector, et Achilles, Turcarum Victor et terror, [...] incredibilis fortitudinis Heros”)¹⁴² azt a felfogást sugallja, hogy személyével mintegy „sírba szállt” a magyar nemzeti királyság realitásának eszméje.

Orosz jól ismerte a magyar történelem sorsfordulóit és visszatérő problémáit. Erre utal egyrészt az, hogy a 18. század gondjait (például idegen-uralom) igyekezett minél korábbi történelmi időszakba (itt: Szent István korába) visszahelyezve tárgyalni. Másrészt tudatosan került a konfrontálódást a magyarságot belülről megosztó problémákkal.

¹³⁸ „Christianorum ille Hercules, Scipio, Hector, et Achilles, Turcarum Victor et terror, alter Nicolaus Zrínyi, incredibilis fortitudinis Heros, Regnorum Dalmatiae, Croatiae, et Slavoniae Pro-Rex, non quidem ab Ottomannico [...] sed a Sylvestri apro in venatione interreptus, anno 1664. die 21. Decembris solemnium pompa funebri sepultus est.” OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 651. – Orosz Ferenc neve hiányzik BORIÁN Előd *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében*, Pannonhalma, 2004 (Pannonhalmi Füzetek, 50) c. munkájából.

¹³⁹ Legjelentősebbnek Báthori András, iudex Curiae Regiae Dévény várbeli halálát tartotta, akit a máriavölgyi pálosoknál temettek el, s márvány emlékműve mindaddig látható volt, míg azt 1621-ben Bethlen Gábor hadai fel nem dúlták, amint arról a máriavölgyi protocollum és ennek segítségével Koptik Odó a *Thalleis* II. kötetében tudósított. A márvány síremlék töredékeiről megjegyzi, hogy azok a feliratokkal együtt a máriavölgyi templomban „penes portam ipsius ab intus, intransibilibus a sinistra se visendum exhibet”. OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 652–653. Koptikhoz lásd TÖSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *A barokk és a felvilágosodás között: Koptik Odó (1692–1755)*, Történelmi Szemle, 37(1995), 68–81.

¹⁴⁰ „Finio et ego in hoc Principe, Regum et Principum Hungariae Orationes, measque exegeses Historicis, et pro coronide usitate jam appono: Finis.” OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 663.

¹⁴¹ Nicolaus BENDER, *Annalium Eremitico-Coenobiticorum...*, II (1663–1727), Posoniis, Typ. Haeredum Royerianorum, 1743, 149.

¹⁴² Lásd a 138. jegyzetet.

Így például az egész kötetben mindössze egyetlen utalás történik a felekezeti ellentétekre: a 40. exegesis historicában Kapisztrán Szent János testereklyéjének sorsa révén.¹⁴³ Az utalás felekezeti élet azonban tompítja a leírt eseményből körültekintően levont tanulság. A történet szerint Kapisztrán Szent János újlaki sírjában nyugvó, „csodákkal tündöklő” testét a ferencesek igyekeztek biztonságosabb helyre menekíteni, amikor a török elfoglalta a Szerémséget. Az „ad Monasterium Szőlősiense Comitatus Ugocensis transtulerunt” tetem mégsem nyugodhatott békében, mert a kálvinista Perényi Ferenc 1559-ben feldúlta a szőlősi ferences kolostort. Perényi méltán megbűnhődött e tetteért – írja Orosz –, amikor I. Ferdinánd képében Telekessy Imre elfoglalta az intoleráns főúr szőlősi kastélyát, s Perényit, feleségét és gyermekeiket fogságba vitette Sáros várába. A Perényi-éktől elrabolt hadizsákmányból – teszi hozzá – negyvenezer aranyat osztottak szét az urak és a katonák között. A történet végén azt a rövid, semleges értelmű tanulságot vonja le, hogy Kapisztrán ereklyéjével méltatlanul bántak, s az isteni dolgokat nem szabad megvetni.

Az oratiók magyarázataiban rendszeresen felbukkannak a pálos rend történetének eseményei. A kiemelten tárgyalt rendi vonatkozások egyrészt Orosz szerzői önértelméhez tartoznak, másrészt tudatosítani kívánják a rend nemzeti jellegét. Többször hangsúlyozza, hogy Nagy Lajos király, Luxemburgi Zsigmond és a Hunyadiak rendet támogató tevékenysége szorosan összefonódott a pálosok magyarságért végzett munkájával.¹⁴⁴ Ugyanakkor Orosz érzékenyen figyel arra, hogy ne lehessen rendi elfogultsággal vádolni. Martinuzzi Fráter Györggyel kapcsolatban például megpróbál a legszűkebb tényekre szorítkozni, hozzátéve, róla bővebben lehet olvasni saját rendtörténeti munkájában.¹⁴⁵

A gyűjtemény magyarázatait Orosz igyekezett átszöni a haza iránti szeretet gondolatával, a concordia humanista eszméjével és a magyar dicsőség történeti példáinak bemutatásával. Célja ezzel a nemzeti önismeret és öntudat felébresztése volt. Az egymással való viaskodás helyébe – hallgatólagosan – követendő célként tűzte ki az önkritikus és tudatos megbékélés, az „igazabb” történelmi jövő megteremtését. Ez az eszményített történelemfelfogás olyan előzmények ismeretében formálódhatott, mint az Orosz által is említett Turóczi László magyar királyokról írt történelmi kompendiuma¹⁴⁶ vagy a katolikus hitre tért Otrokocsi Fóris Ferenc irénikus történelemszemlélete és a nagyszombati jezsuitáknál kiteljesített életműve.¹⁴⁷

¹⁴³ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 326–327.

¹⁴⁴ A 40. oratiohoz fűzött magyarázatban idézi például Kapisztrán Szent János legendás mondását a Mária-nosztrán nyugvó romlatlan testű pálosokról: „Si quis Sanctos in corpore videre voluerit, vadat ad Nosztre votique compos inde rediturus est.” OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 329.

¹⁴⁵ „Caeterum, quoniam de hoc insigni viro in Synopsi mea Annal. Ordinis Paulini cap. 20. 23. & 25. plura scripsissem...” OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 605; vö. OROSZ, *Synopsis*, i. m. (11. jegyzet).

¹⁴⁶ Lásd a 107. jegyzetet.

¹⁴⁷ Vö. KNAPP Éva, *Ismeretlen források Otrokocsi Fóris Ferenc katolizálásának kérdéséhez*, MKsz, 122(2006), 201–217.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. CXXXV. évfolyam 3. szám

Műfaji jellemzők

Az *Orationes* különféle műfajok összerendezésével és funkcionalizált átszerkesztésével készült. Bár Orosz megnevezte irodalmi mintáit, az *Orationes* mégis jelentősen különbözik a bevallott és be nem vallott műfaji előképektől. Míg Lünig *Literae procerum Europae*-ja és a kassai jezsuiták által kiadott Mátyás-levelek gyűjteménye egyaránt hiteles történeti forrásokot tartalmaz, Orosz – egyetlen szövegtől eltekintve – két humanista történetíró munkájából emelte ki és tette az összeállítás alapegységévé a beszédek.

Bonfini a forrásként szolgáló antik mintákat követve (így például Titus Livius stb.) épített be történeti munkájába beszédek. A történeti személyek szájába adott beszédek alkalmazását – nem függetlenül a politikai orációk humanista divatjától – a humanista történetírás is kedvelte (például Flavio Biondo *Historiarum ab inclinatio Rom. Imperio decades III*). Ezek a különböző forrásokra visszanyúló historiográfiai-retorikai feldolgozások gyakran aktualizálási törekvések kifejezői, melyekben az érintett események többnyire példázattá válnak. Istvánffy Miklós, mint azt már Juhász László megállapította, a „...művébe beillesztett, sokszor hosszú beszédekkel is utánozza Livius és Bonfini...” Orosznál – forrásai révén – a valóságos történelmi személyiségek szájába adott beszédek kivétel nélkül humanista történetírói fikciók, nem hiteles történeti források.¹⁴⁸ A kötet ezért nem modern értelemben vett történelmi forrásgyűjtemény, hanem tudatosan megszerkesztett válogatás a jelentős és hosszú időn át széles körben olvasott humanista történetírók műveiből. Ez az oka annak, hogy a kötet egyaránt forgatható történeti műként és – fogalmilag egykorúan még nem létező – történelmi tárgyú „szép”-irodalomként. Jogos tehát Orosz figyelmeztetése a kötet keretszövegeiben, hogy az olvasónak szabad gyönyörködnie a gondosan megfogalmazott világi tárgyú történeti oratókban. Innen érthető az is, hogy véleménye szerint miért nem baj, ha az olvasó nincs tisztában egy-egy beszéd történelmi szövegkörnyezetével. Ebben ugyanis kisegíti majd a beszédek követő exegesis.¹⁴⁹ Mindez azt jelenti, hogy Orosz műve nem elsősorban történeti mű, hanem „irodalom”, s egyaránt vizsgálható műfaji és irodalomelméleti megközelítésben.

A tematikus beszédgyűjtemény – mint arra Gottsched is utalt – kedvelt 16. századi műfaj volt (így például Nikolaus Reusner, *Selectissimarum orationum et consultationum de Bello Turcico variorum et diversorum auctorum volumina quatuor*, h. n. [Leipzig], 1596). Orosz Ferenc kötetének összeállításakor a humanista példát követte. Mint már a címből (*Orationes...*) nyilvánvaló, a kötet történeti oratókat és kísérő magyarázatokat tartalmaz kronologikus elrendezésben. A kötet egészének műfaja – Orosz kifejezésével – „compendium”, „compendium oratorio-historicum”, „compendiosa manifestatio seu expositio”, „collectio”, azaz egy jellegzetesen „másodlagos” műfaj. Ismeretes, hogy minden kompendium eleve kettős céllal készül: egyrészt válogat egy vagy több valóságos

¹⁴⁸ JUHÁSZ László, *Istvánffy latin stílusa és a fordítás szempontjai* = ISTVÁNFFY, i. m. (103. jegyzet), 35–36, itt: 35; SZÉKELY, i. m. (103. jegyzet), 7–34; vö. KULCSÁR, i. m. (85. jegyzet); UŐ, *Ars historica = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 119–127.

¹⁴⁹ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), B3r–B7v.

vagy elképzelt „műből”, mert az „alpmű” vagy művek eredeti formájukban nem felelnek meg az új írói célkitűzésnek. Azaz a kompendium-készítés lényege egy már létező munka vagy munkák megrövidítése, quintilianusi értelemben a tárgy rövidebb bemutatása. Másrészt a kompendiumban a kiválasztott, az eredeti művekhez képest „rövidített” szövegek meghatározott elvek mentén újra összerendeződnek (collectio). A collectio retorikai értelme ezúttal a rövid ismétlés. Mindezeket a műfaji kívánalmakat Orosz messzemenően megvalósította.

A kötet egyetlen témakörében, a magyar történelem sajátos szempontú bemutatásában két műfaj, az oratio és az exegesis historica találkozik. A beszédek és a magyarázatok szabályos váltakozása műfaji biztonságot jelent, egyben bizonyítja a szerzői célkitűzés komolyságát. Orosz minden beszédnek azonos szerkesztésű, információban gazdag, rövid címet adott, melyek állandó eleme az „oratio” kifejezés. Ez a cím tudatja az olvasóval, ki beszél kihez, milyen alkalommal vagy milyen körülmények között. Az egyes szám első személyben megfogalmazott beszédek kivétel nélkül teljes, csonkítatlanul átvett szövegek a forrásként használt történeti művekből. Mindegyik végén ott áll a kifogástalanul pontos forráshivatkozás.

A beszédek után egységesen „exegesis historica” jelöléssel és az oratio római számmal jelölt sorszámaival kezdődik a magyarázat (például „Exegesis historica orationis LXXXI”). Az oratio és a magyarázat azonos számon szerepeltetése tudatos gesztus, mely ráirányítja az olvasó figyelmét a két rész szoros kapcsolatára. Az exegesis szinonimájaként Orosz az „expositio”, az „expositionibus illustratae”, az „illustratio” és az „exegesibus historicis illustratae” kifejezéseket használja. Az expositio kifejezést a retorikák a szónoki beszéd egyik része, a részletezés megjelölésére használják. Jelentése a beszéd, az elbeszélés lényegének kifejtése, melyet megelőz a digressio és követ az argumentatio. Használata éppúgy körülírja és pontosítja a magyarázatok tartalmát, mint az illustratio kifejezés. Az utóbbit a retorikák általában két helyen tárgyalják: egyrészt a beszéd lezáró részénél (epilogus), mely felidézi, szemlélteti (illustrat) a beszédben elhangzott fontosabb gondolatokat, másrészt az adiectio egyik alakzataként.

A felsorolt kifejezéseket Orosz tudatosan használta. A beszédek exegézisei ugyanis nem csupán magyarázatok; tartalmazhatnak például elbeszélést, filológiai okfejtést, amatőr nyelvészkedést stb. A kommentárok funkciójukat tekintve többnyire részleteznek, szemléltetnek, bizonyítanak, kiemelik az elmondott események lényegét és reflektálnak a 18. század történeteire. Az *Orationes* magyarázatai mindenekelőtt az olvasó értelmére igyekeznek hatni, s hatásosan ellensúlyozzák a közvetlen megszólító formában elhangzó beszédek érzelmi erejét. Összevetve az oratiók és a magyarázatok terjedelmét, azt látjuk, hogy a magyarázatok általában jóval hosszabbak a beszédekénél. A különbség azonban nem mérték nélküli; Orosz egyik tudatosan használt eszköze a rövidség. Az összeállító szótárában a rövidség erény, mely további gondolkodásra ösztönözheti az olvasót, aki az előadottak tükrében megformálhatja saját véleményét.

A magyarázó részekben Orosz a felhasznált forrás alapján, néha az abból változtatás nélkül vett szöveg segítségével felvázolja a beszéd történelmi kontextusát, s megfogalmazza saját véleményét. Az utóbbi kifejtésében többnyire helyet kapnak nem túl nagy

számú, további szöveghivatkozások. Ezek nagyobb részben tekintélyi hivatkozások antik auktorokra vagy történeti művekre, kisebb részben a pálos történetírókat vagy Orosz saját műveit idézik. A hivatkozások elsősorban a hangsúlyozásra érdemesnek tartott magyarázó részekhez kapcsolódnak, azaz a kiemelés retorikai eszköztárához tartoznak.

A kötet e két, tartalmában egymásra hangolt, különböző műfajú alapegysége eltérő történelmi időben keletkezett. A beszédek egy kivétellel Bonfini és Istvánffy humanista, illetve poszthumanista fiktív „oratio scripta”-i, melyek évszázadokkal megírásuk után mintegy „életre keltek” Orosz magyarázatai révén. A gyűjteményben tükröződő felfogás szerint a történelem a jelentős személyiségek döntései nyomán megtörtént események és azok következményeinek sorozata.¹⁵⁰ A humanista történeti munkák retorikailag gondosan megfogalmazott, készen talált oratióit Orosz funkcionálizálta annak érdekében, hogy alkalmasak legyenek a kivételes történelmi személyiségek és helyzetek újszerű bemutatására, s ennek révén a magyar hősi múlt dicsőítésére. Az összeválogatott és időrendbe rendezett oratio scripták révén egy új írói elképzelés valósult meg, melynek lényege egy sajátos szembesülés, párbeszéd a múlttal. E funkcionálizált történelem létrehozásának indítéka mindenekelőtt Orosz aggodalma volt a 18. század közepi Magyarország és a magyarság állapota miatt. Fő célja a magyar társadalom vezető és művelt középrétegeinek felrázása, öntudatra ébresztése, ezen túlmenően a magyar múlt eseményeinek „hiteles” megismertetése Európával.

A kompendium összesen nyolcvannégy oratio historicája között különféle beszéd típusok találhatók. Egyik részük az *Orationes* koncepciójába helyezve műfaji metamorfózisra ment át, azaz eredetileg más műfajú szövegegységek is oratióvá alakultak. Így például Jan Giskra (Jiskra) Mátyás királyhoz intézett levele „oratio scripto missa”-ként szerepel.¹⁵¹ Egy másik esetben Orosz oratióként kezelte egy középkori királytűkör személyes hangvételben megfogalmazott előbeszédét.¹⁵²

A kötetben több „oratio responsaria” megjelölés található, mely két vagy több beszéd szoros kapcsolatára, együttes kezelésére figyelmeztet. Ilyen például Mátyás király válaszbeszéde Kázmér királyhoz, melyet megelőz Kázmér lengyel király szónoklata Mátyáshoz a Boroszló melletti mezőn,¹⁵³ továbbá Mátyás király válasza a császári küldöttek beszédére.¹⁵⁴ A responsio egyúttal retorikai alakzat (figura), mely a két példaként választott oratio-pár esetében hatott a válaszbeszédek egészére, s meghatározott funkcióba

¹⁵⁰ Orosz történelemfelfogásától távol állt például a 18. század közepén már kidolgozott módszertannal dolgozó, forrásokat gyűjtő és feldolgozó jezsuita történetírói iskola. Valószínűleg azért, mert elsődleges célja nem a történeti filológia és a történelemkritika művelése, hanem egy adott cél szolgálatába állított, irodalmiasított történelemközvetítés volt.

¹⁵¹ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 371–373.

¹⁵² OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 107–110; HAVAS, i. m. (105. jegyzet), VIII–X.

¹⁵³ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 419–424, 424–432.

¹⁵⁴ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 451–461, 461–466.

emelt egy-egy történelmi beszédet.¹⁵⁵ Egy további beszédnél felfigyelhetünk egy újabb, szintén funkcionális meghatározásra, az „oratio gratulatoria”-ra.¹⁵⁶

Az eredeti kontextusukból kiemelt oratiókkal Orosz elsősorban azért akart szórakoztatni és gyönyörködtetni, hogy a koncepciójához illő érzelmi állapotot idézzon elő olvasóiban. Ezért szólította fel a kötet leendő használóit a keretszövegekben arra, hogy gondolatban érezzék magukat színházban, legyenek mintegy a történelem régmúlt eseményeinek, kivételes szereplőinek „élő” közönsége. Az így előidézhető élmény – Orosz szerint – felkelti az olvasó figyelmét, s arra ösztönzi, hogy elolvassa az oratiohoz kapcsolt exegesis historicát, melynek segítségével értékelheti az egykori történelmi eseményt és „visszahelyezheti” a múltba. Ez az irányított viszonyulás a történelemhez sajátosan „felszabadította”, funkcionalizálta a műfajokat: a történelem egyrészt a világi beszéd alakját öltötte magára, másrészt a fiktív humanista oratio historica – az olvasói fantázia közbeiktatásával – a színpadi actio igényével lépett fel.

A színpadi cselekményként is felfogható és élvezhető oratiók¹⁵⁷ befogadásakor Orosz még egy további műfaji metamorfózist is elvárt, tudniillik hogy a befogadók igyekezzenek exemplumokként értelmezni a beszédeket.¹⁵⁸ A 18. században nem volt szokatlan az efféle írói elvárás. A középszintű iskolákat végzettek kivétel nélkül találkoztak az oktatásban a diákszínpaddal, többnyire szerepeltek is azon. A diákszínpadi bemutatók jelentős része olyan történelmi tárgyú előadás volt, melyekkel – mintegy exemplumként – az erényeket és a bűnöket jelenítették meg.¹⁵⁹ Így válhattak Orosz összeállítására révén a fiktív humanista oratiók olyan példázatokká, melyek alkalmasnak tűntek például a concordia eszméjének és a béke vágyának egyetemes terjesztésére.¹⁶⁰

Irodalomelméleti következtetések

A kötet tartalmának elsődleges megfogalmazói – Bonfini, Istvánffy – és annak „alkotó” felhasználója, Orosz Ferenc között feltűnően nagy az időbeli távolság. A kompendium háttérében meghúzódó humanista történetírói elmélet és a kora újkor történetiszemlélete, illetve a 18. században formálódó történelmi forráskutatás gyakorlata között ugyan csak igen jelentősek a különbségek.

¹⁵⁵ Vö. Cyprianus SOAREZ, *De Arte Rhetorica Libri Tres*, Hispali, Pescioni, 1569. Használt kiadás: *Praecepta rhetorices pro gymnasiis RR. PP. Societatis Jesu Regni Hungariae, Leutschoviae*, S. Brewer, (1675); használt példány: BEK, RMK II, 253, Liber III, caput XXX (119).

¹⁵⁶ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), 492–505.

¹⁵⁷ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), B6v.

¹⁵⁸ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), *Ad Lectorem*, B3r–B7v.

¹⁵⁹ KNAPP Éva, *Gabriel Dietenshamer: Judit (Patrona Hungariae in coelos Assumpta sub schemate Victricis, Triumphatricis Judith. Nagyszombat, 1649) = Barokk színház – barokk dráma*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, Debrecen, Ethnica Alapítvány, 1997, 81–99; VARGA–PINTÉR, i. m.; KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században (Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez)*, Bp., Universitas Kiadó, 2003 (*Historia Litteraria*, 14), 159–185.

¹⁶⁰ OROSZ, *Orationes*, i. m. (71. jegyzet), *Ad Lectorem*.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

A kötet összeállítását nagymértékben elősegítette, hogy Orosz ismerte és tudatosan használta a humanista történetírás elméletének meghatározó kategóriáit, s ezek nyomán állította saját elképzelése szolgálatába a magyar történetírás alapvető munkáit. Kérdéses, miért éppen a humanista Bonfini és az őt folytató poszthumanista Istvánffy örökségéhez nyúlt. Vajon egyedül e művek kiadásainak folyamatos sorozata, közkedveltsége és a magyar történelem közvetítésében kialakult tekintélyelv érvényesítése adta az alapvető ösztönzést? Mennyiben irányíthatták választását a humanista történetírói, irodalmi megfogalmazás jellegzetességei, így mindenekelőtt a 18. századi olvasók közvetlen megszólításának lehetősége, illetőleg az oratóriának mint irodalomelméleti és műfaji szempontból lezárt egységeknek az eredeti szövegkörnyezetből történő kiemelhetősége, s a szövegek írói célzatának átforgalmazhatósága? Hogyan hatott Oroszra a 18. századi közepi Magyarország bel- és külpolitikai állapota, s mi ösztönözte a 15–16. században divatos, egykorúan azonban már avítnak számító, „szépirodalmiasított” történelemszemlélet aktualizálására?

A múlt ismerete és „tárgyi” elemeinek felhasználása a koronként változó irodalomelméleti gondolkodás egyik fontos összetevője. Ismeretes, hogy a „historia” folyamatosan jelen van az antik retorikában, s az irodalomelméleti gondolkodásban hosszú időn át a valóságosan megtörtént események elbeszélését fejezte ki. A historiának jelentős szerep jutott a különféle beszédek kidolgozási folyamatában, elsősorban az inventiónál. Az Auctor ad Herennium szerint a historia a valóságra vonatkozó hivatkozási elem, sohasem fiktív, tartalmi szempontból cselekmény értelmű, formálisan pedig nem deskriptív, hanem narratív. Retorikai megközelítésben a történelemmel kapcsolatos három formai kíváncsi a rövidség (brevitas), az érthetőség (diluciditas) és a hasonlóság (veri similitudo). A történelem retorikai értelemben olyan valóságosan megtörtént eseményt jelölt, mely a múltban történt meg a mindenkor jelenhez képest.¹⁶¹

A humanista történetírás jeles elméleti szerzői, köztük elsősorban Francesco Robortello, Francesco Patrizi és Giovanni Antonio Viperano, a korábbi évszázadokhoz képest jelentősen módosították a historia koncepcióját. A történelem definíciója a humanista irodalomelméletben alapvetően három tényező, az igazság (veritas), az elbeszélés (narratio), azaz a retorika és a hasznosság (utilitas) köré rendeződött, s ezek összekapcsoló elve az okosság (prudentia) volt.¹⁶² A történetírás humanista elmélete mindenekelőtt a hasznosság, az okosság, a memoria és az exemplum fogalmakkal közelíthető meg.¹⁶³ E felfogásban a történelmet elsődlegesen az emberi emlékezet határozza meg.¹⁶⁴ Az eddigiek ismeretében nem tekinthető véletlennek, hogy ugyanezek a fogalmak folyamatosan megtalálhatók Orosz szótárában is.

¹⁶¹ „Historia est gesta res, sed ab aetatis nostrae memoria remota.” Joachim KNAPE, *Historia = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Hrsg. Gert UEDING, III, Tübingen, M. Niemeyer Verlag, 1996, 1406–1410, itt: 1406–1407.

¹⁶² Vö. Eckhard KESSLER, *Theoretiker humanistischer Geschichtsschreibung: Nachdruck exemplarischer Texte aus dem 16. Jahrhundert [...] mit einer Einleitung*, München, W. Fink Verlag, 1971, 44.

¹⁶³ KESSLER, i. m. (162. jegyzet), 7–47.

¹⁶⁴ KESSLER, i. m. (162. jegyzet), 27–28.

A humanista történetírás további fontos elméleti kategóriája a történelmi események értelmezése exemplumként. Az exemplum ebben a megközelítésben nem hasonlatot vagy hasonlóságot jelöl, hanem tapasztalatot és megtapasztalást hordoz; azaz a múlt a jelen előképe.¹⁶⁵ Ugyanezt a véleményt vallotta Orosz is, amikor folyamatosan elvárta olvasóitól, hogy kompendiumában hasznos példát és tanulságot leljenek a jövő alakításához. Orosz osztotta azt a humanista elképzelést is, amely szerint a történelem olyan emberi tapasztalat, melynek legfőbb kritériuma nem a valóság (igazság), hanem a hasznosság.¹⁶⁶

További fontos mozzanat Orosz szemléletében az a humanista elméletből ugyancsak jól ismert vélekedés, hogy a történelem minden olvasója szükségképpen új magyarázója (értelmezője) kell hogy legyen a múlt eseményeinek. E felfogás értelmében az ideális történész azonos az ideális olvasóval.¹⁶⁷ Orosz ezt az elméleti meglátást ültette át a gyakorlatba az exegesis historicák írásakor, s ugyanezt várta el olvasóitól a befogadási folyamatban.

Az eddigiek alapján arra következtethetnénk, hogy Orosz alaposan ismerte a humanista történetírás elméletét, s ez ösztönözte arra, hogy Bonfini és Istvánffy fiktív történeti oratóriára építse kompendiumát. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy a humanista történetírás elmélete a 17–18. század irodalomelméletén keresztül, csupán áttételekkel hatott elképzeléseire. E folyamat legfőbb alapja a humanista történetírás elméletének hatása a kora újkori retorikák historia-szemléletére.

A nagyszombati jezsuita gimnáziumban Orosz Soares¹⁶⁸ retorikájából tanult. Így ismernie kellett Soares véleményét, mely szerint az elmúlt korok eseményei lehetőséget biztosítanak a dicsőítésre, s a történelem helye a retorikában – többek között – a dicsőítő locusokban van. Soares visszaüt Ciceróra, amikor az amplificatio tárgyalásában a történelemre hivatkozik.¹⁶⁹ A múlt eseményei Soares rendszerében módot adnak a hazá (patria), a szülők (parentes) és a nagy elődök (maiores) felemlegetésére. A hivatkozás a történelmet alakító személyiségek virtusára egyúttal a jövő megvilágítását szolgálja.¹⁷⁰ Mindezek az elméleti megfontolások lényegében egybehangzanak Orosz kötetének koncepciójával és célrendszerével, s ösztönzően hatottak annak elkészítésére.

Míg Petrus Ramus (Pierre de La Ramée), valamint tanítványa, Audomarus Talaues (Omer Talon) és maga Cyprian Soares alig foglalkozott a historia retorikán belüli elhelyezésével, David Chytraeus Magyarországon is gyakran forgatott *Rhetoricájában*

¹⁶⁵ Vö. KESSLER, *i. m.* (162. jegyzet), 40–43.

¹⁶⁶ „Quid sit Historia [...] Res gestas prudenter et ornate explicare, quod est historiam scribere, non minus difficile, et arduum opus est historico, quam utile, iucundumque lectori.” Giovanni Antonio VIPERANO, *De scribenda historica liber*, Antverpiae, Ch. Plantin, 1569, A5r; KESSLER, *i. m.* (162. jegyzet), 26–30.

¹⁶⁷ *De legenda Historia*, Cap. XVII. VIPERANO, *i. m.* (166. jegyzet), 67–69; vö. KESSLER, *i. m.* (162. jegyzet), 45; lásd még Giovanni Antonio VIPERANO, *De componenda oratione*, Antverpiae, 1581; használt példány: BEK, Ha 1775 (= Ant. 5207).

¹⁶⁸ SOAREZ, *i. m.* (155. jegyzet).

¹⁶⁹ „Historia vero, testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis...” SOAREZ, *i. m.* (155. jegyzet), Liber I, caput XXXIV (29–30).

¹⁷⁰ Vö. SOAREZ, *i. m.* (155. jegyzet), Liber I, caput XLIII (37–38).

(1593) az elsők között fogalmazta meg a történelem új szónoklattani koncepcióját.¹⁷¹ Chytraeus a *genus demonstrativum* tárgyalásakor a személyek dicséretének keretében taglalja a *historia* két nézőpontját, a *rest* (tárgy) és az *oratió*t (megszövegezés).¹⁷² A történelmi tárgy feldolgozását nyolc *locus* révén ajánlja, míg a megszövegezésnél elkülönítendőnek ítéli a történetírói feladatot (*narratio*) és a történelem beszédekben (*concio*) történő megjelenítését. Ez a szétválasztás nyomatékosan utal a körülményre, hogy a történelem beszédekben való megjelenítése nem lehet azonos a voltaképpeni történetírással.

Gerhard Johann Vossius a *Commentarium Rhetoricorum sive oratoriarum institutionum libri sex* (1. kiadás 1606) és a *Rhetorices contractae* (1. kiadás 1621) című munkáiban tovább árnyalta a történelem retorikai megközelítését. Az *elocutio* tanán belül négy prózastílust különített el: „*Elocutio alia philosophica est, alia oratoria, alia historica, alia poetica*”.¹⁷³ A *Commentarium Rhetoricorum*-ban megkülönböztette továbbá a tényszerű *narratio historica*t és a fiktív *narratio dramatica*t. Kifejtette, hogy az oratornak nem kell szükségszerűen igazodnia a történelmi igazsághoz, de a hallgatói érdeklődés felkeltéséhez és a meggyőzéshez szükséges, hogy a beszédben megjelenjenek a „*quasi facti*” („*narratio quasi facti*”) történelmi események.¹⁷⁴ Vossius ez utóbbi meglátása egybehangzik a humanista történetírás elméletének korábban részletezett fikciós szemléletével.¹⁷⁵

A humanista és a kora újkori *oratio historica* Orosz Ferenc kompendiumában a már bemutatott sajátos célrendszer szolgálatába állított, funkcionális beszédfajtvá vált. Ez a „beszéd-metamorfózis” egykorúan jól ismert jelenség volt. Gottsched megemlíti például, hogy a funkciók tekintetében elkülöníthető „*Redegattungen*” száma nagyon sok. Ismeretes az is, hogy a funkcionális beszédfajta (genera orationis) elkülönítésének elmélete német területen a 16. századra nyúlik vissza.¹⁷⁶ Gottsched jól ismerte és leírta azt a történetírói fogást, miként adtak a régmúltbeli történészek híres emberek szájába kisebb-nagyobb beszédeket, s mi volt ezeknek a fiktív oratióknak a retorikai értéke.¹⁷⁷

¹⁷¹ David CHYTRAEUS, *Rhetorica*, Leipzig, 1593; használt példány: BEK, Fc 4395 (= Ant. 4586).

¹⁷² „De Historia, [...] In Historia duo sunt consideranda, Res et Oratio.” CHYTRAEUS, *i. m.* (171. jegyzet), fol. 130; KNAPE, *i. m.* (161. jegyzet), 1408–1409.

¹⁷³ Gerhard Johann VOSSIUS, *Rhetorices contractae*..., 1621; idézi KNAPE, *i. m.* (161. jegyzet), 1409; vö. Uő, *Ars historica*, Lugduni, 1624; használt példány: BEK, Ad 4r 301.

¹⁷⁴ Gerhard Johann VOSSIUS, *Commentariorum Rhetoricorum sive oratoriarum institutionum libri sex*, Leiden, 1630, Pars I, 355; vö. III, 3, 1; használt példány: BEK, Ha 4r 71.

¹⁷⁵ Joachim KNAPE, *Poetik und Rhetorik in Deutschland 1300–1700*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2006, 6, 8, 57, 98–100; vö. Uő, *i. m.* (161. jegyzet), 1409.

¹⁷⁶ Például Josua MAALER, *Die Teütsch spraach*, Zürich, 1561; Kaspar STIELER, *Das Teutschen Sprache...*, 1539–1541, 1691; Joachim KNAPE, *Redegattungen = Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, Hrsg. Jan-Dirk MÜLLER, III, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2003, 233–235. – A funkcionálisan elkülöníthető beszéd típusok egyik sajátos formája a mások nevében elmondott beszéd. Például „*Orationes nomine Civitatis Gedanensis ad Sereniss. Poloniae Reges habitae*”. Vincentius FABRICIUS (1612–1667), *Orationes Civiles...*, Francofurti et Lipsiae, Sumptibus J. A. Pleneri, 1685, 1–52. Használt példány: BEK, Ha 1256.

¹⁷⁷ „Wiewohl nun in den alten Geschichtsschreibern viele kleine Reden großer Männer vorkommen, die durch und durch seurig abgesasset worden: so ist es doch gewiß, daß eine ganze lange Rede, unmöglich in

Orosz Ferenc írói törekvése és a gyűjteményből kiolvasható irodalomelméleti felkészültsége egyaránt tanúsítja, hogy az alkotói tevékenység körülírására tudatosan használta a „collectio” (collector) és az „illustratio” (illustrator) kifejezéseket műve címében. Ezek a fogalmak klasszikus retorikai terminusok, melyek irodalomelméleti jelentésével Orosz teljesen tisztában volt, s feltételezte megértésüket olvasóinál. A collectio, az összegyűjtés, összeszedés, köznapi értelme mellett, a retorika szótárában valamilyen tartalom megismétlését jelenti. A kompendiumban ez elsősorban a jól kiválasztott oratiók sorozatának közlése révén valósult meg. Az „illustratio” retorikai tartalma az érzékletes megjelenítés, szemléltetés, mellyel az író „lefesti”, megvilágosító módon előadja mondanivalóját. Ez utóbbit a gyűjtemény szintén messzemenően megvalósította.

Az oratio műfaj tekintetében sem kérdőjelezhető meg Orosz elméleti tudatossága. Pontosan tudnia kellett, hogy az oratio és az oratio historica alkalmas az intenzív, szugesztív hatás gyakorlására, s a tudatosan érvényesített retorikai eszköztár révén jelentős mértékben hat az olvasó érzelmeire.¹⁷⁸

Összegzés

A humanista történetírói hagyomány és Orosz Ferenc írói koncepciójának találkozása a 18. század közepén történeti, irodalmi, műfaji és irodalomelméleti szempontból egyaránt sajátos, a magyarországi irodalmi hagyományban párja nélkül álló művet eredményezett. Orosz fő célja, hogy tudniillik politikai és jogi téren egyaránt használjon a „Patria”, a „Reipublica Hungarica” és a „Christiana Reipublica” ügyének, illetve tudósítson a történelmi igazságról („veritates Historicae informet”), mégpedig nemcsak Magyarországon, hanem a világ minden táján („nec in Hungaria, sed in aliis quoque Orbis partibus”), annak ellenére megvalósulni látszik a gyűjteményben, hogy a napi politikai gyakorlatban a kötet hatása egyáltalán nem vált érzékelhetővé.¹⁷⁹

Orosz egyik megállapítása szerint a régiségről olvasni kellemes és lelki haszonnal jár.¹⁸⁰ Mint pálos szerzetes, messzemenően osztotta Istvánffy Miklós teocentrikus történelemszemléletét, s hiba lenne számon kérni rajta az európai történetírásban a 16–17. század fordulóján végbement szkeptikus hermeneutikai fordulat tanulságainak és az új történetírói módszereknek az ismeretét. A kompendium ugyanakkor méltán tekinthető Bonfini kellően még fel nem tárt, a 17. századon messze túlra mutató „folklorizálódási” folyamata 18. század közepi állomásának. A gyűjtemény összeállítója a tanítás mellett

dieser Schreibart allein verfasst werden kann. Sie ist viel zu heftig; als daß entweder der Redner, oder der Zuhörer eine solche Anstrengung des Gemüths so lange aushalten könnte. Eben daher muß vorher der Verstand der letztern, durch Vernunftschlüsse und Betrachtungen, in der gelassenen und sinnreichen Schreibart vorbereitet, und recht eingeleitet werden, diesen Sturm der Leidenschaften auszuhalten.” GOTTSCHED, *i. m.* (95. jegyzet), 267–268; vö. Uő, *Vorübungen der Beredsamkeit...*, Leipzig, B. Ch. Breitkopf und Sohn, 1764³. Használt példány: BEK, Ha 1021/coll. 2.

¹⁷⁸ Vö. 177. jegyzet.

¹⁷⁹ Vö. 65. jegyzet.

¹⁸⁰ HANAPES–OROSZ, *i. m.* (36. jegyzet), *A kegyes olvasóhoz*.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2007. C. évfolyam 3. szám

nem mondott le a gyönyörködtesről, s fontosnak tartotta, hogy a magyar történelem jelentős személyiségei érzékletesen és hatásosan, Bonfini és Istvánffy veretes nyelvén, igényes és sokszor szenvedélyes stílusban szólaljanak meg. Nem tekinthető véletlennek, hogy a 18. század közepén az Európa és önmaga számára rebellisként megbélyegzett, büntudattal terhelt ország tudatosan eltorzított önszemléletét módosítani kívánó összeállítás mellőzte a magyarságot megosztó felekezeti, politikai és más problémákat. Ezzel szemben gyakran ismétlődnek a belső megbékélésre, az ellentéteken való felülemelkedésre ösztönző gondolatok.

Talán nem téves a megállapítás, hogy Orosz Ferenc szemében a költő Zrínyi Miklós nemcsak gyakorlati, politikai-történelmi szempontból, hanem a nemzettudat alakítását célzó irodalmi munkássága révén is messze kimagasló, követendő és követhető, aktuális példája lehet a 18. századi magyarságnak. Bár egyetlen adat sem szól arról, hogy Orosz olvasta volna Zrínyi valamelyik művét, történelem- és nemzetszemlélete mégis közös az övével. Bitskey Istvánt idézve, „Zrínyi eposzában [...] a *concordia Christiana* szellemében már a felekezeti identitástudaton felülemelkedő, szekularizált nemzettudat”¹⁸¹ tükröződik. Lényegében ugyanezt a szekularizált nemzettudatot vallotta vagy elevenítette fel – „servatis servandis” – Orosz is Mária Terézia abszolutisztikus uralkodásának egyik jelentős, Magyarország jövője szempontjából kétséges időszakában.

¹⁸¹ BITSKEY, i. m. (114. jegyzet), 49.

KOROMPAY H. JÁNOS

„DE TÖBBET ERRŐL NEM ÍRHATOK”¹
Az Arany–Ercsey levelezés eltűnt darabjairól*

Arany János magánlevelezésének fennmaradt anyagában három nagy lyuk tátong. Tudjuk, hogy a Tompához 1852 októberéig írt darabok azért hiányoznak, mert azokat a kassai haditörvényszék elkobozta (közülük Sáfrán Györgyi kötetei 25-öt rekonstruáltak); az is köztudomású, hogy a családi levelek, amelyeknek túlnyomó része nem szerepelt a korábbi kiadásokban, a második világháború alatt elpusztultak a Ménési úti Voinovich-villában. Az azonban még az Arany-kutatókat is meglepheti, hogy az Ercsey Sándorral folytatott levelezésből igen sok hiányzik.

A tetemes hiány egy rövidebb és egy hosszabb időszakaszra oszlik. 1862-ből és 1863-ból mindössze egy Arany-levél maradt fenn, Ercseytől pedig egy sem; 1866 elejétől Arany haláláig Ercsey összes levele eltűnt: csaknem 16 évről van szó, amelyben Arany hozzá írt leveleinek száma ismereteink szerint több mint 70.

Az elveszett levelek keresője, természetesen, először saját magában, majd jegyzeteiben és az összegyűjtött szövegekben keresi a hibát; azután lépésről lépésre, az Akadémiai Könyvtár Mikrofilmtárának felvételeitől az Arany–Ercsey levelezést őrző nagyszalontai múzeumig és a szakirodalom újbóli átbúvárlásáig arra a megállapításra jut, hogy valóban nincs meg az anyag.² Dánielisz Endre kimutatása szerint a múzeumban található, Aranyhoz írt levelek közül az Ercseytől valók száma 86. Ez a szám a következőképpen oszlik meg a kritikai kiadás három megjelent és két készülő kötetében: az *AJÖM* XV. (1851 végéig) 1, a XVI. (1852–1856) 44, a XVII. (1857–1861) 19, a XVIII. (1862–1865) 13, a XIX. (1866–1882) 1 tételt tartalmaz. (Ez összesen 78, tehát nyolccal kevesebb, mint a szalontai – feltehetőleg, illetve remélhetőleg téves – statisztika.) Ha a megmaradt Ercsey-levelek számához hozzáadjuk a XIX. kötet időszakából fennmaradt ellendarabokét – mert hiszen kölcsönösen és rendszeresen írtak egymásnak –, 150 fölé jutunk (számításunk azért bizonytalan, mert ez utóbbiak között is vannak elveszettek). Az eredmény lesújtó: Ercsey leveleinek majdnem a fele eltűnt.

*

¹ Arany Tompának, 1868. júl. 5. (kiadatlan rész).

* A tanulmány az OTKA által támogatott K 60.635 számú, *Arany János kritikai kiadása* című kutatás keretében készült.

² DÁNIELISZ Endre, *A múzeumi kéziratok kincsei* = D. E., *Arany- emlékek Nagyszalontán*, Bukarest, Kriterion, 1984, 90.

Vajon mikor és miért történhetett ez, s miért éppen ezzel az anyaggal, és éppen ezekből az évekből? Hogy lehet az, hogy Arany Ercseyhez írt levelei – bár kevesebb hiánnyal, de ugyanott – megmaradtak: mégiscsak ez a nagyobb érték az utókor (és a levéltárak közvetlen hasznélvezői) számára. Cui prodest?

Azt kezdettől, azaz Ercsey levelezéskiadásától tudta az Arany-irodalom – hiszen maga a szövegközlés jellege tette világossá –, hogy az 1883-ban megjelent *Arany János életéből* csak a költő leveleit közölte; ezekből sem az összeset, „csupán” hatvanat, s – az Arany László közölte kötetekhez hasonlóan – azokat sem a maguk teljességében, a kihagyott részleteket viszont következtetésebben jelölve. Az Ercseytől származó levelek, amelyek akkori elhagyása érthető volt, először csak a kritikai kiadás megjelent kötetében szerepelnek (s ez már sokkal kevésbé érthető mulasztásokra vall); közzétételük korábbi elmaradása szükségképpen okozhatta azt, hogy a szakirodalom nem vett tudomást e nagy hiányról; nem jelezték ezt a levelek múzeumi őrzői sem, pedig az ottani leltár már 1899-ben Ercseynek csak 65, Aranyhoz írt levelét s Aranyinak majdnem kétszer annyi (127) hozzá írt levelét regisztrálta.³

Nem végezhető el ebben az anyagban az az összehasonlítás, amelyet az Arany László publikálta kötetekben – a kéziratok birtokában – már megtehettünk, több esetben lehetséges viszont az a rekonstrukció, amely – mint azt Sáfrán Györgyi tette – Arany János leveleiből következtet vissza az elveszettekhez. Nehezíti viszont helyzetünket az, hogy ezek sem mind maradtak meg: Arany Ercseyhez írt levelei közül 1862-ből és 1869-ből valamennyi hiányzik, s ez utóbbi különösen feltűnő az előző évi 12-höz képest; az első időszakot most figyelmen kívül hagyva, 1861-ből, 1872-ből, 1873-ból és 1877-ből csak egyet-egyet ismerünk. A többi esztendőhöz viszonyítva – s ez nem valamiféle statisztikai átlagból, hanem a leveleknek az életkortól és az eseményektől is függő gyakoriságából kiinduló összehasonlítást jelenti – évenként legalább 2–3 darabot feltételezhetünk: ezek szerint valószínű, hogy a hiánynak ez a része tíznél többre tehető.

Milyen lehetőségeink vannak ennek megmagyarázására? S hogyan segíthetnek ebben az életrajz eseményei? Van-e esély arra, hogy feltevéseink rendszert alkothassanak?

Ercsey ezt olvashatta Arany 1876. március 14-én írt levelében (amely nem szerepel az általa kiadott kötetben, s így mindmáig ismeretlen maradt): „Most pedig, midőn életem oly fontos lépését (a mint gondolom) már megtetted, kívánom neked mind azt az örömet, nyugalmat és boldogságot, a mit magad vártál és ohajtottál, – és hogy a gondviselés – mind azon idegenség dacára, melylyel az némelyeknél találkozott, fordítsa jóra, és úgy, hogy az utóbbiak, akár rossz indulatból, akár mert téged féltettek – avatkoztak belé legbensőbb magánügyedbe, mentül előbb csalódva érezzék <—> magukat föltevésökben.”⁴

Ez az igen jellemző, mert minden diszkréciója ellenére is határozottan állást foglaló jókívánság Ercsey második házasságkötésére vonatkozik: az első feleség, a levelekben Linaként emlegetett Nagy Karolina és két gyermeke, Vilma és Lajos 1874-ben meghalt,

³ Az „Arany-Emlék-Szoba” leltára, Nagy-Szalonta, Nyomatott Reich Jakab könyvnyomdájában, 1899, 9.

⁴ A levelek szövegeinek közlésében a kritikai kiadás levelezésköteteinek technikai megoldásait követjük, abban a változatukban, ahogyan az *AJÖM* XVII. kötete óta érvényben vannak.

s csak Róza lányuk maradt életben. Két évvel ezután a kiválasztott társ annak a szalontai Fónagy Józsefnek özvegye lett, aki Arany szavaival „egyike volt 1848-ban ama lelkes ifjaknak, kik a haza védelmére legelőbb zászló alá siettek, s a Debreczenben iskolákat végzett, pályaválasztás küszöbén álló, ifju ember, szent-Tamásnál, a <varos> később oly híressé lett vörös sipkás zászlóalj<ban> tűz-kereszttségében, mint köz ember, vagy legfőlebb altiszt, kapta azon ágyúsebet, melyet akkor már halálosnak gondoltunk, de csak később vált azzá<,>. Felépült t. i. valamennyire, sőt a mankó helyett feleséget is mert venni, [...] ő maga, nagy sebe miatt teljesen megrendülvén egészsége, még az 50es évek végén vagy hatvanas évek elején [!] meghalt.”⁵

A *Népdalgyűjtemény* első, *Népdalok és rokon* című részének 87. számú verse Aranytól való, ezzel a kotta fölé írt szöveggel: „*Nemzetőrdal.* (Componálta 1848. Fónagy József honvédhadnagy, Szalontán.)”⁶ Ugyanő (ezúttal Fónyadnak nevezve) szerzett dallamot Tompának *A gólya* című verséhez, amit elkoboztak.⁷ Fónyad fiának születéséről és „veszedelmesen rossz” állapotáról tudósít 1855-ben Ercsey,⁸ haláláról pedig 1858 novemberében így: „Szomorú ujság az: hogy Fonyad Józsit, kinél sok rosszabb ember halhatott volna meg, folyó hó 2án temettük el.”⁹ Feltehetőleg az ő felesége segédkezett Ercsey Vilma születésénél.¹⁰ A vele kötött második házasság olyan, a rokoni és ismeretségi körben kialakult feszültségekkel – Arany szavával idegenséggel – találkozott, amelyekről Ercsey szóban és írásban egyaránt számot adhatott (hiszen második feleségével 1876 nyarán járt Pesten¹¹); megbántottságának kifejezései, az ellentétek részleteivel együtt, nem tartozhattak a külvilágra és az utókorra.

Szalonta és Nagykőrös, az Akadémia és a Kisfaludy Társaság s a még élő levelező-partnerek érzékenysége Arany Lászlót is befolyásolta az *Arany János levelezése íróbarátaival* kiadásában.¹² Nagykőrösre való távozása után Arany is idegennek érezte magát Szalontán, bár mindhalálig oda vágyott vissza: „Nagyon jól fogadtak, még is oly furcsán éreztem magam otthon. Oly idegen voltam. Furcsa, furcsa az elszakadás meg-

⁵ Arany levele Szász Károlynak, 1878. júl. 9.

⁶ *Arany János népdalgyűjteménye*, közléteszi KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai, 1952, 143. A vers és a dallam keletkezéséről lásd *AJÖM* I, kiad. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951, 417.

⁷ Uo. Lásd Tompa Aranyak, 1852. máj. 20. *AJÖM* XVI, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982, 53.

⁸ Ercsey Aranyak, 1855. dec. 9. *AJÖM* XVI, 651.

⁹ 1858. nov. 8. *AJÖM* XVII, kiad. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, JANKOVITS László, Bp., Universitas, 2004, 243.

¹⁰ „Jelentem alássan: hogy a korona-örökös, ma hajnali 3 ½ órakor, szerencsésen megszületett. Azaz: annyiban szerencsésen, hogy sem neki (:azonkívül hogy Fónyadné egyik szemét meglehetősen összekarcolta:) sem a mi végzetlenül több, – anyjának, semmi látható baja mégeddig nincs.” Ercsey Aranyak, 1853. okt. 29. *AJÖM* XVI, 323.

¹¹ „Igen sajnálom, hogy nyári rövid felrándulásodkor itthon nem voltam, s nem láthattam kedves nődet”. (Arany Ercseynek, 1876. okt. 10.)

¹² Lásd erről KOROMPAY H. János, *A „kegyeletos fiú” textológiája (Az Arany János-levelek kiadástörténetéhez) = A két Arany: Összehasonlító tanulmányok*, szerk. K. H. J., Bp., Universitas, 2002, 184–187.

szokott körből.”¹³ Ez a baráti kapcsolatok megmaradása ellenére született megjegyzés, több hasonlóval együtt, nem szerepel a levelek Arany László-féle kiadásában.

Az az idegenség, feszültség és ellentét, amely a Szalontán élő Ercseyt egészen más okból érintette, kettejük levelezésének megjelentetése szempontjából mégis hasonló eredménnyel járt: a két, csaknem ugyanazon időben készült kiadásból kimaradtak ennek írásos lenyomatai. Az *Arany János életéből* 1883-ban, az *Arany János levelezése író-barátaival* 1888–1889-ben jelent meg; a szövegek gondozói láthatólag ugyanazon elvek szerint jártak el. 1882. november 11-én Arany László egyebek közt a következőket írta Széll Kálmánnak: „Érdeklerek várom Sándor bácsi feljegyzéseinek megérkezését; ő már itt létekor tett ezekről említést előttem, de hogy a dolgozat oly nagy terjedelmű, arról sejtelnem nem volt.”¹⁴ Átolvasván (és feltehetőleg korrigálván) Ercsey munkáját, ő továbbíthatta azt Gyulainak, aki a kötet bevezetését írta meg.

Valószínűnek tekinthető tehát, hogy az elveszett szalontai beszámolóiban és az azokra adott válaszokban több – sejtésünk szerint számos – olyan hír és reflexió volt olvasható, amelyek következtében az érintett levelek a közlésből kirekesztendő kategóriába estek, vagy a külső érzékenységek, vagy a magánügyek, vagy mind a kettő szempontjából. Ezt támasztja alá Arany László 1882. november 30-án Széll Kálmánhoz írt levele is, amelyben ez áll: „Azt hiszem, helyes volt érzésem, midőn a legbensőbb családi leveleket közlés végett nem adtam ki kezedből. Talán egykor, évek múltán, lehet. Ma még ne. [...] Sándor bácsi küldeményét megkaptam s a mai postával válaszoltam neki is.”¹⁵ Úgy tetszik, a publikálatlanul maradt darabok az *Arany János életéből* című kötetben (s talán újságközlésekben) kerülhettek volna nyilvánosságra. Ezt a Széll Kálmán hagyatékában fennmaradt anyagot Rolla Margit publikálta 1944-ben; könyvében azonban – újabb rejtélyként – nem szerepelnek az Arany és Széll Kálmán közötti levelezés darabjai, amelyek – kevés kivétellel – szintén eltűntként tartandók számon.

Jobban megérthetjük Ercsey válogatását és szöveggondozását (s a „kegyeletes fiú” közreműködését), ha felidézzük azokat a címszavakat, amelyek szerint Arany László atyjának Tompával folytatott levelezését csoportosította: „nem adható”, „nem közölhető”, „adható”, „nagy része adható”, „adható végig”, „semmi közlendő”, „közlendő”, „közlendő”, „nem közlendő”.¹⁶ Bármennyire hihetőnek tekinthető is ugyanez a tagolás az anyag egészére vonatkoztatva, nem elegendő annak eldöntésére, hogy miért zárultak ki a múzeumi megőrzésből s tűntek el az 1866 elejétől, sőt korábbiakról is írt Ercsey-híradások és Arany jó néhány levele.

Ez csakis Arany László akaratából történhetett, hiszen önála voltak az atyjához írott levelek, s ő volt azok meghatalmazott gondozója: „Isten megtartja tán az én jó fiamat – írta Arany –, ki sokkal komolyabb és solidabb ember, hogysem ily örökséget ne tudna

¹³ Szilágyi Istvánnak, 1857. dec. 3. *Uo.*, 185. *AJÖM* XVII, 131.

¹⁴ ROLLA Margit, *Arany estéje*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1944, 135.

¹⁵ *Uo.*, 141. Idézi SÁFRÁN Györgyi: *AJÖM* XV, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1975, 458.

¹⁶ A Tompához írt levelek tartalmának kivonata: MTA Kt, K 513/1197.

megbecsülni értéke szerint.”¹⁷ Sógorához írt leveleit viszont maga a címzett, Ercsey őrizte, válogatta és – Arany László felülvizsgálatával és Gyulai előszavával – publikálta. A levelek kiadásában Szalontán Ercsey és Széll Kálmán, Budapesten pedig Arany László (és tanácsadóként talán Gyulai) volt illetékes. A közzétételt kizáró okok közül – legalábbis részben – bizonyíthatónak látszik az, amelyik családi, rokonsági, ismeretségi ellentétekre és feszültségekre vonatkozik.

Mi magyarázhatja azt, hogy – mint azt a *Függelék*ben közölt táblázatból is látni – az 1859-ben írt levelek közül Aranytól 6, Ercseytől pedig 5 maradt fenn, 1860-ból pedig csak 1 – 1, 1861-ből 2 – 1, 1862-ből 0 – 0, 1863-ból 1 – 0, 1864-ből pedig 9 – 8? Első látásra azt mondhatni, hogy elsősorban a Pestre költözés és a folyóirat-szerkesztés gondjai okozták ezt a ritkulást, majd a szalontai telekvásárlás szaporította a levelezést. De a Koszorú csak 1865 nyarán szűnt meg, tehát kérdés, hogy ez az ok retrospektíve, a Szépirodalmi Figyelő időszakára is érvényesíthető volna; az egytényezős magyarázatok amúgy sem mondhatók meggyőzőnek vagy kizárólagosnak. S ha közelebbről megismerjük a megmaradt leveleket, azok – egy kivételével – mind igen rövidek: Ercsey 1860. július 21-én azt kérdezi, mikor jönnek Szalontára, mire Arany augusztus 5-én a Pestre költözésről tudósít; Ercsey 1861. március 1-jén az iránt érdeklődik, hogy Arany hajlandó-e követ lenni, amire március 4-én megszületik a nemleges válasz; végül Arany 1861. november 29-én kéri a *Rákóczi-nóta* szövegét. Ezt követi a csend, egészen 1863. augusztus 15-ig, amikor Arany – Ercsey elveszett levelére hosszan válaszolva – megírja Juliska esküvőjének történetét.

A több mint másfél éves hiány Arany két levele között, s az, hogy az 1860-tól 1863-ig terjedő időszakban (sőt azon is túl: 1864. július 4-ig), tehát négy és fél évig Ercseynek csak két levele maradt fenn, elgondolkodtató. Kevés adat áll rendelkezésünkre biztos következtetések levonására, de talán elegendő ahhoz, hogy feltevéseket kockáztassunk meg.

Mentovich Ferenc, a Marosvásárhelyre költözött nagykörösi tanártárs 1861. február 10-én kérdezi Aranytól: „Julcsáról azt hallottuk, hogy jeg[y]ben jár egy szalontai ifjúval – isten adja meg neki azt a szerencsét, melyet megérdemel, s melyet én számára tiszta szivemből kívánok.”¹⁸ (Arany válaszárol nem tudunk.) Ezt a hírt azzal magyaráztam, hogy „Arany Juliska és Széll Kálmán 1863 márciusában váltottak jegyet és 1863. aug. 9-én kötöttek házasságot”.¹⁹ Az adatok jók, csak nem ide valók, mert elmulasztottam figyelembe venni Rolla Margit és Sáfrán Györgyi kiegészítését. Az első szerint „1863. augusztus 9-én – ismeretségük egyéves évfordulóján – Arany Juliska Széll Kálmán felesége lett.”²⁰ Sáfrán Györgyi konkrétabb és pontosabb: Széll Kálmán Szilády Áronhoz

¹⁷ Tompának, 1866. nov. 14. *Arany János levelezése író-barátaival*, kiad. ARANY László, Bp., Ráth Mór, II, 1889, 265.

¹⁸ *AJÖM* XVII, 507.

¹⁹ *Uo.*, 951.

²⁰ ROLLA, *i. m.*, 63. (Kiemelés tőlem – K. H. J.)

1863. április 13-án írt levelének alapján írja, hogy „1862. jan. 23-tól számítja kapcsolatukat Széll Kálmán.”²¹ Tehát 1861 elején még nem lehetett szó kettejükről.

Szabó Sámuel, a Juliska kezét 1859-ben Nagykőrösön megkérő, de siker nélkül járó marosvásárhelyi tanár Mentovich kollégája volt, akinek 1861. végi, Aranyhoz szóló levele feltehetőleg őt emlegeti Arany László erdélyi utazásáról szólva: „Mond meg Laczinak, hogy nagyon megörvendeztetne mind engem, mind Szabó collegámat ha röviden tudositana utjok további folyamáról”.²² Arany Jánossal mindketten levelező kapcsolatban voltak; a Koszorúra egymásra hivatkozva gyűjtöttek előfizetőket.²³ Az együtt tanítás érthetővé teszi, hogy a Juliska további élete iránti érdeklődésük egyszersmind vagy talán elsődlegesen Szabó Sámuelé, akit Juliska annak idején arra kért, hogy „várjon és reméljen az időtől minden jót, vagy ha meg kell lenni, minden rosszat”,²⁴ 1860 nyarán azonban már elzárkózott attól, hogy Nagykőrösön meglátogathassa.²⁵ Lehetséges tehát, hogy Mentovich kérdése Szabó kérésére fogalmazódott meg, talán minden szalontai hír nélkül; az is elképzelhető, hogy hamis volt az információ; végül az sincs kizárva, bár ez a legkevésbé valószínű, hogy volt valamilyen alapja, hiszen Juliska Rozvány Erzsébethez és Gyulai feleségéhez, Szendrey Máriához írt ekkori leveleiben nem találhatni erre semmilyen bizonyítékot.

Azt, hogy 1862-ből sem Arany, sem Ercsey egymáshoz írt levelei nem maradtak fenn, az is magyarázhatja, hogy szólhattak, egyebek között, Széll Kálmán és Juliska kialakuló kapcsolatáról. 1863. március 18-i eljegyzésükről tudomásunk szerint Arany csak Tompának számolt be (pedig lehetetlen, hogy erről ne született volna levél a családon belül), s jellemző volt Kazinczy Gábor jókívánsága: „Örömmel hallom, Lévyától, aki nálam van, hogy leányod férjhez ment.”²⁶ A Tompától Lévyig, s tőle Kazinczy Gáborig eljutó értesülést számos hasonló, ismerőstől ismerősig terjedő híresztelés egészíthette ki. Arany bizonyosan nem tájékoztatta levélben sem baráti, sem hivatalos körét az eljegyzésről és az esküvőről: ezt a sajtó útján tette meg.²⁷ P. Szathmáry Károly ezt írta: „Örömmel olva-

²¹ SÁFRÁN, *i. m.*, 62. MTA Kt, Ms 4448/4.

²² Arany Jánosnak, 1861. dec. 18. *AJÖM* XVII, 635.

²³ Szabó Sámuel Aranyhoz, 1863. aug. 17.: „többi előfizetőimet a Koszorúra Mentovich küldötte volt fel”; Mentovich Aranyhoz, 1863. dec. 30.: „Ezennel utnak indítok két előfizetést a »Koszorúra« – a többit Szabó Samu elfogta előlem.” *AJÖM* XVIII, kiad. Új Imre (kézirat).

²⁴ Arany Juliska Gyulai Pálné Szendrey Máriának, 1859. okt. 30. *ROLLA, i. m.*, 39.

²⁵ „Szegény Szabó...! Itt járt Magyarországon s nem látogathat meg. Képzelem mennyi kint okozok neki ezzel ismét. De nem lehet másképen. Írt volt nekem és igen kért hogy engedjem azt meg hogy jöhessen el Kőrösre pár hétre: hátha nyer valamit. Bár mennyire fájlaltam is, meg kellett tagadnom mert érztem, hogy ez csak szenvedésem fogna föleleveníteni a nélkül, hogy őrajta segítve lenne. S Apám írta meg ezt neki meg akarván engemet attól a kétségbeejtő, lélek mardosó perczeiktől kímélni a mit ézenék százsorta nagyobb mértékben, mint egyébkor is, míg írom e levelet.” Arany Juliska Gyulai Pálné Szendrey Máriának, 1860. júl. 22. *Uo.*, 43–44.

²⁶ 1863. ápr. eleje. *AJÖM* XVIII (kézirat).

²⁷ Vértesi Arnold „fiatal beszélyíró, s a »Divatcsarnok« szerkesztője” esküvőjének híradása után: „Arany János koszorús költőnk leányát Juliát pedig a napokban jegyzé el Széll Kálmán, szalontai reform. lelkes ur.” *Pesti Napló*, 1863. ápr. 24., *Különfélék* rovat. Több mint egy hónapot jelent itt „a napokban”! – „Koszorús költőnk Arany János női erényekben és szépségben dus leányát, Juliát, tegnap, vasárnap, vezette oltárhoz a

som kedves Julcsája menyegzőjét. Az ég ezer áldását kívánom reájok és az örömapára anyára.”²⁸ Szilágyi István így gratulált: „Julcsád férjhez menését olvastam. Adjon Isten annyi jót, mindent, a mennyit a te nemes lelked érdemel; bár tudom, hogy azt Julcsa magáért is megérdemli.”²⁹

Abban a levélben, amelyben Arany Tompát egykori ajánlatára emlékeztette, miszerint ő adja majd egyszer férjhez Juliskát, egyszersmind nagy tapintattal tudtára is adta, hogy ha ennek nem tud eleget tenni, Török Pál fogja helyettesíteni (ami így is történt). „Közelg az idő – írta –, mikor szeretett leányunk megváltik a szülei háztól. Augustus 9-ke, mint Juliskánk születés napja, van kitűzve esküvőre. Ismét egy koczká, kis családunk életében – reméljük s adja isten, jól forduljon! De, édes barátom, e néhány hónap alatti tapasztalásim folytán, vigaszúl nektek, mondhatom, hogy ha boldogság gyermekekkel birni, – még is van abban némi megnyugvás, ha az embernek... nincsenek gyermekei! többet nem mondhatok – talán okom <sincs> ennyire sincs.”³⁰ „Leányom már nincs” – írta Arany Tompának még ugyanez évben, mintegy folytatásaképpen előző levelének.³¹ A „többet nem mondhatok” nagyon hasonlít az öt évvel későbbi „De többet erről nem írhatok” mondathoz, bár okai egészen mások: itt a házasságot előkészítő, nem mindig örömteli, az elválás fájdalmait előlegező, izgalmakkal teli időszakról van szó; ott már a Juliska halála utáni, egymásra épülő szomorúságokról.

Az Ercseyhez szóló, 1863-ból való egyetlen Arany-levél mindehhez adhat némi tájékoztatást: „Az esküvőre mily örömmel láttunk volna! Igaz, nem mertünk hinni, nehogy az által mintegy erkölcsileg kényszerítsünk a talán költséges vagy más tekintetben zsenirozó feljöveteleire. Érted már a többit.” Ez az elhallgatás a Tompához írottakra emlékeztet, bár annyiban kétségkívül különbözik, hogy célzást találunk az eltűnt levelekben foglaltakra és a legbizalmasabb ismeretekre is. „Eleinte magok, az illető pár, nagyon erősködtek rajta, hogy ne legyen hívott vendég csupán a két tanú mindkét részről; mi öregek ezt a puritanismust szeretttük volna annyival kijebb terjeszteni, hogy itten is még vagy két közelebbi jóismerőst, vagy barátot, ne rekesszünk ki a kikkel gyakrabban voltunk együtt, de ők teljességgel nem akarták. Így annyira ment a szigor, hogy még Salomonnak se mertem mondani »légy nálunk holnap« pedig ő ugyancsak gyakran forgott a háznál. Miután pedig Sz.[éll] Kálmán még saját tanúja nejét sem hívta meg, s a fenn levő Lovassynét minden ékes szólásunk rá nem bírhatta hogy megjelenjen férjével – nem volt más mód, minthogy mi öregek is ragaszkodjunk az ifjak edictumához, és senkit se híjunk, Csengerynén – és Gyulain kívül, ki általunk szintén (ámbár fölösleges) tanú minőségben volt meghíva. Ha te eljössz, ha Lovassyné megjelen: még itt is megszólíthatunk volna vagy kettőt, kikhez legközelebb vagyunk. Hanem elég ebből az etiquette kérdés-

hazai reform. lelkészi kar újabb nemzedékének egyik legtehetségesebb és reményteljesebb tagja, tisz. Szél Kálmán, szalontai lelkész ur. Szerezzenek őszinte boldogságukkal [!] minél több örömet az érdemgazdag apának!” Pesti Napló, 1863. aug. 11., kedd, *Különfélék* rovat.

²⁸ 1863. ápr. 30. *AJÖM* XVIII (kézirat).

²⁹ 1863. okt. 21. *Uo.*

³⁰ 1863. júl. 23. *Uo.*

³¹ 1863. dec. 13. *Uo.*

ből; megtörtént a földolog így is, csak az isten jóra adja!”³² Különös látni azt a helyzetet, amelyben a puritán Arany kívánja, sikertelenül, a nála még puritánabbakat engedélyeztetni, s el lehet képzelni a Szalontán, Pesten vagy máshol élő rokonok, barátok vagy ismerősök kimondott vagy ki nem mondott reakcióit, akik részt óhajtottak, szerettek vagy akartak venni az eseményen. Az utókor viszont hálás lehet annak, hogy Gyulai jelen lehetett, mert feleségének írt levelében részletesen leírta a lakodalom és Juliska búcsúztatásának történetét.³³

De miért éppen az 1866. év eleje volt a hosszabb időszak kezdete?

Arany Juliska 1865. december 28-án halt meg. Apósa, Széll György bárándi református lelkész 1866. január 10-én írt levele szerint Piroskát, „az 5 hónapos kis árva leányt vitte volna magával a’ nagyanya, de a’ nagy hideg miatt nem lehetett, Kálmán sem adta magát az anyagi szép képmást. Az ügyes jó Anya, talán előre érezve fátumát, jó eleve ételre kapatta, betegségében sohase szoptatta; így a’ táplálékra nézve könnyen nélkülözi az Anyát, nyugalmas, vidám gyermek, soha sem sír, csak nyöszörgéssel ad jelt, ha baja van. Előbb Ercsey Úrnál a’ nagy Anya testvérénél talált menedéket, azután, az én jelenlétemben kérte fel és nyerte meg Kálmán háza gondviselőjéül Ercseyné testvérét, özvegy Hevessyné Asszonyt, ki nőtlen fivérével – a Szolgabírói Hivatalban levő Nagy Károly Úrral együtt, ki Kálmánnak tanuló társa, ’s jó barátja, Kálmánhoz költöznek, s ötlet bántatásában vigasztalni, ’s árváját ideiglenesen nevelni szívesen ígérkeztek, míg vagy Aranyné, vagy az én Birim elhozzák a’ kedves szép gyermeket.”³⁴

Feltevésünk szerint a levelek visszatartásának egyik oka az lehetett, hogy ebben az időszakban a fő tárgy Piroksa s a róla való gondoskodás volt, amely nem tartozott a nyilvánosság elé. Erről eleinte Aranynek is csak a legnagyobb tapintattal számoltak be,

³² 1863. aug. 15. *Uo.* ERCSEY megemlíti a levelet, de szövegét nem közli: *Arany János életéből*, Bp., Ráth Mór, [1883], 151–152.

³³ „A lakodalom tegnapelőtt megtörtént. Csengeriéken és a vőlegény tanuján kívül csak én voltam jelen, ki a családhoz nem tartozik. Lorand volt a vőfej. Ő vitte Julcsának a pompás menyasszonyi bokrétát ezüst rojtos csizmában. De leirom neked az egészet. Fel 11. óra fele kocsira ültünk Csengeriékkel s Aranyékhoz hajtottunk. Nem soka én és Csengery a pap után mentünk. Az esketés a háznál történt a nappali szobában. Julcsa kék selyem ruhában volt öltözve, mi neki nagyon jól állott. Fején a töled kapott menyasszonyi koszorút hordta. Nagyon jó kedvű volt. Azonban mikor elkezdődött a czeremonia, kissé elfogódott. Az eskünél sírni kezdett, midőn a pap után ezt kellett mondania: sem egészségben, sem betegségében el nem hagyom. Hanem aztán megerősítette magát s nagy bátorsággal mondotta el az egész esküt. Arany csendesén viselte magát, de Aranyné mindegyre sirt s csak akkor vidult fel, midőn a reggelinél poharat köszöntöttünk egészségére s elkezdtünk trefálkozni. A reggeli éppen olyan forma volt, mint a mi lakodalmunké. Csengeryné rendelte meg Mihaleknél. Volt hachè [!] pastetom is. Téged sokszor emlegettünk. A pástétomból nekem kétszer is kellett vennem, meg kellett ennem a te részedet is. Szóval mindenki sajnálotta, hogy nem vagy ott, leginkább Julcsa vagy is inkább én, hiszen Julcsának ott a ferje, csak én voltam igazán egyedül a társaságban. Reggeli után egész délutani négy óráig beszélgettünk. Ekkor megkezdődött a búcsu pillanatja. Aranyné nagyon sirt, János is elérzékenyedett, de nem mutatta. Kiment a vasúthoz az egész társaság. Egyszer csak fűtyült a conductor s Julcsa elrepült a Szél karjain. Julcsa úgy látszik elégedett, boldog. János is az, csak szegény Aranyné búsul most is, nem tudja magát egyedül feltalálni.” Gyulai Páléhoz, 1863. aug. 11. *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*, kiad. SOMOGYI Sándor, Bp., Akadémiai, 1961, 503–504.

³⁴ Idézi ROLLA, *i. m.*, 88–89, 181.

némi várakozás után, mint ahogy az 1866. május 2-án Tompának írt levél is tanúsítja: „Kis unokámról most veszek tudósítást, nagyon beteg volt fogzással.” Ezt a hírt Arany László kihagyta a közlésből.³⁵

Arany 1866. július 5-én írta Ercseynek: „Bajotoknak kell lenni, hogy mostanában egészen megszűntetted a levelezést velem. Azt ugyan vettem észre, hogy Laczinak irogattál némi dolgok eligazítása végett: de csak is a legszorosabb tárgyiasság határi közt maradvá. Kálmán is jó ideje hogy nem ír: bizonyosan újabb kellemetlenség akadt, miről jobbnak vélték – hallgatni.”³⁶ Ebből az is következik, hogy Ercsey elveszett leveleinek sorozatában – ahol csak lehet – figyelniük kell azok időleges csendjeire, tehát a kettős hiányra is: a ténylegesre a csak számunkra megmutatkozóban.

Másrészt mindez a családi levelezés keretei között történt, amelyet csak nagyon kis mértékben ismerünk: kérdés, hogy Arany ebből mit tudott meg. Két megjegyzése azt sugallja, hogy ő maga is észlelte ezt: „Unokámról csak jót és kedvest hallok” – írja Tompának, majd később: „Unokámat egészségesnek írja apja; jár, de még nem beszél.”³⁷ Mindkét részletet zárójelbe tette a sajtó alá rendező Arany László; nem tudni viszont, mi mindent hallgatott el a család, amire nem ez az első példa: 1862 őszén például, mikor Arany Szliácsról hazatért, Szalontára hazalátogató családjá helyett csak Juliska levelét találta, amelyben fia betegségéről kapott utólagos értesítést: „Barátom! és én ebből semmit sem tudtam, nem írták, el akarták titkolni s az a fiu majd meghal!”³⁸

Harmadszor: nem felejtkezhetünk meg azokról a találkozásokról és beszélgetésekről sem, amelyek elsődleges célja annak eldöntése volt, hogy mi legyen a megoldás: vagy Aranyék költöznének Szalontára, vagy Piroska jönne hozzájuk, vagy valami egyéb. 1866 nyarán Széll Kálmán járt a nagyszülőknél, akik egy évvel később viszonzták a látogatást; Piroska végül 1868 közepén került Pestre. Az életrajzi feldolgozások részletesen tárgyalják ezt a dilemmát, Arany szempontjából; ennek bizonyos részletei azonban mindeddig háttérbe szorultak. Néhány levél kiemelése talán előbbre visz feltevéseink megfogalmazásában.

„Itt némi családi tervekről van szó” – magyarázza Arany László lábjegyzete azt a kihagyott szakaszt, amely a Tompának szóló, 1866. augusztus 19-én kelt levélből való: „A napokban minekünk is erősen felujult sebünk egy fájdalmasan édes látogatásra. Szegegy Kálmánunk volt itt. Csak maga jött, nem mervén a kis leányt kitenni az utazás sanyaruságának, mert nem rég lábadt fel nagy betegségéből. Aztán, ha végkép nem hozhatja, jobb is így. Látni, s újra megválni tőle, még rosszabbul esnék. Az már kétségtelen, hogy Pestre nem hozhatjuk tartani. Nőm, pünkösöd óta, egy rossz szolgálot nem kap, ha aranyat hordoz is tenyerén; vagy ha egy akad, el kell csapni még az nap: mit csinálna ez a beteges asszony, kit az egész ház sulya egyedül <nyom>, minden segítség nélkül nyom

³⁵ ARANY László, *i. m.*, 255.

³⁶ ERCSEY, *i. m.*, 167.

³⁷ 1866. nov. 14. és 1866. dec. 8.

³⁸ Tompának, 1862. szept. 13. *AJÖM* XVIII (kézirat).

– még a gyermekkel is. Ezt látja Kálmán is, s bár ohajtáná anya helyett a nagyanyát: a mostani helyzetet tűrhetőbbnek tartja.”³⁹

Arany ugyanakkor a másik megoldást sem látja lehetségesnek. Ercseynek írja: „Házépítési terveimmel Szalontán, ez idő szerént föl kellett hagynom. Nincs még benne mód. Pénzem meg már most épinséggel nincs: csak papírom. A télen még arra számítottam, hogy talán még ez őszi itt hagyhatom Pestet: de semmi sem ütött ki az én deák calculusom szerint. [...] Egy módja lett volna a Szalontára településnek, mit Kálmán ajánlott fel. Menjünk ő hozzá: ott az üres ház. De tudja isten. Az az üres ház, először nem övé; másodszor ha sajátja volna is. Mi, ő és én és ti, tökéletesen megértenők egymást: hogy ez nem egyéb, mint Piroska iránti gondoskodás. De a többséggel, az egész várossal szembe, én valami lealázót érzettem benne. Nem mondanák-e, hogy »nyakára« költöztünk? Szólj igazat: tehettük volna-e mi ezt? Most én felhoztam Kálmánnak e dolgot, s bár csínján: de láttam, hogy nem esett jól. Pedig, ugy-e, mondok valamit?”⁴⁰

Különösnek látszik, de a későbbiek talán magyarázatot adnak arra, hogy Ercsey miért nem hagyta ki ezt a részt, amely az anyagi okok mellett a lélektani magyarázatát adja annak, hogy Arany miért vonakodott a nagyszalontai parókiát szállásként elfogadni, talán felelevenítve némely nagykőrösi tapasztalatait is, amelyek a gimnáziumot felügyelő egyházi fennhatósághoz kapcsolódtak, s talán azt sejtve, hogy az ő ottani jelenléte azokhoz az „idegenségekhez” hasonló érzéseket keltene, amelyeket már ő maga is érzett, s amelyeket Ercsey második házassága is kiváltott. (Ezek a kihagyások – szerencsénkre – nem mindig voltak vagy lehettek következetesek.) Azt, hogy más is hasonlóképpen gondolkozott családjában, a következő, az Akadémia épületébe való költözés elfogadása utáni, Ercseyhez 1867 tavaszán írt levelének egyik részlete igazolja: „Végre annyira voltam: hogy a [fűtőkárságról való] lemondás és oda költözés közt kellett választanom. Az elsőt – oly czéllal, hogy tovább is Pesten éljünk – nem mertem megrisquirozni; a leköltözésnek pedig (mely az én régi, egyedüli vágyam) oly oldalról támadt ellenzője, honnan nem is álmodtam volna!”⁴¹

Ez csak közeli családtag: Arany László vagy a feleség lehetett. Közülük az első egyre kevésbé jöhetett már szóba: Ercseynek szóló levelében egy hónappal korábban kifejtett ingadozásáról atyja is tudhatott;⁴² feltevésünk szerint tehát inkább a feleségről lehetett

³⁹ ARANY László, *i. m.*, 258.

⁴⁰ 1866. aug. 20. ERCSEY, *i. m.*, 170.

⁴¹ 1867. ápr. 9. *Uo.*, 173.

⁴² 1867. márc. 4.: „Azonban magam is folyvást a legnagyobb habozásban vagyok, ha e tárgyról kellene gondolkoznom. A fő tekintet, melyért lemennék, az apámék Szalontára költözése: ez apámnak igen élénk vágya, az egyetlen remény, melyhez, a jövőbe tekintve, kapaszkodik: anyám pedig tőlem nem akar elszakadni. Így csak az én lemenetelem által teljesülhetne az általános leköltözés.

Magamat tekintve, igaz, hogy én is igen unom a bűrőt: testet-lelket előlő munka, egy nap mint más nap, változatlanul, gépként görnyedni az íróasztal mellett; még inkább unom Pest kötömeget; azonban van egy, a mi ide csatol: az irodalom.

E pro és contrák közt hányódom aztán ide-oda.

Számba vetem hajlamaimat is. Közigazgatási ághoz menni, s aztán folyvást veszekedni a tulkai oláhval, kellemetlenkedni fel és lefelé: oly foglalkozások, melyeket, midőn választanom lehet, nem örömet választok

szó, aki pedig mindvégig visszavágyott. Az ő tiltakozásának ekkor az lehetett egyik oka, hogy az özvegyen maradt lelkész közelében a város és az állandó figyelem középpontjában éltek volna; hogy milyen más sejtés vagy értesülés indíthatta erre, csak találgathatjuk.

Arany Tompának küldött beszámolója az 1867 nyarán Szalontán töltött három hétről kimaradt a fia által közzétett gyűjteményből. Piroška „[n]agyanyja ott maradt még. Egy az, hogy a falusi levegő használ neki, más és fő oka maradásának az, mert a kis leány gondviselője (Kálmánnak egy özvegy papné rokona) eltávozott, ideiglen-e vagy végkép: azt a következés mutatja meg. Most tehát a nagymamára oly szükség van a háznál, mint a falat kenyérre, míg vagy az eddigi gazdasszony vissza nem megyen, vagy más nem akad. Mikor és ki akad? ez ismét nem csekély gond és aggodalom.

De én örültem, gyermek voltam három egész hétig: daczára a szomorú könek, melyet az első nap meglátogattam... Igazán, az a fájdalom enyhülne, ha minél többet s minél közelebb foglalkozhatnám azzal a gyermekkel. Gondolom, Aranyne is úgy van vele, s azért marad oly szívesen. De ide mégsem hozhatjuk: azt a szabad madarat e pestises kalitkába! Valamikép jóra igazítja az isten.”⁴³ A kolerajárvány és a hivatal, a szalontai „szabad madár” és a pesti „pestises kalitka” külön elemzést érdemelne, éppúgy, mint az Akadémia és a parókia mint két lehetséges lakhely közötti habozás, annál is inkább, mert most már az elsőből szól a másodikról. „Említém a leköltözést – írja Ercseynek a következő hónapban. – Régi vágyam, tudod; és most Juli nagyanyai érzelmei hatalmas lökést adtak neki. De nem szeretném, csak úgy, elfoglalni a parochiát. Ez sok tekintetben kényes dolog. Kényes róla még írni is. – {Azok után, miket nőm a Piroškával történt bánás-ról mondott,} valóban óhajtom {én is}, hogy vagy a gyermek lenne itt, vagy mi ott. [...] Ha volna egy kis házikóm ott, azóta megírtam volna Kálmánnak, hogy tavaszra hozza rendbe, mert leköltözünk és odavisszük Piroškát. Így nem tehetek mást, mint várok az időtől s eseményektől.”⁴⁴ Az anyagiak konkrétsága s a nagymamára váró leendő terhek, a leköltözés után várható ellenszenv, a parókiaába költözés újból felvetett, többrendbeli kényessége, a pesti betegségek és a bezártság lehetséges veszélyei után most látjuk először azt az elkeserítő tapasztalatot, amely láthatólag fontosabb az összes többinél és sürgeti a döntést.

Az a kihagyás, amelybe a „Piroškával történt bánás” került, kiterjeszthető az összes, övele kapcsolatos eltűnt levélre, mert általánosnak tekinthető: a szalontai rokonság ke-

magamnak. Ha pedig a megyei központba jutnék be: ez nem lenne Szalontán, s azonfelül épen oly büroí foglalkozás volna, mint mostani hivatalom, csak hogy még több elfoglaltatással.

Én szeretek, szeretnék magamnak is dolgozni. Mostani hivatalomból erre jut, kivált nyáron át, egy kis idő. Megvolna-e ez a megyén? alig hiszem. A közigazgatási hivatal örökös utazgatás, kóborlás faluról falura: ez nem dolog, legalább mozogni szerető fiatal embernek nem az, sőt, mulatság: most örömmel ragadnék meg olykor-olykor ily küldetést; azonban ez tömérdek időt ellop, még az éjszakákat is, a dolgozni akarótól, magán dolgozatra nem jut idő. – A megyei központnál pedig mint mondtam, azt hiszem, sok szobai dolog lenne.

Vacillálok tehát.

Az bizonyos, hogy esküdséget egyedül Sándor bácsi szolgabírósága mellett vállalnék el. Még tavaly szóltunk volt erről: most nem tudom, mily szándokkal van bátyám.” Ercsey válaszát nem ismerjük.

⁴³ 1867. szept. 14.

⁴⁴ 1867. okt. 25. ERCSEY, i. m., 175–176. (Az Ercsey által kihagyott részeket kapcsos zárójel mutatja.)

vésnek bizonyult a kislány helyzetének megoldásához, s nem tudunk azokról a bárándiakról sem, akikről Széll Kálmán apja 1866 elején szólt. Éltek még az érintettek közül sokan Arany Szalontára írt leveleinek megjelenésekor, s később sem lett volna kíváncsi sem a parókia, sem a szélesebb család szempontjából olvasni azokat a reflexiókat, amelyek által Ercsey minősíthette a helyzetet és az eseményeket, hiszen nem csak Arany felesége, hanem ő is beleértendő az „óhajtóm {én is}” tartományába. Felemás viszony jött létre a költő egyre erőteljesebben kialakuló kultusza és a szülőváros között.

1868 elején Arany Szalontára költözésének megvalósítását újabb lelki gát kezdte akadályozni. Így foglalta össze ellenérveit: „ha elgondolom 1.) hogy a mai nemzedéknek ott már csaknem idegen vagyok 2.) hogy oly kis körben, apró hivatalos és társadalmi boszszantásoknak bizony én is ki lennék téve jobban mint Pesten, kivált e mostani zavaros, felfordult világban; 3.) {hogy Kálmánt e most szándékozott lépése (nagyon természetesen) mind inkább távolítani fogja tőlem és tőlünk, tehát az a viszony sem lehet a régi sokáig;} 4.) hogy végre is Laczi sorsa Pesten van megállandósítva; ha ezeket s az efféléket elgondolom, kezdek rátérni, [?] hogy félrevonulásomnak alkalmasb helye lenne Pest, mint Szalonta. Csakhogy ennek módját, eszközeit, mikor fogom biztosítva látni!”⁴⁵ Széll Kálmán második házasságáról van szó, amely visszamenőleg is igazolta azokat a fenntartásokat, amelyek Aranyékban kezdettől fogva megvoltak a parókiaira való költözéssel kapcsolatban. A kihagyott rész tehát arról a személyről s a vele való kapcsolat – természetesnek mondott – megváltozásáról szól, aki 1913-ig volt esperes Nagyszalontán.

Három héttel későbbi levelében Arany – nem tudni, milyen hírek nyomán – már attól félt, hogy ez a házasság Pirooska számára sem lesz kedvező. „{Kálmán most neki gondviselőt visz a házhoz: adja isten, hogy reményei a legszebben teljesüljenek! – de <nem> valamint lehetséges, hogy anyja helyett anyát talál szegény kis árva,} úgy {az} sem lehetetlen {(mitől isten őrizz) hogy épen e változás idézendő elő annak szükségét}, hogy Pirooskát (ha az isten még éltet néhány évig) mi vegyük gondviselésünk alá. [...] Irja Kálmán, hogy szegény kis unokánknak megint ti adtok menhelyet, míg már az állandó gondviselő megérkezik. Az isten áldjon meg érte! Az a K-né haszontalan egy vénasszony lehet: nem várhatta már be hogy felváltsák; kitelelt, s megy tovább!”⁴⁶ Ercsey textológiai nem volt egyszerű: úgy húzta ki a szövegből a szavakat, hogy ne kerüljön szóba a házasság, másrészt viszont Pirooska Pestre költöztetésének – a kötet megjelenésekor már közismert, de akkor másodlagosnak számító – oka derüljön ki belőle.

Az esküvő feltehetőleg márciusra esett. Erre Arany 1868. április 2-án Ercseynek írt leveléből következtetünk, amelyik másolatban maradt fenn és mindmáig kiadatlan: „Szives ölelésünket nektek is, Kálmánéknak is. Ő ide s tova át esik a bajon. Csókolom azt a kis leányt.” A „Kálmáné” jelentése megváltozott; az „Ő” pedig minden bizonnyal Pirooska maradt.

Két hónapi szünet után, június elején Arany a következőket írja Ercseynek: „{Úgy látszik, a föld-alku közben mindketten beléfáradtunk a levelezésbe, mert azóta ugyancsak

⁴⁵ Ercseynek, 1868. febr. 4. *Uo.*, 178.

⁴⁶ Ercseynek, 1868. febr. 25. *Uo.*, 181.

mélységes pauza állt be, melyet íme én szegek meg, kérve, hogy e kis levelet légy szíves Kálmánnak, ha lehet személyesen, minél előbb átadni. Laczi, családi megbízásból, irt volt neki már jó tizednapja, s nem válaszol. Aggódunk, hogy baj van, tán nagyobb is, mint elgondolhatnók. Laczi azt is hallotta valakitől, hogy beteg: ha ez való, ne add át a levelet neki, míg jobban nem lesz, minket pedig légy szíves tudósítani.} [...] Valószínűleg azt a kis leányt is föl kell hoznunk, ki más, ha mi nem? S míg ily dolgok vagynak függőben, hogy gondolhassak én függetlenségemre?⁴⁷

A „mélységes pauza” nagyon mély lehetett: Széll Kálmán nem közvetlenül, hanem Ercsey által kapja meg a mellékelt levelet, de csak akkor, ha már nem beteg; s ezt már egy „családi megbízásból” való küldemény előzte meg; lehet, hogy nagy a baj; Piroska sorsa pedig valószínűleg eldőlt. (A levél egész első fele kiadatlan.)

A további eseményekről már nem világosít fel az Ercsey-levelezés. Arany néhány nappal később Tompának írt: „Rám is mért a sors elég gondot és bajt – újra családi convulsio fenyeget, minek folytán szegény kis unokánkat alkalmasint ide kell hoznunk. De a dolog nem érett még annyira, hogy bár nektek is elpanaszolhassam.”⁴⁸ Ez a részlet – nem értjük, miért – benne maradt Arany László kiadásában, nem úgy, mint a következő, július eleji híradás: „{Nagy változás történt nálunk: kis unokámat fel kellett hozni Pestre. Kit apja, szomorú özvegysége harmadfél éve alatt, nem akart elbocsátani magától: most önkint hozza ide, a mi gondviselésünk alá. Szomorú dolog ez, édes barátom, <h> – nem, hogy a kis leány itt van, mert hisz míg minket az isten éltet, jó helyen van itt is, – hanem szomorú dolog az, mi az apát erre kényszerítette. De többet erről nem írhatok.}⁴⁹

Hogyan került (illetve nem került) bele ez az esemény az életrajzi összefoglalásokba? Ercsey összefoglalása szerint: „A kis árva unokát, Piroskát, ki már harmadfél éves volt, 1869-ben magukhoz vették és saját közvetlen gondjaik alá helyezték a nagyszülők.”⁵⁰ Az évszám hibás, hiszen 1868-ról van szó; az „apja [...] önkint hozza ide” meglehetősen átalakult, s a stilizálás olyan mértékű, hogy az eredmény bejelentése minden előzményt eltakar. Arany László még rövidebb volt: „A kis árva csak két évig maradt atyja házában, azután magokhoz vették őt a nagyapáék.”⁵¹ Voinovich egy lépéssel tovább ment: a Tompának írt első levél fentebbi idézetének első mondatával s a második első felével mondatra el, Arany kommentárja nélkül és sejtelmes átkötéssel a történet lényegét. „Veje házasodni készül; erről írja Tompának: »Ujra családi convulsio fenyeget, minek folytán szegény kis unokánkat alkalmasint ide kell hoznunk« (68 jún. 5.). Ez hamarosan meg is történik. »Nagy változás történt nálunk, – értesíti barátját, – kis unokámat föl kellett hozni Pestre, kit apja, szomorú özvegysége harmadfél éve alatt nem akart elbocsátani

⁴⁷ 1868. jún. 2. *Uo.*, 183.

⁴⁸ 1868. jún. 5. ARANY László, *i. m.*, 306.

⁴⁹ Tompának, 1868. júl. 5.

⁵⁰ ARANY László, *i. m.*, 183.

⁵¹ *Piroska és édes anyja emlékéül* = ARANY László *Költeményei*, kiad. GYULAI Pál, Bp., Franklin, 1900 (Arany László Összes Művei, 1), 356.

magától: most önkint hozza ide, a mi gondviselésünk alá.» (68. júl. 5., kiadatlan részlet.)⁵²

Mit jelent ez az újra bekövetkező „családi convulsio”? Rolla Margit magyarázata szerint „Széll Kálmán három és fél évi [...] özvegység után másodszor is megházasodik, anyát keres kislányának. Egy törvényszéki elnök leányát veszi el, de a házasság alig pár hónapig tart.”⁵³ Illusztrációként Voinovich után, az ő hibás átírását tovább rontva idézi az Aranytól származó mondatot: „Nagy változás történt nálunk – írja Tompának Arany – kis unokámat {fel kellett hozni Pestre}, kit apja, szomorú özvegysége harmadfél éve alatt, nem akart elbocsátani magától, most önkint hozza ide, a mi gondviselésünk alá.”⁵⁴ Bár az *Arany estéje* szerzője Széll Kálmán oldalági leszármazottja volt,⁵⁵ megjelölhetne volna a törvényszéki elnök és leánya nevét, a házasság dátumait, s egyéb konkrétumokat, például azt, hogy hová kerülhetett nagybátyjának Arannyal folytatott levelezése.

Könyve azonban megfogalmazásaiban és az anyag ismertetésében, netán válogatásában is Ercsey és Arany László diszkrécióját látszik követni. Ezt elsősorban munkájának első mondata indokolja: „1928. április 1-én a debreceni »Széll-házban« meghalt dukai és szentgyörgyvölgyi Széll Kálmán, szalontai ny. ref. lelkész, aki – azon felül, hogy a nagyszalontai egyházmegyének 32 éven át szolgáló esperese, a tiszántúli egyházkerület tanácsbírája, zsinati képviselő és konventi tag, a Ferenc József-rend lovagkeresztese – egyben Arany János veje is volt.”⁵⁶ Nemcsak a hagyaték közlése, hanem a rokoni tiszteltetés és az egyik legrégibb magyar nemesi család történetének⁵⁷ méltatása is célja volt ennek a kötetnek és választott hangnemének.

A *válás* szót Rolla Margit nem mondta ki; csak következtethetünk rá, hiszen minden egyéb esemény más visszhangot keltett volna mind Arany leveleiben, mind pedig a visszaemlékezés szövegében. Azt sem tudjuk, hogy Piroska szerepet játszott-e, s ha igen, milyen abban, hogy ilyen rövid volt ez a házasság. Ha Ercsey második esküvője, mint láttuk, komoly feszültségeket okozott, Széll Kálmáné sem lehetett mentes ilyenektől: a város lelkészének magánélete mondhatni közügy volt, válása sokáig lehetett közbeszéd tárgya. Ercsey levelei, mint ennek valószínű dokumentumai, nem lehettek publikusak az 1885-ben megnyitott Arany-émlékszámban, a Csonkatorony-beli múzeum előzményében, amelynek egyik kezdeményezője és megteremtője a költő egykori veje volt.

Az a szünet, amely Arany leveleiben ezután következett, 1868. október végétől 1870. szeptember végéig tartott; tárgyuk, nagy valószínűséggel, Piroska sorsa és apja helyzete is lehetett. Széll Kálmán kapcsolata az Arany családdal, mint azt az Arany Lászlóhoz írt és Rolla Margit könyvében publikált levelei is mutatják, jó maradt.

⁵² VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza 1860–1882*, Bp., MTA, 1938, 215–216.

⁵³ ROLLA, i. m., 91.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ „Még egészen gyermek voltam, mikor fenn az Avason, édesanyám nővérénél – akinek Arany Juliska sógornője volt – először hallottam Széll Piroskáról.” Uo., 87.

⁵⁶ Uo., 5.

⁵⁷ Uo., 64.

„1877-ben újra megházasodott. A debreceni polgármester lányát vette feleségül, s Arany Juliska anyai nagybátyja, Ercsey Sándor volt az esküvői tanúja.”⁵⁸ Poroszlay Idával kötendő esküvőjéről Arany is beszámolt, aki erről így írt Ercseynek: „Kálmán megírta nekünk is, miben jár. Azóta tán czélnál is van? nem tudunk róla semmit. Nagy zavarban vagyunk, hogyan adjuk tudtára Piroskának. Nagyon le fogja verni szegény mély érzelmű kis leányt. Eddig azt hitte, kizárólag ő uralkodik az apja szeretete fölött.”⁵⁹

A tizenkettedik évében járó Piroska, aki majdnem három éves volt Széll Kálmán második házassága idején, feleleveníthette legérzékenyebb korában szerzett tapasztalatait. Ez derül ki abból a levélből, amelyet apja írt Arany Jánosnénak: „Szegény, áldott jó gyermek, április 20-ról írott levelében, midőn esküvőmre gratulál, – túlérzékenységeben mintegy elbúcsúztat magától! Szóval levelén nagyon látszik érzékeny kedélyének nemcsak töprengése, hanem elkeseredése is, – s habár feltettem is magamban, hogy többé nem érintem előtte e’ tárgyat, nevet nem hallgathattam, – és azt hiszem – úgy érzem, hogy ezeknek tölem hallása, csak jól hathat reá.”⁶⁰ Azt, hogy a kislány az új házasság után sem tért vissza apja otthonába, annak kívánsága ellenére sem, hanem nagyszüleinél kívánt maradni, kétségkívül indokolhatta Rolla Margit magyarázata: „a gyermek hozzászokott új környezetéhez”, s „a nagyszülők már nem tudtak lemondani egyetlen örömről”,⁶¹ de ott lehettek, visszavonhatatlanul, Piroska életének Nagyszalontához fűződő, szomorú emlékei. (Arany halála után 1885-ig az özvegnél, azután pedig Arany Lászlóéknál élt, egészen addig, míg 1886-ban, húszéves korában el nem vitte a tüdőgyulladás.⁶²)

Mindez – talán több más, ismeretlenségben maradt egyéb, családi, rokoni, szülővárosi ellentétekkel együtt – Arany ezekből az évekből s Ercsey 1866-tól való elveszett leveleiben lehetett dokumentálva.

Hová kerülhettek az eltűnt levelek?

Arany nem őrizte meg valamennyi postáját; példa lehet erre az a két leánykérés, amelyekről 1863. április 11-én írt Tompának: „Egy sajátságos esetről kellene még írnom – de tán jobb lesz elhallgatni. Nem hallotta volna P... a runyai pap, hogy Juliska már el van jegyezve? Mi azt hisszük, lehetetlen volt nem hallania körületek. S az a fiú most írt nekem – szinte zavarba hoz, hogyan válaszoljak, hogy a legkíméleteseb legyen válaszom. Csudálatos; ez már a második eset azon pár hét alatt, mióta... Előbb, mint válaszom oda érkezne, tudassátok vele valahogy, szép móddal, – ne legyen rá nézve az én levelem a mennykőcsapás. De azt ne sejtessétek vele, hogy tudjátok, hogy írt nekem. Sapienti sat.” Az elhallgatásról való gondolkodás azt is jelenthette, hogy a válasz megírása után Arany – mint azt jegyzetében Új Imre is gondolja – megsemmisítette a levelet. Kérdés, hogy ez

⁵⁸ Uo., 97–98.

⁵⁹ Ercseynek, 1877. jan. 25. Ez az egy hozzá írt Arany-levél maradt fenn 1877-ből.

⁶⁰ 1877. ápr. 22. Uo., 99–100. Előszőr: M. Zs. [MÓRICZ Zsigmond?], *Arany János családja levelezéséből*, Nyugat, 1932, 20. sz., 373–374.

⁶¹ ROLLA, i. m., 100.

⁶² Lásd erről uo., 147–177.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2007. CXXXV. évfolyam 1. szám

volt-e a sorsa azoknak az Ercsey-tudósításoknak (illetve azok egy részének), amelyek kompromittálhatták a családot, a rokonságot vagy az ismerősöket. Ez a lehetőség nem zárható ki, hiszen Aranynek – Szilágyi István Arany Lászlóhoz írt levele szerint – saját művei sem mind maradtak meg.⁶³

A nagyszalontai Arany- emlékszoba, majd a Csonkatorony-beli múzeum megnyitásával az odakerült kéziratok publikussá váltak. Arany László a hagyaték jelentősen megszürt anyagát (Ercseynek Aranyhoz írt 65 levelét) továbbította, s a válogatást nagy valószínűséggel ő maga végezte el; mindaz, amit visszatartott, halála (1898) után özvegyének, majd Voinovichnak, az Arany-hagyaték kizárólagos gondozójának birtokába kerülhetett. Az ottani, 1899-ből való leltár, mint idéztük, Ercseynek 65 Aranyhoz írt levelét, s csaknem kétszer annyi, 127 hozzá írt Arany-levelet regisztrált: Voinovich Arany-életrajza viszont nem idéz az elveszett levelekből, ami nem kétségtelen cáfolata annak, hogy a hagyatékban maradtak s a második világháborúban pusztultak el, de meggondolkoztató adat: az is lehetséges, hogy Voinovich ismerte, de nem használta fel őket.

A 65 Ercsey-levelel Dánielisz idézett statisztikája szerint 86-ra szaporodott; a kritikai kiadás anyagában azonban csak 78 található. A növekedés Arany László akaratából, talán már hagyatékából történhetett; az eltérés vagy tévedés, vagy – rosszabb esetben – veszteség eredménye lehet. Hogy létezhetne még közülük egy-kettő, arra kevés az esély: talán előkerülhet néhány, amely ajándékként őrződött meg.

Elképzelhető, hogy Arany elveszett leveleit Ercsey visszaadta Arany Lászlónak s így a hagyatékkal együtt megsemmisültek; talán a szalontai rokonokhoz kerültek, mint az a kettő, amelyiknek az Arany-életrajzban való közlését Ercsey Ernőné engedélyezte.⁶⁴ Szerencsés esetben olyan magángyűjtőkről is szó lehet, akik mindeddig elleneztek anyaguk közzétételét.

⁶³ „Nem hiszem, hogy nem birj tudomással arról, hogy ő neki vagy egy eredeti vigjátéka is, hacsak el nem el nem [!] égette, a mit nem gondolok. Azután megvan tőle igen szép fordításban Lamennais »Egy hívő szavai«.” 1883. febr. 1. MTA Kt, K 513/663.

⁶⁴ VOINOVICH, *i. m.*, 191–192.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 5. szám

Függelék

	Arany János levelei		Ercsey Sándor levelei	
	fennmaradt	elveszett	fennmaradt	elveszett
1847	–	1	–	
1851	1		1	
1852	6		8	
1853	11		15	
1854	5		7	1
1855	6		8	
1856	5		6	
1857	4		6	
1858	4		6	
1859	6		5	2
1860	1		1	
1861	2		1	
1862	–		–	
1863	1		–	1
1864	9		8	1
1865	9		5	1
1866	5		1	1
1867	11		–	5
1868	11		–	7
1869	–		–	
1870	5		–	3
1871	2		–	2
1872	1		–	
1873	1		–	1
1874	4		–	3
1875	6		–	4
1876	5		–	3
1877	1		–	
1878	5		–	2
1879	7		–	5
1880	2		–	
	136	1	78	42
	137		120	

GÖMÖRI GYÖRGY

**MAGYAR TÖRTÉNELMI ÉS IRODALMI VONATKOZÁSOK
BELLEFOREST MŰVEIBEN**

A dél-franciaországi Comminges-ből származó François de Belleforest nevét ma már kevesen ismerik – jobbára csak a Shakespeare-kutatók. Ez a termékeny francia költő, fordító és kozmográfus-történész 1530-ban született, és legismertebb munkája egy nagyrészt Matteo Bandello alapján készített olyan, hétkötetes irodalmi mű volt, amely *Histoire tragiques* néven került kiadásra 1564-től 1582-ig. Ennek a sorozatnak az ötödik kötetében található Saxo Grammaticus eredeti Hamlet-története, amelyet Belleforest 1570-ben ültetett át franciára, s amelynek alapján (bár a Szellem ebben a történetben nem szerepel) William Shakespeare is dolgozott – a jeles Shakespeare-kutató Stephen Greenblatt szerint biztosra vehető, hogy a *Hamlet* szerzője nem csak ismerte, de „figyelmesen olvasta” Belleforest fordítását.¹

Belleforest fiatalon elvesztette apját, ezután Navarrai Margitnak (I. Ferenc lánytestvérének) az udvarába került, majd Toulouse-on és Bordeaux-n keresztül – mindkét helyen jogot tanult – Párizsba költözött, ahol a Pléiade költőivel barátkozott. Irodalmi pályáját költőként kezdte, egy 1561-ben kiadott verseskötettel. Hamarosan fordítani kezdett – főleg latinból, olaszból és spanyolból fordított olyan szerzőket, mint Cicero, Polydorus Vergilius, Boccaccio, Bandello és Guevara, de ezen kívül önálló műveket is írt, így ő volt az első francia pásztorregény, a *La Pyrénée* (vagy *La Pastorale amoureuse*, 1571) szerzője. De még pár évvel korábban, 1568-ban társadalmi rangban is emelkedett – megkapta a királyi historiográfusi címet. Ez valószínűleg összefüggött első, a francia királyok történetét feldolgozó művével (*Histoire des neuf roys Charles... de France*), ami először éppen 1568-ban jelent meg,² majd később ez az állás készítette arra, hogy összeállítsa és kiadja első, részben önálló, részben más, idegen „kozmozográfusoktól”, Boemustól és Sebastian Münstertől fordított *L'Histoire Universelle du Monde* című világföldrajzát-világtörténetét. Ebben a négy könyvre osztott, 1570-ben megjelent műben³ Belleforest – a kor szokásához híven – hosszú listát közöl azokról a szerzőkről,

¹ Stephen GREENBLATT, *Will in the World: How Shakespeare became Shakespeare*, London, Jonathan Cape, 2004, 295.

² François de BELLE-FOREST, *Histoire des neuf roys Charles... le tout compris en dix-neuf livres*, a l'Olivier de P. L'Huillier, Paris, 1568.

³ *L'Histoire Universelle du Monde*, a Paris, chez Gervais Mallot, a l'Aigle d'or, rue S. Jean de Beauvois, 1570.

akiket felhasznált kompilációjában – ezek között megtaláljuk Volaterranust, Bonfini, Macchiavellit, a „Sigismond” néven számon tartott Herbersteint és két (kissé elírt nevű) lengyelt, „Cromere”-t és „Duglosse”-t (Cromert és Dlugoszt). Könyve elején számos görög, latin, héber és francia nyelvű üdvözlő verset is közöl, köztük egy szonettet és egy ódát is, kevésbé ismert versíróktól.

Ami ennek a 318 lapos világtörténetnek a magyar részét illeti, az nem túl részletes és nem is alapul újabb forrásokon. Belleforest négy és fél oldalt szentel a magyaroknak a „De Pais d’Hongrie et facons de vivre des Hongres” címszó alatt; ebben persze beszámol a magyaroknak a török ellen folytatott harcairól, azzal a korabeli közhellyel, hogy „nincs más olyan keresztény nemzet, amelyik annyira ismerné a törököt, mint a magyarok”.⁴ Beszámolójában talán az a legérdekesebb, hogy a vége felé megemlíti (Herberstein *Rerum Moscoviticarum Commentarii* c. műve alapján) „Juhriát”, amit a „másik Magyarországnak” nevez. Ez a „Juhria” a Herberstein-műhöz mellékelt térkép alapján valahol az Ob folyó mentén, az Ural táján terül el, egy Moszkvától keletre eső tartományban, amelyről Herberstein ezt írja: „Haec est Iuharia, ex qua olim Hungari progressi, Pannoniam occuparunt”,⁵ de a továbbiakban hozzáteszi, nem tudja, hogy e terület lakói még mindig beszélnének magyarul, mert emberének (famulus meus) nem volt alkalma arra, hogy találkozzon valakivel, akivel magyarul válthatna szót. (Nem tudom, vajon eddig is ismert volt-e a szakirodalomban az a tény, hogy moszkvai látogatása idején Herberstein kíséretében volt egy magyar, vagy valaki, aki tudott magyarul.)

Belleforest valójában akkor lesz érdekes számunkra, amikor két évvel később először kiadja *Harengues Militaires et Conscions de Princes, Capitaines, Embassadeurs et Autres Manians...* c. óriási, főlíó nagyságú beszédgyűjteményét.⁶ A cím első részét *Buzdító katonai beszédek és tanácsokként* lehetne fordítani, s bár a címben „harengue” áll, később, az egyes beszédek fölött mindig a ma is használt „harangue” alakot találjuk. Ennek a gyűjteménynek az első és második, 1572-es párizsi kiadásában és annak 1573-as változatlan utánnyomásában még benne van a „felhasznált művek listája”, amiből kiderül, hogy a szerző mintegy 54 forrást, Bonfinin kívül Joviust és Aeneas Sylviust is használt, s így vélhetőleg gazdag hungarikumokban. Azt, hogy eddig (legjobb tudomásom szerint) senki sem figyelt fel rá a magyar filológusok közül, talán annak tudhatjuk be, hogy egyrészt ebből a könyvből nem maradt fenn példány Magyarországon, másrészt pedig bár a könyv alcíme ígér beszédeket és más szövegeket a zsidó (Hebreux), perzsa, görög, római, francia és német, sőt a gót, vandál, lombard és spanyol történelemről, de a „magyar” szó még véletlenül sem fordul elő benne. Igaz, az alcím céloz „távolabbi és északi” nemzetek beszédeinek bemutatására is, de honnan lehet ebből rájönni az 1434 oldalas és több terjedelmes indexszel ellátott könyvben rejtőző magyarokra?

⁴ BELLEFOREST, *L'Histoire*, 109.

⁵ *Rerum Moscoviticarum Commentarii Sigismundi Liberi Baronis in Herberstein...*, Basel, Oporinus, 1556.

⁶ François de BELLE-FOREST, *Harengues Militaires...*, a Paris, chez Nicolas Chesneau, rue S. Jacques au Chesne verd, 1572. Az utolsó indexet követő hátsó szennylapon fel van tüntetve a nyomda neve is: De l'imprimerie de Nicolas Bruslé, le 18 November 1572.

Az első két kiadást François de Belleforest Lodovico Gonzagának, Nevers hercegeének (Duc de Nivernois) és a mantuai herceg leszármazottjának ajánlja. Ez az 1539 és 1595 között élt arisztokrata IX. Károly fontosabb katolikus tanácsadói közé tartozott, 1565-ben lett Nevers hercege, amikor is feleségül vette Henriette du Clèves nevers-i hercegnőt. 1573-ban alighanem ő is ott volt a lengyel követek „királyválasztó” fogadásán – később, IX. Károly halála után III. Henriknek, a Krakóból megszökött lengyel, későbbi francia királynak is tanácsadója maradt. Gonzaga, akit más királyi tanácsadókkal együtt egészen bizonyosan felelősség terhel az 1572. augusztusi vérengzésért Szent Bertalan éjszakáján, valószínűleg anyagi jutalomban részesítette a szerzőt a megtisztelő dedikációért, amely a történelem nagy alakjait helyezte követendő példának a befolyásos főúr elé. Ezt a könyvet a század folyamán még háromszor (1581, 1588, 1595) kiadták, néha kétszer ugyanabban az évben, más-más nyomdásznál. A későbbi kiadások tárgyalására még visszatérünk.

A *Harengues Militaires...* beszédeinek szerkezete hármas tagoltságú. Kezdődik egy néhány soros „argumentum”-mal, folytatódik magával a szöveggel, és befejeződik egy „effect” című kódával, amit talán „következmény”-nek fordíthatunk. Ez a bevezetés és befejezés voltaképpen jegyzetnek felel meg, ami megfelelő történelmi kontextusba helyezi magát a beszédszöveget. Ami az időrendet illeti, az nem a történelmi kronológiát követi, hanem az egyes történetírók kiadás-kronológiáját – így Widukind szász krónikája, amelyikben beszámol a magyarok kalandozásairól, megelőzi Bonfini Attila-beszédeit, bár azok jó pár száz évvel korábbi eseményekre utalnak.

A hungarikumok tehát Widukinddal kezdődnek, az 1572-es és az 1573-as kiadás 865–866. lapján, ahol Henrik német-római császár buzdítását olvashatjuk katonáihoz, „ayant desir d’aller contre les Hongres”, ahol természetesen még a kalandozó magyarokról van szó. Ezt követi, pár lappal később, Ottó császár beszéde egy magyarok elleni háború utánról (870–871), illetve egy másik magyar betörés alkalmából, mielőtt azok megfutamodtak volna (*Harangue de l’Empereur Othon aux son soldats, avant que courir fus aux Hongres*, 871–872). A tizedik századból minden átmenet nélkül átlépünk, vagy inkább ugrunk a 15. századba, Aeneas Sylvius szövegeihez, amelyek közül az első *Harangue de l’Ambassadeur de Frederic 3. du nom Empereur, aux seigneurs qui demandoyent leur R. Ladislas en leur pays* (884–885). Itt nyilvánvalóan a magyarországi rendekre utal a császári követ – végül is a rendek megegyeztek a császárral és a gyermek V. László 1453-ban elfoglalhatta a magyar trónt. Ezután még számos oldalon keresztül közöl Belleforest szemelvényeket a magyarországi belviszályokról, például Cillei gróf több Lászlóhoz intézett beszédét, köztük egyet, amiben a magyar főúr azt javasolja a királynak, öljék meg Hunyadi Jánost!⁷ Ezt a szöveget László királynak Podjebrád („Poggebras”) Györgyhöz intézett kérelmei követik a *Harengues Militaires...* 893–894. lapjain.

Bonfini csak ezután következik, több mint ötvenlapnyi szemelvénnel. Mint már jeleztem, itt a gyűjtemény visszatér a hunokhoz, nevezetesen Attilához, akinek katonáihoz

⁷ *Harangue du Comte de Cilie au Roy Ladislas, l’incitant a faire mourir Jean Huniade, Vaivode et Gouverneur de Hongrie* = *Harengues Militaires...*, 892–893.

intézett buzdító beszéde után egy önigazoló szövegét olvashatjuk arról, miért kellett a „Bleda” néven feltüntetett testvérét, Budát megölnie.⁸ Attila hadjáratai során elhangzott beszédekből is merit Belleforest, ezek közt Rheims és Orléans püspökeinek beszédét, nem különben egy provanszál remete Attilához intézett dörgedelmét közli (901–904), hogy azután áttérjen a hun fejedelem itáliai hadjárata során állítólag elhangzott buzdító beszédekre, illetve a milánóiak válaszára Attilának, amikor megadásra szólította fel őket (904–906, 908–909 és 909–911). Végül Leó pápa Róma előtt mondott beszéde (*Harangue du Pape Leon le grand au Roy Attila, le priant pour la Cité du Rome*) kerül a gyűjtemény 911–913. lapjára.

Attilától a francia szemelvény-szerkesztő azonnali átmenetet teremt a honfoglalás utáni magyarokhoz, nevezetesen Géza fejedelemhez, aki fiát, „Etienne”-t magyar királlyá nyilvánítja (914–916). Szent Istvánról ezután már nem esik szó, viszont további Árpád-házi királyok beszédei következnek: Szent László (916–917), Könyves Kálmán, aki a velenceiekhez szól (917–919), Buda (?) herceg, aki a lengyeleket (920–921) és Imre király, aki testvérének, Endrének a katonáit próbálja meggyőzni igazáról (921–923). Ezután jön a 923–924. lapon az a szemelvény, ami, gondolom, számos irodalmárt és történészt egyaránt meglep: *Harangue de Bauchan Gouverneur d'Hongrie au Roy André son maistre, luy ayant occis la Royne son espouse*, vagyis Bánk bán 42 soros védőbeszéde II. Endre színe előtt.

A Bonfini *Rerum Ungaricarum Decades* c. művében még „Banchbanus” néven szereplő magyar főúr valószínűleg egy elírás következtében lett „Bauchan”-ná, ugyanis egy kéziratos másolatban az „n” betű gyakran olvasható „u”-nak, s ha már megkaptuk a „Bauchban” alakot, még egy betű kivetése nem túl nehéz, különösen, ha a francia kompilátor nem ismerte a „bán” szó értelmét, és azt a vezetéknev tagjának fogta fel. Viszont a helyesírási hibától függetlenül a Bánk bánnal kapcsolatos „argumentum” eléggé tárgyyszerű, első mondatai így hangzanak: „Endre, Magyarország királya, szentföldi útra készülve, egy Bauchan nevű nagyon bölcs úrra bízta királyságát, valamint fiának, a Hercegnek palotáját. Ennek a Bauchannak volt egy tökéletes szépségű (belle en perfection) felesége, aki Gertrúd királynő udvarhölgye volt. A nevezett királynő testvére látogatóba jött és oly mértékben beleszeretett az Alkirály (Vice-Roy) feleségébe, hogy szinte meghalt attól, hogy nem kaphatta meg ezt a hölgyet, annak ellenálló, nagy erényessége (la grande chasteté) miatt. Végül a Királynő adott rá lehetőséget, hogy megerőszakolja [a hölgyet] a Királynő egyik legtitkosabb szobájában”.⁹ Ezek után Bánk megöli a királynőt, majd Konstantinápolyba utazik, hogy az ott időző Endre királynak előadja tettének okait és bocsánatot nyerjen bűnéért. Katona József *Bánk bán*-jában a szerkezeti egység kedvéért Endre hazatér és csak akkor siratja el feleségét, viszont Bonfininél az áll, Bánk bán valóban a szentföldi hadjáratl elfoglalt király után utazott Konstantinápolyba.¹⁰ Ez

⁸ *Harangue du Roy Attila a ses soldats* (895–897) és *Harangue d'Attila aux Huns, s'excusant sur la morte de Bleda son frere, qui'il avoit faict mourir* (897–900).

⁹ *Harengues Militaires...*, 923.

¹⁰ Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum Decades*, ediderunt I. FÖGEL, B. IVÁNYI et L. JUHÁSZ, II, Lipsiae, 1936, decas II, liber VII, 154.

tehát olyan beszéd, ami valóban elhangozhatott, jóllehet természetesen nem abban az antikizáló formában, ahogy azt akár Bonfini, akár az ő alapján Belleforest elképzelte.

E történet után egy tizennegyedik századi szöveg következik, a wallachiai „Bazarade” nevű fejedelem Károly Róberthez küldött követeinek beszéde (924–925). Ez azzal a történelmi epizóddal függ össze, amelyet az *Erdély története* egy mondatban ismertet: „Károly Róbert 1330-ban Basarab vajdát nem tudta engedelmességre kényszeríteni, szerencsétlen végű hadjáratában majdnem maga is életét veszítette”.¹¹ Néhány számunkra kevésbé érdekes Bonfini-szemelvény után a *Harengues Militaires...* 931–933. lapján Zsigmond császár halálos ágyán elhangzott beszédét olvashatjuk „aux seigneurs d’Hongrie et de Boesme, estant au lict de la mort”. Az özvegy Erzsébet királyné követeinek beszéde található a 933–936. lapon, s így érkezünk el a Hunyadiakhoz, méghozzá „Iean Huniade Corvin Vaivoda” első beszédével, amelyet a hadvezér katonáihoz intézett, akiket a török elleni küzdelemre buzdít (936–938). Ugyanitt, a Hunyadi Jánost bemutató „argumentum”-ban Belleforest a következőket mondja: „A Corvinnak elnevezett Hunyadi János századának legkitűnőbb és legbölcsebb kapitányai közé tartozott, nagy kelemetlenségeket okozva a töröknek”.¹² De hogy az objektív történetíró szerepében lépjen fel, Belleforest Hunyadi első beszédét követően közli a janicsár basa beszédét is, amivel a törököt biztatja kitartásra! (939–940.)

Ezután „jön képbe” Giuliano Cesarini kardinális, pápai követ, aki a török elleni háborúra ösztökéli László királyt és a „keresztényeket” (940–942). A „török pestis” kiirtását nem csak Cesarini, hanem a szerb despota is jónak tartja (942–943), de Belleforest, bár közli Cesarini hosszú, a fegyverszünet megszegését javasoló beszédét (944–948), már magában az alcímben megjegyzi, hogy ez „a töröknek megesküdt béke” megszegését jelenti, majd az „effektus” részben megint kitér az újabb hadjárat következményeire: igen, az eredmény az lett, hogy a magyar királyt (Várnánál) megölték, mivelhogy „az Isten igazságosan bosszút áll azokon, akik szent nevének hatalmával visszaélnék”.¹³ Ez a rész még egy Hunyadi János-beszéddel ér véget, ezt a magyar hadvezér már Várna után intézte katonáihoz, a török győzelem ellenére további kitartásra buzdítva őket (948–950). Bár Belleforest egyetlen esetben sem nevezi meg szerzőinek pontos kiadásait, feltételezhetjük, hogy Bonfini esetében az első teljes, Zsámboky által gondozott bázeli kiadás (1568) alapján dolgozott.

Bár a szöveggyűjteményben ezután magyar szempontból elhanyagolható darabok következnek, hatvan oldallal később újra felbukkan a magyar fonal, ezúttal a lengyel történelem kontextusában. A 991. laptól kezdve Belleforest ugyanis Martin Cromert használja és Cromer lengyel történelmének huszonegyedik könyvéből idéz egy szöveget, III. Wladyslaw, vagyis (a magyaroknak) IV. (várnai) László magyar koronázása után elmondott beszédét (1014–1015).¹⁴ Ezzel megint felborul az időrend, amennyiben a ké-

¹¹ *Erdély története: A kezdetektől 1606-ig*, szerk. MAKKAI László, MÓCSY András, Bp., Akadémiai Kiadó, 1986, 336.

¹² BELLEFOREST, *Harengues Militaires...*, 936.

¹³ *Uo.*, 948

¹⁴ *Harangue du Roy Ladislas, troisieme du nom, aux Hongres apres son couronnement.*

sőbb Várnánál elesett királyt a magyarok már 1440-ben megkoronázták, ez tehát évekkel Cesarini beszéde előtt történt. Viszont ha valaki IV. László további sorsára kíváncsi, át kell lapoznia több száz oldalt Callimachusig, akit Belleforest csak gyűjteményének 1298. lapján kezd szerepeltetni. Itt megint sűrűsödnek a magyar vonatkozások, mivel először az esztergomi püspök (1298–1300), majd az esztergomi érsek IV. Lászlóhoz intézett beszédét (1300–1301) olvashatjuk, majd maga a lengyel–magyar király beszél a magyarokhoz a török háborúról (1301–1303). Csak ezután érünk el a várnai csatához, amit Belleforest Callimachus alapján közöl (*Harangues de Callimach experient, sur le guerre au bataille de Varne*, 1303–1306), beleértve Murád szultán idevonatkozó beszédét (1303–1305). Ez esetben a francia fordító minden bizonnyal Callimachusnak *Historia de rege Vladislao* (Augsburg, 1518) c. művét használta forrásként.

Paulus Joviustól is vesz át Belleforest szemelvényeket, és ezek között bukkanunk egy érdekes beszédre, ami *Harangue de Peren (!) soupconné de se vouloir faire Roy d'Hongrie, au Marquis de Marignan pour ce purger de ce soupcon* (1220–1221). Perényi Péterről van szó, akit a törökkel való paktálás gyanúja miatt I. Ferdinánd 1542-ben letartóztatott – elképzelhető, hogy Marignan márkija azért tárgyalt vele, mert a francia király szeretett volna látni (Szapolyai János halála után) egy nem-Habsburg királyjelöltet Magyarországon? A 16. század egyéb magyarországi eseményeiről Belleforest nemigen informálja olvasóit, egy, fontos kivétellel, ami a *Harengues Militaires...* 1572-es és 1573-as kiadásának 1235–1247. lapjain található: Gianbaptista Castaldo 1551–52-es erdélyi hadjáratával részletesen foglalkozik. Méghozzá egy eléggé új kiadvány alapján, amelynek szerzőjét a francia szerkesztő „Ascaigne Centorie”-nek aposztrofálja. Ez nem más, mint Ascanio Centurio degli Hortensi *Commentarii delle guerra di Transilvania* című, 1564-ben megjelent krónikája.¹⁵

Belleforest általában szívesen támaszkodik olasz forrásokra, és ugyancsak 1572-ben állít össze egy, a *Harengues Militaires...*-nél jóval kisebb és könnyebben forgatható könyvet *Epistres des Princes* címmel, ami Gieronimo Ruscelli levélgyűjteményének francia fordítása. Ebből a párizsi kiadványból kiderül, hogy Castaldo alighanem baráti viszonyban volt Ascanio Centurióval, hiszen 1552 júliusában levélben számolt be neki erdélyi tapasztalatairól.¹⁶ Az olasz historiográfus pedig az erdélyi háborúról írt művében természetesen sokkal előnyösebb képet fest Castaldóról, mint ami a magyar történetírásban a zsoldosvezérről fennmaradt.

Belleforest ezt a Castaldo-fejezetet egy olyan beszéddel kezdi, amelyet az olasz főtiszt a tiszai átkelés előtt intézett katonáihoz (*Harangue de Iean Baptiste Castalde a ses soldats, pour les faire passer le fleuve Tibisque, pour aller en Transylvanie, contre les Turcs*, 1235–1237). Miután bevonult Nagyenyedre, Castaldo erős szavakkal ostorozza az erdélyi urakat, akik nem jártak elől jó példával Habsburg-hűségéből.¹⁷ Ezután Castaldo

¹⁵ Vinegia, 1564. Magyar kiadása: Bp., 1940.

¹⁶ *Epistres des Princes...*, rec. d'Italian par Hieronyme RUSCELLI et mises en Français par François de BELLE-FOREST, Commengois, a Paris, par Iean Ruelle Librairie, 1572, 153v–154.

¹⁷ *Remonstrances du seigneur Castalde, aux seigneurs principaux de Transylvanie = Harengues Militaires...*, 1237–1239.

több, katonáihoz intézett beszédét közli (1239–1240, 1240–1241, 1241–1243), amelyek közül az utolsó Lippon bevétele után hangzott el (*Harangue de Castalde a ses soldats de diverses nations, les exhortant a poursuivre la victoire de Lippe*). Lippon várát persze Castaldo nem egyedül vette be, hanem Fráter György tárgyalásainak, illetve a magyar rendek csapatainak segítségével.¹⁸ A veszélyes politikai játszmába belebukott barát meggyilkolása nem tartozik Castaldo dicsőséges tettei közé, ezért erről inkább nem esik szó az Ascaniótól átvett szemelvényekben, csak Castaldo újabb „remonstrációját” olvashatjuk az erdélyi rendekhez (1243–1245), majd „Acomath” budai basa megjegyzéseit, végül megint Castaldo soknemzetiségű zsoldosainak tett szemrehányásait a hadjárat során tanúsított méltatlan viselkedésükért (*Arraisonment de Castalde aux soldats Italiens, Espagnols, Alemans, les reprenant de leur corruption*, 1246–1247). Mivel nem vehettem kézbe Ascanio eredeti szövegét, nem tudom, hogyan magyarázta Castaldo kudarcát Erdélyben; marad a tény, hogy a törököt nem győzte le, csak felbőszítette, újabb ellen-hadjáratra készítette, és 1553 elején vissza is rendelték Bécsbe.¹⁹ Mindenesetre az európai kortársak közül kevesen írták le Gianbaptista Castaldo erdélyi hadjáratát annyira kedvező színben, mint a francia királyi udvar „olasz” klikkjének kedvezni kívánó Belleforest, de még az ő szemelvényeiből is kiderül, hogy Hunyadi János és az olasz zsoldosvezér között nagyságrendi különbség áll fenn – Hunyadi javára.

A Belleforest-féle szöveggyűjtemény későbbi kiadásai közül az 1588-as már a *Harangues Militaires...* címet viseli és az alcímben esztétikai szempontokat is figyelembe vesz, minthogy azt állítja, ez a kiadás már „korunk legszebb buzdító beszédeivel” van feljavítva.²⁰ Magyar szempontból nincsen lényeges különbség a korai és későbbi kiadások között, mindössze annyi, hogy az 1595-ös kétkötetes genfi kiadásban²¹ az első kötet Nagy Sándornak a perzsákhoz intézett beszédével ér véget, tehát a magyarokra értelemszerűen a második kötetben, az 1361–1978., illetve a 2061–2077. lapok között kerül sor. Ebben a genfi kiadásban Belleforest szövegeihez egy általános, 652 tételből álló politikai szentenciagyűjtemény van csatolva *Proiects et Reigles Sententieuses d’Estat, ou Avis Politiques* címmel (2205–2322). Ami a Bánk bán-történetet illeti, az 1595-ös kiadás változatlanul közli azt a második kötet 1445–1447. lapjain. Egyáltalán, különösnek tűnik, de tény, hogy a genfi (tehát protestáns) kiadó nem módosított a párizsi (tehát katolikus, a francia udvar kegyében álló) történész gyűjteményén – igaz, hogy a toleranciát hirdető IV. Henrik uralomra kerülése Franciaországban változtatott a korábbi helyzeten, és bizonyos politikai megfontolásokat minden uralkodónak, vallási meggyőződésétől függetlenül szem előtt kellett tartania. Bonfini és Aeneas Sylvius mellett ezért került bele ebbe a tizenhatodik századi szöveggyűjteménybe Macchiavelli és Guicciardini is, illetve az egész eseménydús „pannóniai” történelem, Attilától Perényi Péterig és Castaldóig.

¹⁸ Erdély története, i. m., 433.

¹⁹ Uo., 435.

²⁰ François de BELLEFOREST, *Harangues Militaires...* revue, corrigé, augmenté et enrichi de plusieurs belles harangues de nostre temps pour la seconde edition, Paris, P. Ménier, 1588.

²¹ François de BELLEFOREST, *Harangues Militaires...*, I–II, h. n. [Genf], pour les heritiers d’Eustache Vignon, 1595. A második kötet szerkesztője Pyrame de Candolle. 1096 és 2322 lap.

BALÁZS PÉTER

LACZKOVICS JÁNOS 1791-BEN ÍROTT
VALLÁSKRITIKAI PAMFLETJEIRŐL*

Concha, Fraknoi és Eckhardt kutatásainak köszönhetően már régóta tudjuk, hogy a 18. század második felének keresztényellenes írásai túlnyomó többségükben nem eredeti művek. Amint arra mind a keresztény hit korabeli apologétái (Szaitz Leó vagy Alexovics Vazul), mind a felvilágosodás eme vadhajításaira idegenkedve tekintő eszmetörténészek – hangjukban esetenként némi megvetéssel – rámutattak, a „filozófiai” gondolkodás legradikálisabb megnyilvánulásai az esetek többségében idegen nyelvű (főleg természetesen francia) munkák fordításai, esetleg többé-kevésbé szabad adaptációi.¹ Az utóbbi évtizedekben is sokat írtak – elsősorban Vörös Imre és Penke Olga – a francia felvilágosodás magyarországi recepciójáról, így a kérdés mind filológiai, mind eszmetörténeti szempontból megnyugtatóan rendezettnek látszik. Vannak azonban a téren olyan lyukak és hiányosságok, amelyek minden valószínűség szerint a szövegek felfedezésének és forrásaik azonosításának esetleges voltából adódnak. Ha ugyanis a kutató a vakhitet és a babonáságot támadó bizonytalan státuszú szöveggel találkozik, első reakciója minden bizonnyal az lesz, hogy megpróbálja felkutatni az írás francia (esetleg más nyelvű) eredetijét. Ezen kísérletek általában azon feneklettek meg, hogy nem rendelkezünk olyan rendszeres katalógussal, amely számba vette volna az egyházak és a bibliai vallásosság bírálatára alkalmas, esetenként szellemes és olvasmányos francia nyelvű „filozófiai” munkákat. Ma már azonban szerencsére minden kutató használhatja a (kéziratot vagy nyomtatásban is megjelent) klandesztinus filozófiai értekezések Miguel Benitez által készített katalógusát, amelyet a sevillai kutató *A felvilágosodás rejtett arca* címet viselő kötetében² tett közzé (és amelynek évről évre frissített változata a *Lettre clandestine* című folyóiratban található meg). A Benitez-féle katalógus kéziratokkal foglalkozó része többek között arról is tájékoztatja olvasóit, hogy némely magyarországi gyűjteményekben (elsősorban az OSZK gallikái között) számos heterodox (szkeptikus, deista vagy egyenesen ateista) kézirat található. Olyan felforgató jellegű művekről van szó, mint például a *La Béatitude des Chrétiens: Le Fléau de la foi*, amely más gyűjteményekben

* Ezen tanulmány elkészültét az Oktatási Minisztérium posztdoktori kiegészítő ösztöndíja tette lehetővé.

¹ Lásd főleg ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Bp., [1924]; reprintje: Bp., 2001.

² Miguel BENITEZ, *La face cachée des Lumières: Recherches sur les manuscrits philosophiques clandestins de l'âge classique*, Paris–Oxford, Universitas–Voltaire Foundation, 1996.

gyakran a sokatmondó *Ars nihil credendi* címmel szerepel. A Voltaire-nek tulajdonított *L'examen de la religion* és a *Les questions de Zapata* szintén a klandesztnus módon terjesztett filozófiai szövegek családjába tartozik, amelynek kutatása Gustave Lanson programadó cikke³ és Ira O. Wade nem kevésbé fontos könyve⁴ óta az újkori eszmetörténet fontos fejezetét képezi. Ezen kéziratok proveniencia- és hatástörténeti vizsgálata új, eddig még feltáratlan utakat nyithat a magyar kutatók előtt is. Magam eddig kizárólag minden klandesztnus szövegek legolvasottabbja, a *Három imposztorról szóló értekezés* (*Traité des trois imposteurs*) három kéziratot változatának rövid leírását végeztem el.⁵ A három (egymástól nagyban különböző) kézirat minden valószínűség szerint a francia kultúra jeles ismerőjének, Jankovich Miklósnak a gyűjteményéből származik,⁶ aki talán akkor tett szert ezekre, amikor megvásárolta egy nem túl jól ismert szabadkőműves, Keglevich György szinte kizárólag filozófiai és a közműveltséggel foglalkozó művekből álló könyvtárát.⁷

Miguel Benitez katalógusa szerencsére nemcsak a kéziratot, hanem a nyomtatásban megjelent művet is felöleli. Ennek a katalógusnak köszönhetően sikerült azonosítanom két olyan magyar nyelven írott valláskritikai témájú röpirat eredetijét, amelyet a témával korábban foglalkozó kutatók vagy fordítók eredeti szellemi alkotásának, vagy a neves bécsi jozefinista pamfletszerző Johann Rautenstrauch alkotásának tekintettek. Az egyazon fordító – Laczkovics János – által magyar nyelvre ültetett két röpirat egyikével viszonylag könnyű dolgom volt, hiszen a mű francia eredetije szerepel a Benitez-féle katalógusban, amely így a cím alapján visszakereshető volt. A másik esetben a klandesztnus hagyományhoz tartozó szövegek között kellett kisebb nyomozást végezni a fordítás eredetijének megnyugtató azonosítása érdekében. Maguk a szövegek egyébként már régóta ismertek: Benda Kálmán mindkettőt közli *A magyar jakobinusok iratai* első kötetében. Itt olvashatók a két pamflet kapcsán végzett alapos filológiai kutatásának eredményei is, amelyre az alábbiakban nagyban támaszkodni fogok. Nincs különösebb vitám a régiekkel a két szóban forgó írás eszmetörténeti besorolását illetően sem: Eckhardt Sándor helyesen minősíti deistának a szövegekből kirajzolódó vallási-filozófiai állásfoglalást. A keresztény (és különösen a katolikus) vallás dogmáit a röpiratok szerzője nevetségessé teszi ugyan, ám a hagyományos bibliai vallásosság hittételeinek elutasítása a szövegek egyikében sem Isten létének tagadásához (azaz a szó szoros értelmében vett ateizmushoz), sokkal inkább egy minden dogmatikai sajátosságtól („babonáságtól”)

³ G. LANSON, *Questions diverses sur l'histoire de l'esprit philosophique avant 1750*, Revue d'histoire littéraire française, 19(1912), 1–29.

⁴ Ira O. WADE, *Clandestine Organization and Diffusion of Philosophic Ideas in France from 1700 to 1750*, Princeton, Princeton University Press, 1938.

⁵ Lásd a *Spinoza élete és szelleme avagy értekezés a három imposztorról* általam készített utószavát, Szege, 2005, 135–137.

⁶ Jankovich Miklós pályaképe és könyvtári gyűjteményei = Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846), szerk. BELITSKA-SCHOLZ Hedvig, Bp., Akadémiai Kiadó, 1985, 23–75.

⁷ Keglevich könyveinek katalógusa (*Catalogus librorum variorum Bibliothecae illustrissimi D. Comitis Georgii Keglevich*, Pesthini, 1810) arról tanúskodik, hogy a gróf rendelkezett például a *Traité des trois imposteurs* 1775-ös kiadásával.

megtisztított, kevés hittételtől álló, észszerű, toleráns és a világi erkölcsiség szolgálatába állítható, filozofikus istenhíthez vezet. Ez még akkor is igaz, ha maga Laczkovics egyenesen istentagadónak nevezi magát: a voltaire-i ihletésű deizmus és a vele egyébként szembenálló ateisztikus materializmus képviselői a „gyalázatos” katolikus egyház elleni küzdelemben egységsfrontot alkotnak.

Az első szóban forgó irat *A Jézus-társaságbeli szerzeteseknek Kínából való kiűzetése* címet viseli. A fordítás 1791-ben jelent meg, Pesten, mintegy 500 példányban (legalábbis a titkosrendőrség nyomozása szerint).⁸ A mű fordítója Laczkovics János, katolikus családból származó Pest megyei kisnemes, katonaember, a Graven-huszárok volt kapitánya, Martinovics Ignác és Trenck Frigyes jó barátja és bizalmasa, aki korábban a porosz kalandor egy munkájának, a *Macedóniai vitéznek* magyar nyelvre történő átültetésével szerzett magának nevet. Ahogyan az a Benda Kálmán által összegyűjtött dokumentumokból kiderül, Martinovicshoz hasonlóan Laczkovics gondolkodásának is legfontosabb eleme a féktelen antiklerikalizmus (amelyre a fordítások tárgyalása során részletesen kitérek majd). Mindketten nyitottak a francia forradalom bizonyos eszméire, de adott esetben készek a monarchia szolgálatába is szegődni, amennyiben a Habsburgok hajlandók lennének szakítani azzal a katolikus egyházzal, amelyben mind Martinovics, mind Laczkovics koruk politikai és társadalmi problémáinak szinte egyetlen okozóját látják. A „pápizmus” és a „jezsuitizmus” elleni küzdelem juttatja mindkettejüket a verpadra a magyar jakobinusok összeesküvésének lelepleződését követően.

Térjünk azonban vissza a tárgyalt szövegre. Eckhardt még úgy vélte, hogy a mű a Voltaire és a bécsi jozefinisták szellemiségén felnőtt Laczkovics önálló szellemi terméke, s csak önvédelemből nevezi fordításnak a munkát.⁹ Benda már ennél többet tud: szerinte Laczkovics a bécsi jozefinista pamfletszerző, Johann Rautenstrauch 1785-ben megjelent *Die Verbannung der Jesuiten aus China* címet viselő munkája alapján készítette magyar nyelvű fordítását.¹⁰ Arról is beszámol, hogy a bécsi kiadás a számos jozefinista, szabadkőműves és felvilágosult szellemű munkát megjelentető Wucherernél látta meg a napvilágot, s amikor Wucherer és Rautenstrauch pénzügyi természetű vitába keveredtek, a kiadó azzal vádolta meg szerzőjét, hogy számos munkájának nem is ő a szerzője, hanem külföldi műveket plagizál.¹¹ A kiadó tehát tudni vélte, hogy a mű szerzőjének vélt Rautenstrauch valójában csak fordítója a szövegnek, de reálisan elképzelhető volt az is, hogy ezzel a hamis váddal csak ártani kívánt korábbi barátjának, addigra már ellenségének. Benda becsülettel bevallja, hogy a kérdésben – tehát hogy a mű eredetijének szerzője vagy csak fordítója Rautenstrauch – biztonsággal döntené nem tud. Bár a mű nem szerepel a Benítez-féle katalógusban, a klandesztinus szövegek között végzett rövid nyomozás után sikerült megtalálnom azt a francia nyelvű munkát, amely mind

⁸ BENDA Kálmán, *A magyar jakobinusok iratai*, I. Bp., 1952, 422–437.

⁹ ECKHARDT, i. m., 73.

¹⁰ Az igazsághoz a legközelebb KECSKEMÉTI Károly jutott, aki szerint „Latzkovits magyarra fordította Voltaire »A’ Kínai tsászár és a’ Rigolet atya« című művét, méghozzá valószínűleg Rautenstrauch német fordítását alapul véve”. *Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben, 1790–1848*, Aetas, 2000/1–2, 309.

¹¹ BENDA, i. m., 422.

Rautenstrauch, mind Laczkovics fordításának eredetijével szolgált. A pamflet címe *Relation du bannissement des jésuites de la Chine*, szerzőjét illetően viszont semmi biztosat nem állíthatunk. A művet az elmúlt két évszázadban a legtöbben Voltaire-nek, néhányan d'Holbach-nak (ezt az attribúciót véleményem szerint kizárhatjuk, hiszen a nyíltan ateista filozófus aligha írtathott efféle deista szellemiségű művet) tulajdonították, legvalószínűbb szerzője azonban Charles Bordes vagy Charles de Borde, lyoni születésű párizsi szerző, Voltaire közeli barátja és Jean-Jacques Rousseau esküdt ellensége, a modernnek csiszoltságának védelmezője (a genfi filozófus főleg őellene írta első díjoni értekezését). A párizsi Bibliothèque Nationale de France katalóguscéduláiból az derül ki, hogy Voltaire összes művei egy korábbi kiadásának szerkesztője, a nagy hírű Georges Bengesco a szóban forgó munkát Bordes-nak tulajdonítja, de ez persze nem perdöntő, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Voltaire milyen szívesen tévesztette meg kortársait és az utókort a klandesztnus szövegekhez fűződő viszonyát illetően. A ferney-i pátriárka gyakran állította leveleiben, hogy egyik vagy másik „gyanús” (azaz neki tulajdonított) írásműről még csak nem is hallott, majd valaki máshoz írott levélben kétségbevonhatatlan forrásokra hivatkozva közli, kinek a tollából származik az adott irat (előszeretettel nevez meg szerzőként ingatag heterodoxiájú, ám már jó ideje halott filozófusokat, akiknek az attribúció már nem árthat).¹² A Voltaire-filológusok általában igen alapos vizsgálatnak vetik alá a szóban forgó leveleket, amelyekből azt próbálják kisütni, hogy vajon maga a Mester-e egyik vagy másik mű szerzője, vagy ő csak a terjesztésben (és a nyomok összevarrásában) vett részt.

A szöveg tartalmi vizsgálatára áttérve azt mondhatjuk, hogy a narratív alaphelyzet nemcsak egyszerű, de tipikusnak is mondható: a bevett hittételek és hiedelmek relativizálásának azt a sajátosan újkori és szkeptikus eredetű stratégiáját fedezhetjük fel benne, amely a művelt magyar olvasónak leginkább Montesquieu *Perzsa levelek* című munkájából vagy Voltaire novelláiból és kisregényeiből lehet ismerős. A nyugati ember legmélyebben gyökeredző dogmatikai meggyőződéseit vagy éppen erkölcsi természetű előítéleteit egy a miénktől teljesen idegen kultúra képviselőjének (egy perzsának, egy indiánnak vagy éppen egy másik bolygóról érkezőnek) szemszögéből bemutatva minden hiedelem és erkölcsi érték alapvetően új megvilágításba kerül. Ez a Montaigne, Charron és a 17. századi eruditus libertinusok¹³ által is előszeretettel használt stratégia ezúttal a római katolikus hívők legalapvetőbb dogmatikai meggyőződéseinek megtépázását szolgálja.

A kínai császár – aki egy, a 18. században általánosan elfogadott nézet szerint a bölcsességet, az óvatosságot, az erényt, a szellemi nyitottságot és a toleranciát képviseli – elhatározza, hogy megpróbál tájékozódni a birodalmában egyre nagyobb teret hódító keresztény tanításokat illetően. Színe elé rendeli a jezsuita rendhez tartozó Rigolet atyát, s megparancsolja neki, adjon számot a katolikus egyház dogmáiról és történetéről. Rigolet elmeséli Jézus csodálatos fogantatását, beszél földi tartózkodása alatt véghezvitt cso-

¹² A kérdés utolsó átfogó tárgyalása: Genéviève ARTIGAS-MENANT, *Du secret des clandestins à la propagande voltairienne*, Paris, Honoré Champion, 2001.

¹³ René PINTARD, *Le libertinage érudit dans la première moitié du XVIIIe siècle*, Paris, 1943; Genève, Slatkine Reprints, 1983.

dáiról, s megpróbálja érthetően előadni a szentháromságtani dogmatikát. Ezt követően az Ó- és az Újszövetség viszonyának nehézségeit fejtegeti: azt próbálja bizonyítani – természetesen nevetségesen félresikerült érvekkel –, hogy az ószövetségi prófécia Jézus eljövételét készítik elő. Szavaiból az derül ki, hogy a zsidó próféták buja és ostoba emberek voltak. A blaszfémia csúcspontjára azonban akkor érünk, amikor a pamflet szerzője a szent áldozás kérdését kezdi feszegetni: a magukat civilizálni tartó keresztények megesszik urukat? S vajon mivé lesz a szent ostya, miután végighaladt az ember bélcsatornáján? Ismeretes, hogy a bibliai történetek pikáns részleteinek kiemelése, a próféták és az apostolok ingatag erkölcsiségének, valamint az ostya emberi ürülékké történő „átlényegülésének” tárgyalása gyakran előkerül a kereszténységet támadó „filozofikus” pamfletekben.¹⁴ Nem véletlen tehát, hogy a pesti cenzor a munkát nem csak blaszfémikusnak, hanem a jó ízlést is súlyosan sértőnek bélyegezte.¹⁵ Végül Rigolet távollétében a császár egy tájékozott titkáráról kér további tanácsokat, aki tudomására hozza, hogy a katolikusok eredendően intoleráns és türelmetlen emberek, akik számára egyébként is megengedett a pápa által eretneknek ítélt monarchák hatalmának aláásása. A római pápa hívei számos európai király haláláért felelősek (itt természetesen a III. és IV. Henrik ellen elkövetett merényletek részletes leírása következik). Mindezek után szinte szükségszerűen jutunk el a végkövetkeztetésig: a kereszténység, különösen annak katolikus formája, nevetséges és teljességgel irracionális hiedelem, de képes vakhítt (a francia eredetiben természetesen *fanatisme*) gerjeszteni az emberek szívében, így a közjóra és a politikai stabilitásra mindenkoron nagy veszélyt jelent. Teljességgel természetes tehát, hogy az országának javát szíven viselő kínai császár azonnal a katolikusok kiutasítása mellett dönt. Érdemes megjegyezni – és ezt tudomásom szerint a pamflettel foglalkozó francia szakirodalom eddig nem tette meg –, hogy az alaphelyzetet a szerző (Voltaire vagy Bordes) Pierre Bayle *Filozófiai kommentár* című munkájából kölcsönözte: a rotterdami filozófus azt próbálta bizonyítani, hogy amennyiben a katolikusok másokat „kényszeríteni kívánnak bejönni”,¹⁶ nem lepődhetnek meg azon, hogy egy bölcs idegen monarcha – a kínai császár – őket penderíti majd ki országából.¹⁷

Miután aprólékosan összevettem a három szöveget (a francia eredetit, Rautenstrauch német és Laczkovics magyar fordítását), nyilvánvalóvá vált, hogy – Kecskeméti Károly sejtésével ellentétben – a magyar szöveg fordítója nem a német, hanem a francia változathoz dolgozott. Ez számos filológiai jellegű bizonyítékkal alátámasztható: a műben található francia személynevek (Parennin, Verbiest és Bouvet korábban Kínában tevékenykedő jezsuita misszionáriusok nevei) a magyar fordításban helyes változatban szerepelnek, míg Rautenstrauch német fordításába betűhibák csúsztak. A pamflet vége felé a császár azt veti Rigolet szemére, hogy a katolikusok Japánban, Sziámban és Mani-

¹⁴ A szent ostyát érő durva megjegyzések protestáns eredetéről, azaz a „kannibalizmus” bírálatáról lásd Frank LESTRINGANT, *Une sainte horreur ou le voyage en Eucharistie: XVIe–XVIIIe siècles*, Paris, PUF, 1996.

¹⁵ BENDA, i. m., 424.

¹⁶ Lk 14, 15–24.

¹⁷ *Commentaire philosophique sur ces paroles de Jésus-Christ « contrains-les d'entrer »*, V. fejezet. Az általam használt edíció Jean-Michel GROS kiadásában jelent meg, Paris, Agora, 1992, 129–131.

lában is felforgatták a békességet. Míg Laczkovics híven követi a felsorolást, Rautenstrauch Manilát kihagyja. A pamflet azzal zárul, hogy szerzője felsorolja mindazokat az országokat, ahonnan Rigolet kudarca után „a’ kereszténységet ki irtatták örökre”. Míg a Rautenstrauch-féle német változat a francia eredetihez képest kihagyja Indiát, addig Laczkovics szerepelteti azt (Jedus néven).¹⁸ Mindebből véleményem szerint egyértelműen kiderül, hogy Laczkovics János nem a bécsi jozefinista német nyelvű fordításából, hanem a francia eredetiből dolgozott.

A fordításhoz használt munka megnyugtató azonosítása azért tűnik elkerülhetetlennek, mert csak így módon derülhet ki, mit tett hozzá – a kezébe kerülő műveket általában igen szabadon fordító – Laczkovics az eredeti szöveghez. Mivel Benda kizárólag a Rautenstrauch-féle német szöveggel vethette össze a magyar fordítást, megjegyzései értelemszerűen módosításra szorulnak. A francia művel való részletes összehasonlításból kiderül, hogy Laczkovics három jelentősebb módosítást hajtott végre a szövegen. Az első: amikor Rigolet atya a héberek cselekedeteiről szóló beszámolójában Jerikó falainak összeomlásáról beszél,¹⁹ a magyar fordító nem elégszik meg az eredeti szöveg még viszonylag finom célzásával (mely szerint a héber kémeket egy csaplárosnő – *cabaretière* – segítette), hanem nyilvánvalóvá teszi, hogy az Úr választott népe képviselőinek „egygy kurta korcsmán lévő csaplárosnénak kurválkodó szolgálattya által” sikerült teljesíteniük megbízásukat. Mintha a francia eredeti nem volna elég blaszfém, Laczkovics még saját kútfőből rátesz egy lapáttal. A második változtatás: a magyar fordítás egy nyilvánvalóan a keresztény vallásra vonatkozó latin mondattal zárul: „*Requiescat in pace per omnia saecula saeculorum*”. Az ironikus hangvételű mondat – amely sem a francia kiadásokban, sem Rautenstrauch német fordításában nem szerepel – igen jellemző Laczkovics gondolkodására, hiszen a későbbi jakobinus írásainak visszatérő eleme az az eszme, amely szerint történeti perspektívából tekintve a keresztény vallás befolyása és népszerűsége a végéhez közeledik. Laczkovics többször hangot ad azon – politikailag természetesen teljesen irreális – meggyőződésének, hogy a Habsburg birodalomnak minél gyorsabban és minél radikálisabban szakítania kellene hagyományos szövetségesével, a katolikus egyházzal, amelynek elkerülhetetlen összeomlása a politikai rendszert is maga alá temetheti. A harmadik (és egyben legnagyobb jelentőségű) fordítói hozzászólás: a magyar kiadás egy hosszú latin versidézzel kezdődik, amelynek forrását már Benda is megállapította. A sem a francia kiadásokban, sem Rautenstrauch német fordításában nem szereplő sorok a 16. századi itáliai humanista, Palingenius *Stellatus Zodiacus vitae* című munkájából származnak. Tárgyalásukra rövidesen visszatérek.

A másik, szintén Laczkovics által fordított szöveg *A keresztény vallásban magát okítani kívánó utazó* címet viseli. A kiadvány Pesten (a kolofon szerint Jeruzsálemben) látta meg a napvilágot, szintén 1791-ben.²⁰ Benda beszámol arról, hogy az ellene indított perben Laczkovics azzal védekezik, hogy ezt a Voltaire tollából származó művet koráb-

¹⁸ A szöveget közlétező Benda is jelzi, hogy Laczkovics szövege néhány ponton eltér Rautenstrauchétól, de a francia eredeti azonosítása híján ezeket a változtatásokat kénytelen Laczkovics betoldásaiként elkönyvelni.

¹⁹ Józsué 6. fejezete.

²⁰ BENDA, *i. m.*, 391–410.

ban már majd minden európai nyelvre (még lengyelre is) átültették. Fordítója szerint az írás semmi olyat sem tartalmaz, ami veszélyeztetné az ország rendjét, így kikéri magának a spanyol inkvizíció eljárására emlékeztető nyomozást (amely nemesember ellen egyébként is csak az országgyűlés engedélyével indulhatna).²¹ Ami a szöveg tartalmát illeti, az jelentős párhuzamokat mutat a jezsuiták Kínából történő kiűztetéséről szólóval, ugyanakkor komoly különbségeket is felfedezhetünk a két pamflet üzenete között. Egy egyes szám első személyben beszélő hajótörött (akinek nemzetiségi hovatartozásáról nem tudunk semmi pontosat, de a szöveg számos kiadásának egyikében az *Ouvrage traduit du chinois* alcím szerepel. Tegyük hozzá, hogy egy másik francia kiadásban olyan, vélhetőleg egy könyvtárostól származó kéziratos bejegyzést találtam, amely szerint a munka a *L'américain sensé* címmel is közkézen forgott. Nyilvánvaló tehát, hogy nem az utazó nemzetisége, hanem idegen volta számít: a keresztény vallás ismét a kívülről álló szemével ítélte meg...) egy európai népnél talál menedéket. Katolikus vallású vendéglátói hitbéli kérdésekről kezdenek vele vitát. Beszámolnak neki hitük dogmáiról és történetéről, megpróbálják meggyőzni a Szentháromság igazságáról, elégelik Jézus csodás életét stb. A szent áldozással kapcsolatos eszmefuttatásokkal záruló fejtágítást a dogmától mentes természetes vallás (*religion naturelle*) híveként érkező utazó jóindulatú szépséggel fogadja. Abba is beleegyeznek, hogy vendéglátói megkereszteljék (egy deistának ez sem áthat, hiszen álláspontja szerint a vallás formális-ceremoniális elemei az üdvözülés szempontjából tökéletesen közömbösek), de mielőtt igazi áhítatba eshetne, egy „káplány” (*un chapelain*, vagyis egy egyházi személyiség) tudomására hozza, hogy amit látni fog, nem más, mint hazugság, szélhámososság és imposztúra, amelynek minden résztvevője csak azért teszi, amit tesz, mert közvetlen anyagi érdeke fűződik hozzá. Ez a második pamflet tehát nemcsak a keresztény vallás dogmatikájának tökéletes irracionálisát és a keresztény (főleg persze a katolikus) vallásgyakorlatnak az egészséges erkölcsiséggel való teljes összeegyeztethetlenségét emeli ki, hanem nagy hangsúlyt helyez a papi imposztúra bírálatára is. Egyszerűbben fogalmazva: míg tehát az első pamfletben szereplő Rigolet atya egyszerűen csak ostoba, addig a katekuménus megkeresztelői az emberek becsapására felesküdt, pénz- és hatalomsóvár, ravasz és tudatos szélhámosok. Amint azt Laczkovics példája is mutatja, az újkori keresztényellenes írások szerzőit, fordítóit és terjesztőit a legkritikább esetben zavarja, hogy a papok ostobaságának tézise némiképp ellentmond az imposztúra-tézisnek: van némi logikátlanság abban, hogy a keresztény vallás papjait hol butának és tájékozatlannak, hol pedig egy ördögien ravasz, s végső soron politikai szándékokat szolgáló szélhámososság véghezvivőinek tekintik.

A magyar kutatók eddig nem tudták azonosítani a fordítás eredetijét, amely pedig (a szerző megnevezése nélkül) szerepel a Habsburg birodalomban tiltott könyvek listáján (*Catalogus Librorum a Commissione Aulica Prohibitorum*, Viennae, 1762). Eckhardt Laczkovics önálló szellemi termékének ítélte a szöveget (ez esetben a fordító Voltaire-re tett utalása csak az önvédelmi stratégia része lett volna); Benda pedig Johann Rauten-

²¹ BENDA, i. m., 394.

strauch valamely – azonosítatlan – művének magyarítására tippelt.²² Igen érdekes Eckhardt azon (esetünkben persze téves nyomra vezető) meglátása, amely szerint a Blumauer-, Eybel-, Rautenstrauch-, Huber-, Wittola- vagy Ruzicska-féle bécsi jozefinusok szívesen kölcsönöztek Voltaire-től témákat, sőt a ferney-i mester stílusát is utánozni próbálták.²³ Bár ezen fordítás esetében nyilvánvalóan nincsen bécsi szál, talán érdemes volna az ottani jozefinista könyvtermést is megvizsgálni a benitezi katalógus tükrében. Hiszen nekem is Beniteznek köszönhetően sikerült azonosítanom a fordítás eredetijét, a *Catéchumène voyageur* című munkát, amelyet sokan Voltaire-nek tulajdonítottak (elképzelték tehát, hogy maga Laczkovics is úgy hitte, hogy a ferney-i pátriárka munkáját fordítja), legvalószínűbb szerzője azonban ismét csak a lyoni Charles Bordes.²⁴ A francia nemzeti könyvtár által működtetett online szövegtárban – gallica.bnf.fr – a szöveget mindenesetre Charles Bordes neve alatt találjuk (nem mintha ez perdöntő bizonyíték volna). Érdemes megjegyezni, hogy a szöveg különböző kiadásait böngészve a francia nemzeti könyvtárban találtunk egy olyan kiadványt is, amelyben mindkét Laczkovics által magyarra ültetett pamflet megtalálható két további, szinte bizonyosan Voltaire-től származó írás társaságában.²⁵ Elképzelhetőnek tűnik – bár ezt bizonyítani nem tudom –, hogy a magyar fordító ezt a mindkét szöveget magában foglaló 1768-as kiadást használta.

Ami a fordítás hűségét illeti: az összevetés során arra jutottam, hogy Laczkovics sokkal kevesebb helyen tér el a francia eredetitől, mint a másik pamfletben (talán csak a *profane* kifejezés *eretnekként* történő visszaadásán akadhatunk fenn).²⁶ A magyar fordító legfontosabb hozzátetele: az előző pamflet felvezetéséhez hasonlóan, a magyar kiadvány ismét csak egy latin nyelvű mottóval kezdődik, amelynek forrása ismét csak Palingenius *Stellatus Zodiacus vitae* című műve. A két – egyaránt az Oroszlán jegyében szereplő, s egyaránt a papok erkölcsére és életvitelére vonatkozó – mottó a következőképpen hangzik:

A Jézus-társaságbeli... előtt

Hos fuge: pestis enim hac nulla immunior, hi sunt
Faex hominum, fons stultitiae, sentina malorum.
Agnorum sub pelle lupi, mercede colentes
Non pietate Deum, falsa sub imagine recti

²² BENDA, *i. m.*, 395.

²³ ECKHARDT, *i. m.*, 73.

²⁴ BENITEZ katalógusa szerint ugyanaz a munka négy különböző címmel szerepelt az európai gyűjtemények könyvjegyzékében: *Le Catéchumène*; *Le Catéchumène, traduit du chinois*; *Le Voyageur Catéchumène*, s végül *L'Américain sensé, et fait chrétien par complaisance*, *i. m.*, 93–94.

²⁵ *Le Catéchumène voyageur*, Amsterdam [Paris, selon la typographie], 1768. „Suivi de trois autres pièces de Voltaire : *Relation de la mort du chevalier de la Barre*, *Relation du bannissement des jésuites de la Chine*, *Sermon prêché à Bâle*.”

²⁶ Egy másik, nem túl jelentős változtatás: míg a francia szöveg Jézus életét 1700 évvel az elbeszélés előttre teszi, addig Laczkovics „ezer-hétszáz és egynéhány esztendőről” beszél, azaz saját korához aktualizálja a művet.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet 1. szám

Decipiunt stolidos, ac religionis in umbra,
Mille actus vetitos et mille piacula condunt,
Raptores, maechi, puerorum corruptores,
Luxuriae atque gulae famuli, caelestia vendunt.

A keresztény vallásban... előtt

Heu quas non artes, quae non miracula fingunt,
Ut vulgus fallant, optataque proemia carpant.

A Laczkovics műveit jól ismerő Benda voltaképpen sejthette, hogy mindkét esetben valószínűleg fordítói betoldásról van szó (hiszen fordítónk levelezésében gyakran idézettől a 18. századi Magyarországon különös ismertségnek egyáltalán nem örvendő szerzőtől²⁷), ám az eredeti művek megnyugtató azonosítása híján persze nem mehetett biztosra, hiszen nem zárhatta ki, hogy nem a fordító, hanem a fordítás alapjául szolgáló mű szerzője idézi a latin szöveget.²⁸ A citátumok szerzője tehát Palingenius Stellatus itáliai költő, akinek eredeti neve Pier Angelo Manzolli (a Marcello Palingenio név ebből képzett anagramma). A poéta az 1530-as években tette közzé 12 könyvből álló (a zodiákus jegyei szerint felosztott) nagyszabású költeményét. A szatirikus szellemben fogant művet VI. Pál pápa azonnal felvettette a tiltott könyvek listájának (*Index librorum prohibitorum*) első, 1559-es kiadásába. Ez persze értelemszerűen felkeltette a protestánsok érdeklődését, akik különösen azt értékelték, hogy Palingenius előszeretettel ábrázolta romlott, buja, gonosz és megvetendő lényekként a papokat és a szerzeteseket. Nem véletlen tehát, hogy az antiklerikális szellemiségű munkát nagy becsben tartották a 17. századi eruditus libertinusok is: a híres Gabriel Naudé például az itáliai humanista egy babonáság és politika összefüggését tárgyaló mondatát idézi fel *Considérations politiques sur les coups d'Etat* (1639) című munkájának egy olyan passzusában, amelyet a szerkesztők később beillesztettek a *Három imposztorról szóló értekezés* 1719-es kiadásába.²⁹ A klandesztinus filozófiai értekezések szerzői egyébként gyakran fordulnak Palingeniushoz az univerzum végtelenségét és öröktől fogva való létét bizonyító – s a Genézis teremtéséről szóló tanításait támadó – filozofikus eszmefuttatásaiért is. Az antiklerikalizmusáról és antikreacionizmusáról híres itáliai humanista művét az európai felvilágosodás képviselői egy 1722-es rotterdami kiadásban olvashatták, de érdemes megjegyezni, hogy a papi imposztúra nagy ellenfele, a szabadkőműves La Monnerie 1731–1732-ben franciául is

²⁷ Palingenius írásai a királyi Magyarországon nem örvendtek különösen nagy ismertségnek, annál gyakrabban találkozhatunk viszont nevével az erdélyi unitáriusok katalógusait forgatva. Érdekes megjegyezni, hogy a magyar jakobinusok ellen folyó per során Laczkovics azzal védekezik a felforgató és keresztényellenes iratok kiadását neki felforgató ügyész vádjai ellen, hogy az erdélyi „szociniánusok” ennél sokkal merészebb munkákat is kiadnak, mégsem bántja őket senki sem. BENDA, i. m., II, 476.

²⁸ Laczkovics először talán barátjának, Trencknek *Mérőserpenyő* című antiklerikális írásában találkozhatott Palingenius nevével. A porosz kalandor szintén a *Hi sunt faex hominum* sorpárt illesztette művébe.

²⁹ Lásd a magyar kiadás 95. lapját.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2007. CXXV. évfolyam 3. szám

megjelentette a szóban forgó munkát. Pontosan ezeket a palingeniusi sorokat idézi egyébként egy a 18. század elején keletkezett katalógus, amely álszent módon a benne felsorolt heterodox (szkeptikus, deista és ateista) művek olvasásától „óvja” az ifjakat – valójában természetesen a bibliai vallásosság bírálóinak kötelező olvasmányait találjuk benne.³⁰ Végül: ugyanezek a papokat pellengérré állító mondatok szerepelnek abban a *Status regni Hungariae* címet viselő latin nyelvű politikai pamfletben, amelynek szerzője Martinovics Ignác, magyar fordítója pedig Laczkovics János volt. Ahogyan az a politikai röpirat, úgy az általam bemutatott két írásmű is nyilvánvalóan konkrét politikai célkitűzéseket szolgált: szerzőik a katolikus egyház országgyűlési pozícióit próbálták gyengíteni – feltétlenül erre utal az a tény, hogy Laczkovics kevesebb mint egy év leforgása alatt jelentette meg a két hasonló hangvételű munkát. Ami pedig az általa végrehajtott módosításokat illeti: az, hogy a két francia nyelvű deista pamflet magyar fordítója saját elhatározásából Palingenius híres-hírhedt művéből választ mottót, egyértelműen arra utal, hogy komoly ismeretekkel rendelkezhetett a heterodox-klandesztinus szöveg-hagyomány elemeit illetően.

³⁰ A katalógus címe: *Notices des écrits les plus célèbres, tant imprimés que manuscrits, qui favorisent l'incrédulité et dont la lecture est dangereuse aux esprits faibles*. Közzétette ARTIGAS-MENANT, i. m., 47–50.

KECSKEMÉTI GÁBOR–SZEKLER ENIKŐ

A MAGYARORSZÁGI NÉMET NYELVŰ HALOTTI BESZÉDEK
KUTATÁSÁNAK HELYZETE ÉS EGY KORAI SZÖVEG TANULSÁGAI

Ma már elég széles körben szokás tudni arról, hogy a magyarországi halotti beszédek történetének feltárására az 1980-as években szerveződött először rendszeres kutatás az ELTE akkori Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén, Tarnai Andor vezetésével. Noha az eredeti kutatási terv a magyar nyelvűek mellett a hazai latin, német és szlovák gyászbeszédekre is ki kívánt terjeszkedni, végül monografikus szintézisben csak az 1711-ig nyomtatásban kiadott magyar nyelvű halotti beszédek vizsgálatának tanulságait sikerült összegezni.¹ Az 1998-ban megjelent monográfia épp 100 ebbe az időkörbe eső, első kiadású nyomtatványról, bennük együttesen pedig 354 halotti beszédről adott számot.² A magyarországi nem magyar nyelvű nyomtatott gyászbeszédeket célzó munkálatok még annak előtte félbeszakadtak, hogy lényegében kibontakozhattak volna.

¹ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5) (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 1998). A hazai kutatás történetének áttekintése: 13–17.

² Táblázatos összefoglalásuk: KECSKEMÉTI 1998, i. m., 282–291. Az RMNy azóta megjelent harmadik kötete (2000) alapján egyébként e számok némiképp módosítandók: a 19. tételt törölni kellett (vö. RMNy App. 188), viszont egy református és egy – példányból ma nem ismert – katolikus tétellel ki kell egészíteni a listát (RMNy 2502, 2513). Már a vonatkozó RMNy-kötet megjelenése után még egy református nyomtatvány vált ismeretessé (RMNy S 1884A), amely három beszédet tartalmaz, és amelyről azóta önálló közlemény is megjelent: HELTAI János, *Halotti prédikációk ifjú Kassai István és idősebb Kassai István felesége, Viczei Anna fölött (Gyulafehérvár 1641) – RMNy S 1884A* (a továbbiakban: HELTAI J. 2003) = *Fata libelli: A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK, 2003 (a továbbiakban: VÁSÁRHELYI 2003), 257–265. Ezen a tanulmányon kívül – és eltekintve a viszonylag gyakori szórványos idézetektől – alig keletkezett önálló feldolgozás az érintett szövegekről az elmúlt egy évtizedben: MIKÓ Gyula, *Az Exequiarum coereemonialium libri szövegei és kötetkompozíciója = Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban*, szerk. BITSKEY István, Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézete, 2003 (Studia Litteraria, 41), 83–110 (a lista 8. tételéről, amelyben egyetlen magyar nyelvű kivétellel latin orációk találhatók); PETRŐCZI Éva, *Oratio politico-ecclesiastica, avagy Czeglédi István gyászbeszéde II. Rákóczi György fölött* = PETRŐCZI Éva, *Puritánia: Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról*, Bp., Universitas Kiadó, 2006 (Historia Litteraria, 20), 136–143 (a lista 30. tételéről); PETRŐCZI Éva, „Erzsébet az ő szent visszavonultságában”: *Női hitéleti- és sorsdokumentumok a kora újkori Debrecenben és Bostonban*, ItK, 110(2006), 319–331; ua. = *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai (2006. május 24–27., Kolozsvár)*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2007 (Egyetemi Füzetek, 3), 153–165 (a lista 50. és 55.

A hazai német nyelvű gyászbeszédek számbavételére eddig egyetlen kísérlet történt. Péter Katalinnak a németországi kutatásokat összefogó marburgi központ egyik tanulmánykötetében közreadott írása³ a kezdetektől ugyancsak 1711-ig 52 olyan hazai német nyelvű nyomtatványt számolt össze, amely gyászbeszédet – a németországi kutatásban állandósult elnevezéssel: Leichenpredigtet – adott közre. Ez a szám az összes magyarországi német nyelvű nyomtatványnak mintegy az egyhatoda. Harmincnégyet nyomtattak közülük Lőcsén, hatot Brassóban, ötöt Szebenben, négyet Pozsonyban, hármat Kassán és kettőt Bártfán.⁴ Minthogy közöttük nyolcban két-két beszéd található, ez összesen 60 Leichenpredigtet jelent, amelyeket ötvenöt haláleset alkalmából tettek közzé. A halottak kivétel nélkül lutheránus vallásúak, anyanyelvük pedig kevés kivétellel német: csak a 18. század elején tűnik fel két magyar családnevű közöttük, a 17. században pedig egyetlen kivétel van, a szlovák származású, de családjában magyar nyelven érintkező és magát írásban is ezen a nyelven kifejező Thurzó Szaniszló nádor. Ő az egyetlen grófi rangú a halottak között, akik között tizenegy nemes és hat lelkészi családból származó található, a többiek, a jelentős többség, harminchét halott a városi polgárság körébe tartozik. A német gyásznyomtatvánnyal búcsúztatott halottak valamivel kevesebb mint az egyharmada nő: három nemesasszony, nyolc polgárnő, három polgárleány és egy lelkészfeleség.

Péter Katalin idézett tanulmánya csak a számítások végeredményét tartalmazza, a nyomtatványok alapul vett listáját – nyilván terjedelmi okok miatt – nem tette közzé. Az RMNy és az RMK II. alapján megpróbáltuk rekonstruálni a következtetésekhez felhasznált adatsort, és úgy látjuk, hogy a számítások abban az esetben állják meg a helyüket, ha

tételéről); LUFFY Katalin, *Medgyesi Pál és prédikációi: Prédikatori magatartás a Rákócziak udvarában*, ItK 82(2001), 186–208 (a lista 21., 27. és 28. tételéről, bevonva a 9., 45. és 53. tétel szövegeinek egy-egy helyét is); LUFFY Katalin, „A' kik életekkel, erkölccsel építenek és tanítanak.” *Puritán elvárások az 1660–68 közötti alkalmi beszédekben* = *Kegyesség, kultusz, távollátás: Irodalomtudományi tanulmányok*, szerk. GÁBOR Csilla, SELYEM Zsuzsa, Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2002 (Sapientia Könyvek, 12), 37–68; ill. LUFFY Katalin, *Puritán elvárások 1660–68 közötti alkalmi beszédekben* = *Tudomány – egyetem – diszciplína: A Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékének 2001. október 26–27-én megrendezett „házikonferenciáján” elhangzott előadások*, szerk. BERSZÁN István, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 239), 52–72 (a lista 21., 28., 30., 34., 36., 42., 45. és 49. tétele alapján); LUFFY Katalin, *Műfajhasználat és reprezentáció főúri temetéseken = Szöveggyűjtemény és íráskultúra a korai újkorban: Tanulmányok a BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszékén folyó kutatások köréből (középkor, kora újkor) 2004–2006*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2007 (Egyetemi Füzetek, 5), 37–75 (a lista 42., 45., 49., 53., 58. és 61. tétele alapján). A szövegek közül, úgy látjuk, egyetlenegynek jelent meg újabb szövegkiadása, a 9. tételből Alvenci P. Péter prédikációjának: „*Bízd az jövődökre érdemed jutalmát*”: *Magyar protestáns irodalmi szöveggyűjtemény*, I, 16–17. század, szerk. SZABÓ András, Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 1998, 260–268. Az előzményekről, vagyis a 16. századi magyarországi latin nyelvű halotti orációkról: SZABÓ András, *A humanista élettrajzi beszéd Magyarországon a 16. század második felében* = *Classica – mediaevalia – neolatina II*, ed. Ladislaus HAVAS, Emericus TEGYEY, Debrecen, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2007, 127–133.

³ Katalin PÉTER, *Die Leichenpredigt in Ungarn vom 16. bis zum 18. Jahrhundert: Der besondere Quellenwert der deutschen Predigt = Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften*, Hrsg. Rudolf LENZ, I, Köln etc., Böhlau, 1975; II, Marburg/Lahn, Schwarz, 1979; III, Marburg/Lahn, Schwarz, 1984 (a továbbiakban: LENZ 1975–1984), III, 347–360, a következő ismertetés a 357–358. lapon olvasható adatok alapján.

⁴ Itt csupán megismételjük Péter Katalin számait, de jelezzük, hogy azok összege 54 volna.

azokhoz olyan német nyelvű halotti nyomtatványokat is figyelembe veszünk, amelyek csupán gyászverseket tartalmaznak. A prédikáció vagy a szónoklat műfajába tartozó szövegek száma tehát első szemrevételezésre kisebbnek tűnik a jelzett számoknál. Érvényes számadatok közzétételéhez azonban részünkről is az összes e körbe tartozó nyomtatvány kézbevitelére lesz szükség, és ilyen, autopszián alapuló, teljes listával jelenleg még nem szolgálhatunk. A továbbiakban tehát az RMNy három megjelent kötetének időközén belül maradunk, vagyis a kezdetektől 1655-ig megjelent német gyászbeszédet összegezzük.

Az első magyarországi német nyelvű gyászbeszéd-nyomtatvány 1591-ből való,⁵ majd 1620 és 1654 között további tizenhat ilyen jelent meg.⁶ (1655-ig a magyar nyelvű gyászbeszéd-nyomtatványok száma huszonnégy, a német kiadványok száma ennek kb. a kétharmada, ami azt jelenti, hogy jelentősebb mennyiségi különbség a 17. század második felében alakult ki közöttük.) Kivétel nélkül Felső-Magyarországon nyomtatták őket, az erdélyi városok tehát csak a 17. század második felében jelentek meg a német nyelvű halotti beszédek nyomdahelyei között.

A 17 nyomtatványban összesen 19 halotti beszéd olvasható, amelyek ugyanennyi halottat búcsúztatnak.⁷ Főrangú halott csak a már említett Thurzó nádor fordul elő közöttük. Tizenkét nyomtatvány sorolható a polgári réteghez, közülük három-három íródott gyermekről és polgárasszonyról, öt kiadvány pedig a polgárság legelőkelőbb, leggazdagabb, magas tisztségeket viselő tagjainak emlékére készült.⁸ Amint Heltai János megálapította, a német nyelvű gyászbeszéd-nyomtatvánnyal búcsúztatott személyek e köre a főnemességéhez hasonló reprezentációs szándékok érvényesüléséről tanúskodik. A lelkes réteghez négy nyomtatvány köthető.

A Péter Katalin által megfigyelt alapvető tendenciák ebben a szövegtörzshez is fel-tűnő egyértelműséggel azonosíthatók. A korszak német nyelvű halotti beszédei kivétel nélkül lutheránus környezethez köthetők, míg 1655-ig csupán egy, de 1711-ig is csak még egy újabb magyar nyelvű halottibeszéd-nyomtatvány jelent meg evangélikus vallású halott emlékeztetére.⁹ Az 1655-ig készült magyar nyelvű kiadványok között lényegében nincs olyan, amely egyszerű városi polgárhoz kapcsolódna,¹⁰ és a református prédi-

⁵ RMNy 654.

⁶ Felsorolásuk: HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSZK–Universitas Kiadó, 2008 (Res Libraria, 2) (a továbbiakban: HELTAI J. 2008), 66.

⁷ Ma két nyomtatványból (RMNy 1631, 1932) nem ismerünk példányt, így a bennük megjelent három halotti beszéd szövege ismeretlen.

⁸ HELTAI J. 2008, i. m., 71 (az adatok kiegészítve az 1591. évi nyomtatvánnyal).

⁹ Mindkét lutheránus nyomtatvány két-két magyar nyelvű prédikációja megjelent kritikai kiadásban: *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor, bev. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988, I. és X. sz.

¹⁰ Az ehhez a réteghez tartozás mindössze két esetben vethető fel. Váradi Miklós váradi harmincadossal (RMNy 2132) kapcsolatban azonban elég jól látható a Bethlen családhoz való közelség (HELTAI J. 2008, i. m., 70), míg id. Kassai István (RMNy S 1884A) a kolozsvári ötvösmesterségből a Rákóczi családnak köszönhetően ítélőmesteri rangig emelkedett, sőt kancellári jogkörben is eljár (HELTAI J. 2003, i. m. = VÁSÁRHELYI 2003, i. m., 261).

kátori rétegből is csak a Hodászi Pap Lukács fölötti beszéd említhető.¹¹ A német beszédek jelentősen eltérő társadalmi beágyazottsága tehát a hazai németajkú városi polgárság sajátos, kulturális és irodalmi vonatkozásaiban is figyelembe veendő helyzetére utal.

Természetesen a vizsgálat további forrásaiként volnának még számba veendő a magyarországi vagy Magyarországon működő személyek fölött német nyelven tartott, ám külföldön megjelentetett halotti beszédek is. Jó példa rájuk a Paul Schubert (1585–1649) soproni evangélikus lelkész és esperes temetésén elhangzott és 1650-ben kinyomtatott prédikáció, amelyet Szabó Károly még lőcsei nyomtatványnak tartott, ám valójában Nürnbergben jelent meg. E nyomtatvány így természetesen kikerült az RMNy gyűjtőköréből,¹² ám a legkevésbé sem kerülhet ki a kor hazai német gyászbeszéd-irodalmának eszmei összképéből. Angyal Endre például Johann Weissbeck (1638–1695) pozsonyi evangélikus lelkész Eleonora Polixena Rechenberg (1663–1687) fölött Pozsonyban elmondott halotti beszédével szemléltette a német irodalom barokk formajegyeinek magyarországi jelenlétét, márpedig ez a nyomtatvány is külföldön, Regensburgban jelent meg.¹³ Azt pedig érdekes esettanulmány bizonyította a közelmúltban, hogy az ausztriai főnemesség halotti beszédeiből bőséges magyarországi tartalmi vonatkozások bonthatók ki.¹⁴ Sajnos az RMK III. vagy épp az RMK IV. (az Apponyi Hungarica) gyűjtőkörébe tartozó ilyen nyomtatványok adatainak összeállítása és velük a magyarországi nyomdahelyű szövegek kiegészítése még meg sem kezdődött, ezért jelenleg nem számolhatunk ezen anyag tanulságainak bevonásával. Ugyancsak adósok maradunk egyelőre a kéziratban fennmaradt források akár csak futó áttekintésével is.¹⁵

Kezdetnek azonban a magyarországi nyomtatott szövegek tanulmányozása sem volna rossz. Ezzel a gazdag anyaggal csak elvétve foglalkozott eddig a szakirodalom. Kijelenthetjük, hogy a szövegeket elolvasni is alig próbálta valaki, és sem adataikat nem hasznosították, sem a belőlük kirajzolódó eszmei és irodalmi trendeket nem próbálták követni, megérteni.

Egyelőre, úgy hisszük, a szövegek egyenkénti, szoros olvasása van soron. Ebbe a munkába fogunk a jelen közleménnyel.

¹¹ RMNy 1048.

¹² RMNy App. 199; RMK III, 1755. A morvaországi születésű, ám évtizedeken át Sopronban működő Schubertnek is külföldön jelentek meg Sopronban tartott halotti beszédei: 1632-ben Nürnbergben, 1635-ben Regensburgban (RMK III, 7590, 6196).

¹³ ANGAL Endre, *Adalékok Vas megye XVII–XVIII. századi irodalom- és művelődéstörténetéhez*, VasSz, 22(1968), 305–309, 306–307. Weissbeck további pozsonyi halotti beszédei külföldi nyomdahellyel: RMK III, 7814, 3632.

¹⁴ BOBORY Dóra, *Felician von Herberstein (1540–1590) stájer főúr rövid életrajza és magyar kapcsolatai David Reuss gyászbeszéde alapján*, Lymbus, 3(2005), 5–26.

¹⁵ Kovács József László több tanulmányt szentelt egy Lackner Kristóf temetésére írott német nyelvű életrajzi vázlat ismertetésének és hasznosította annak tanulságait az életrajzi narráció formálódásának történetében is: KOVÁCS József [László], *A Lackner Kristóf felett tartott gyászbeszéd és temetésének számadása*, SopSz, 19(1965), 167–170; KOVÁCS József [László], *Lackner Kristóf ismeretlen életrajza*, ItK, 70(1966), 210–214; KOVÁCS József László, *Egy magyar humanista írói portréjának kialakulása (Írások Lackner Kristófról 1631-től–1944-ig)*, StudLitt, 7(1969), 55–73.

A két legkorábbi szöveget most még félretettük. Samuel Sautter 1591-es és Peter Zabeler 1620-as prédikációjáról van szó.¹⁶ Mindkét szerző németországi születésű, és már egyetemi tanulmányaik – Sautter tübingeni,¹⁷ Zabeler pedig wittenbergi tanulóévek – után kerültek Magyarországra. Amint az már megállapítást nyert, esetükben – akárcsak a pfälzi születésű Nikolaus Erhard 1597. évi latin nyelvű halotti beszédei¹⁸ esetében is – nem a magyarországi hagyományba való bekapcsolódást, inkább a németországi halotti beszédek alkalmazási technikáit áthonosító, kezdeményező, hagyományteremtő irodalmi működést regisztrálhatunk.¹⁹ Ennek leírásához és mérlegeléséhez a németországi kontextus alapos és sok szempontú ismerete szükséges, így később lesz érdemes visszatérni hozzá.²⁰

A húszas évek első felének kiadványai közül Paulus Tartzianuséra esett a választásunk. A Lőcsén, 1622-ben megjelent nyomtatvány²¹ két, közel azonos terjedelmű prédikációt tartalmaz, amelyek közül ez alkalommal csak a másodikra terjeszkedünk ki teljes részletességgel, bizonyos mértékig azonban az elsőt is érintenünk kell.

A Lőcséről származó Tartzianus 1604-től Lipcsében, 1609-től Wittenbergben végezte egyetemi tanulmányait. Itt 1611 márciusában egy hatévi tanulás után hazainduló lőcsei diáktársát köszöntötte két latin verssel,²² majd júniusban respondens volt a Jakob Martini elnöklétével *De sacra Domini coena* tartott vitán,²³ a két nappal korábban *De baptismo* tartott vitához pedig üdvözlő verset írt.²⁴ 1611-től Úrvölgyön rektor, majd Besztercebányán német prédikátor lett. 1620-ban – többek között Bocatius társaságában – latin gyászverset szerzett a besztercebányai gimnázium prorektorának halálára.²⁵ 1622 utáni sorsa ismeretlen.²⁶

¹⁶ RMNy 654, 1231.

¹⁷ SZELESTEI N. László, *Johann Werner komáromi helyőrségi lelkész levelei Stephan Gerlachhoz* (a továbbiakban: SZELESTEI NAGY 1989a) = *Tudóslevelek: Művelődésünk külföldi kapcsolataihoz 1577–1797*, szerk. HERNER János, Szeged, JATE, 1989 (Adattár, 23) (a továbbiakban: HERNER 1989a), 5–12, 7.

¹⁸ RMNy 789.

¹⁹ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 162.

²⁰ Emellett Zabeler 1620-as, Stephanus Xylander fölött, és 1626-os, Thurzó Szaniszló fölött tartott beszédének összevetése is elvégzendő, ami – a két halott különböző társadalmi helyzete miatt – különlegesen érdekes tanulságokat ígér.

²¹ RMNy 1280.

²² RMNy 1027A.

²³ RMNy 1028. A munkát az ugyanebben az évben ugyancsak Martininál disputát kiálló (RMK III, 5829) Lethenyei István latin és magyar verssel köszöntötte, szövegük: RMKT XVII/8, 27. sz.

²⁴ RMK III, 1102.

²⁵ RMNy 1226.

²⁶ Újjonnan került elő egy 1647. évi adat, amely szerint a Simon zum Dale rigai első lelkész és esperes halálára írott gyászversek füzetében „von Paulo Tarziano Collega” is olvasható egy német gyászvers: *Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven*, XII, Riga, Hrsg. Sabine BECKMANN, Martin KLÖKER, unter Mitarbeit von Stefan ANDERS, Hildesheim–Zürich–New York, Olms–Weidmann, 2004, 272–273, 755. sz. Ez azonban nem a mi Tartzianusunk lesz, talán inkább az a zólyomi Paulus Tartzai/Tartziaritis, aki 1637-ben bukkan fel a königsbergi egyetemen, vö. SZÖGI László, *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1788*, Bp., ELTE Levéltára, 2003 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 9), 1219. sz.

Az itt tárgyalt nyomtatvány két, 1622 tavaszán egymást követő halálesethez kapcsolódik. Március 16-án halt meg a hajadon Sophia Wagner, a másodikként közölt prédikációt az ő temetésén mondta el Tartzianus március 20-án. Az elhunyt öccse, Elias Wagner, Tartzianus beszercebányai lelkész kollégája épp két hónappal élte túl nővérét, május 16-án halt meg, és 19-én ugyancsak Tartzianus prédikált fölötté. E beszédének szövege a nyomtatvány első prédikációja.

A magyarországi német nyelvű halotti beszédek történetében már a legelső szöveg, Sautter 1591-es prédikációja egy polgárasszonyt búcsúztatott, így Tartzianus szónoklata a második ebben a tekintetben. A magyar nyelvű halotti beszédek között épp 1622-ben nyomtatták ki az első olyat, amelyet egy nő halála alkalmából mondtak el Kassán július 1-jén, aki nem volt más, mint Bethlen Gábor fejedelem első felesége, Károlyi Zsuzsanna.²⁷ (A temetésén elhangzott szónoklatok két további, terjedelmes kötete pedig 1624-ben hagyja majd el a gyulafehérvári nyomdát.) A nem nemes származású nők fölötti prédikációk kinyomtatásának szokása tehát ismét nem a magyarországi, hanem a németországi hagyományokkal van összhangban.²⁸

Tartzianus prédikációinak margójegyzetei kizárólag bibliai helyekre hivatkoznak, noha a szövegek sok és érdekes összetételű világi műveltséganyagot is megmozgatnak.

A Sophia Wagner fölötti kötet rész *Eyngang vor der Predigt* című bevezetéssel kezdődik. A prédikátor arról beszél itt (négy kisebb bekezdésben), hogy a bűnbeesés óta a halál elkerülhetetlen, nem válogat, ifjat, vént, szegényt, gazdagot elragad, nincs menekvés előle. A textus (Jel 14,4: „Sie sint Jungfrauen und volgen dem Lambe nach/ wo es hingehet”) megjelölése után kezdődik a prédikáció (*Postill*) szövege. Hasonlóképp, mint az Elias Wagner fölött elmondott szövegben, a halott keresztnévének jelentésével indul a beszéd. Mivel Sophia élete végéig megőrizte szüzességét, a prédikáció tagoló alcímmel megjelölt egyetlen, értelmező részében (*Außlegung*) bibliai példákkal alátámasztva a szüzi erényeket és a szüzek mindenkor kivételes helyzetét dicséri a szónok, majd a szüzesség megőrzésének módjait tárgyalja három rövid egységben. Ezt követően a szüzeket ékszerként díszítő négy erényről, majd a szüzesség négy koszorújáról beszél, és további bekezdéseket szentel még a szüzek ismertetőjegyeinek. Csak a margón jelzi a nyomtatvány, hogy itt a prédikáció újabb szerkezeti egysége következik, az usus, a hasznok kibontása (*Nutz dieser Predigt*). Kettőt vesz sorra ezek közül: előbb a szüzeket és a minden keresztény embert illető intelmet (*Vermanung* ’Ermahnung’), majd a viszontagságban való vigasztalást (*Trost im Creutz*). A prédikáció általános érvényű tanításait személyi rész, *Personalia* – a németországi kutatásban állandósult műfaji elnevezéssel:

²⁷ RMNy 1266.

²⁸ Egy igen korai, 1560. évi németországi nyomtatvány egy lelkészleány fölött, majd a szokás gyors terjedésével 1604-ben már egy búcsúztatott „Hausfrau”: KECSKEMÉTI 1998, i. m., 138. Egy 1561. évi német gyűjtemény női szövegeiről és a modellállításnak az erénytükör-műfaj hagyományával való kapcsolatáról: JILL BEPLER, *Women in German Funeral Sermons: Models of Virtue or Slice of Life?*, German Life and Letters, 44(1991), 392–403 (a továbbiakban: BEPLER 1991), 394–398. 1601-ben már Angliában is kinyomtatták az első olyan prédikációt, amelyet nem nemesi származású nő fölött tartottak: KECSKEMÉTI 1998, i. m., 142.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

Lebenslauf²⁹ – követi, ahol Sophia életútjáról, személyiségéről olvashatunk, majd latin nyelvű gyászversek, *Threnodia* zárják a nyomtatványt.

A bevezetésben a prédikátor először a halál elkerülhetetlenségéről beszél, ami a bűnbeesés óta mindannyiunk közös sorsa. A halál ifjat, vént, gazdagot, szegényt egyaránt elragad. Nem menti meg a haláltól az embert hatalom, erő, gazdagság, tisztesség. Bár a prózaszövegekénti szedéstükör nem figyelmeztet rá, nyolc szótagú (pontosabban 8a8a7b8c8c7b strófászerkezetű), jambikus lejtésű sorokban írott versben is elmondja a mulandóság örök tanulságát:

Den Reichen hülfft doch nicht sein Gutt/
den Jungen nicht sein stoltzer Muth/
er muß aus diesen Meyen/
Wenn einer hät die gantze Welt/
Silber und Goldt und alles Geldt/
er muß an diesen Reyen. (A2v.)

E verset nem Tartzianus fogalmazta. A protestáns német énekköltészet ismert darabjáról van szó, a *Kommt her zu mir, spricht Gottes Sohn...* kezdetű ének egyik strófájáról, amelynek szerzőjeként ma az anabaptista nézeteiért 1530-ban Kufsteinban megégetett kitzbüheli cipészt, Georg Grünwaldot tartják számon.³⁰

Mintha példákkal kellene alátámasztani, hogy elkerülhetetlen a halál, bibliai és történelmi személyiségeket, egyházi és világi kiválóságokat sorakoztat föl a szónok, akiket minden erényük ellenére magával ragadott a halál: „Abraham war reich und starck im Glauben. Moses war ein tapfferer und grosser fürst. Aaron war ein hoher Priester. Pharaon ein gewaltiger König in Aegypten” stb. (A2v). Említésre kerül még a perzsa Hormisdas

²⁹ Új monográfia a műfajról, mintegy négyezer szöveg áttanulmányozása alapján: Cornelia Niekus MOORE, *Patterned Lives: The Lutheran Funeral Biography in Early Modern Germany*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2006 (Wolfenbütteler Forschungen, 111). – Megkerülhetetlen kérdés, hogy a *Personalia* a prédikáció része-e, vagy önálló egység. A kérdést a következtetlen tipográfia nem segít eldönteni, ugyanakkor a személyi rész retorikai megformálása a prédikációéhoz hasonlóan szónoki intonációjú. Az imént idézett szerző is arra jutott, hogy az életrajznak a prédikációtól való elkülönítésére többnyire csak a publikálás alkalmával került sor. Ugyanakkor a szerző azonossága és a beszédszituáció hasonlósága nem zárja ki, hogy a két beszédrész némi időkülönbséggel vagy más-más helyszínen hangozhatott el a temetési szertartás során. – A bevezetést a Miatyánk, mind a szorosabban vett prédikációt, mind az életrajzot pedig könyörgés zárja. A német szakirodalom megállapítása szerint az életrajzot záró, gyakran a halott nevében fogalmazott vagy a halála körülményeit kiemelő imádság a Tugendspiegel meditációs hagyományait folytatja: BEPLER 1991, i. m., 394–398.

³⁰ A szöveget több más szerzőnek is tulajdonították, vö. ADB X, 59. Először Augsburgban nyomtatták ki 1530-ban, majd 1539-től számos evangélikus énekeskönyvben, vö. *Wer ist wer im Gesangbuch?*, Hrsg. Wolfgang HERBST, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2001, 124. A vers egy strófáját Bach is felhasználta egyik kantátájában (BWV 86). Hatása térben is messzire ért: a Wedderburn fivérekhez kapcsolt 16. századi énekeskönyvben skót fordítása is megjelent; vö. Alexander F. MITCHELL, *The Wedderburns and Their Work, or the Sacred Poetry of the Scottish Reformation in Its Historical Relation to That of Germany: A Lecture*, Edinburgh–London, Blackwood, 1867, 64–67.

Konstantin császárhoz intézett, ismert kijelentése is, amely szerint az emberek Rómában is meghalnak.³¹

A hatást tovább fokozza a szerző a halál elleni óvintézkedések lehetetlenségének leírásával: „Ja es hülfßt auch fürm Todt kein Burck/ kein Schloß/ keine Vestung/ der Todt kreucht umberal zum fenstern und löchern hinein.” (A3r.) Johannes Teutonicusra utal, aki egy jól megépített, biztonságos pincébe rekesztette magát szögekkel és lakatokkal, valamint Pompilius lengyel királyra és Hatto mainzi érsekre, akik toronyba próbáltak menekülni a halál elől, sikertelenül.³² A példák után visszatér Sophia Wagnerhoz, aki a gyógyításban szerzett tapasztalatai ellenére nem talált magának gyógyszeres betegségére.

A prédikáció Sophia nevének értelmezésével, vagyis az igazi bölcsességről (Weißheit) alkotott felfogás kifejtésével kezdődik. Az igazi tudás Istenről nem más, mint ha tudja az ember, hogy az Isten képmását szentségben és igazságosságban teremthetjük meg, nem mulandó arannyal vagy ezüsttel, hanem Krisztus vérével váltatunk meg. Vagyis tudnunk kell, hogy a mennyekbe tart az utunk, és ahogy Jeremiás is mondja (9,23–24), „ne dicsekedjék a bölcs az ő bölcsességével, az erős se dicsekedjék az erejével, a gazdag se dicsekedjék a gazdagságával, hanem azzal dicsekedjék, aki dicsekedik, hogy értelmes és ismer engem, hogy én vagyok az Úr, aki kegyelmet, ítéletet és igazságot gyakorlok e földön...” (A3v.)

Az igazi bölcsesség nem is mindennek a tudásában van, hanem abban, hogy tisztán, jámboran, segítőkészen és igazságosan éljünk, és Sophia így élt, mert nem csak szavaiban, hanem tetteiben is bölcs volt. Szent Eufrozínához hasonlítja őt a prédikátor, aki élete végéig, teljes 38 éven át megőrizte szüzességét,³³ valamint szent Eufráziához, akinek Theodosius császár hiába ajánlott fel kincseket, a szűz visszautasította: „Az én vagyok Jézus Krisztus, ajándékaidat másnak add.”³⁴ (A4r.) Ilyen volt Sophia Wagner is, aki szüzességét a föld minden kincsénél többre becsülte.

A prédikáció *Außlegung* részében Tartzianus továbbra is a szüzességet dicsőíti, bibliai példákkal alátámasztva a szüzek mindenkori kivételes tiszteletét. Azzal érvel, hogy Isten egyszerűen fiának is olyan anyát keresett, aki nem lehetett az idős Sára vagy a terméketlen feleség Erzsébet, hanem Mária, egy drága, bájos szűz. Jákob halálos ágyán Silohnak,

³¹ DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992 (Folklór Archívum, 19) (a továbbiakban: DÖMÖTÖR 1992), 204. sz.

³² Az Egértorony motívumtörténetéről: DÖMÖTÖR 1992, i. m., 339. sz. A bingeni Hatto-mondát ugyancsak a kruszwicai Popiel-mondával együtt használta fel prédikációs exemplumként már Sívári Soós Kristóf 1601-ben, e hely szövegkiadása: *Monda nékik egy példázatot: Száz szépprózai szemelvény 17. századi protestáns prédikációkból*, vál., előszó, jegyz. SZABÓ Lajos, Bp., Európa–Helikon, 1982, 144–146.

³³ Szent Eufrozina (Fruzsina) legendája szerint a szűz 18 éves korától kezdve élt 38 évig kolostori cellájában (MPL LXXIII, 644B, 649D), amint az a Lobkowitz-kódexben magyar fordításban is pontosan olvasható (pp. 190, 212; Nyár XIV, 60, 69). Mindennek pontos idézése még nyomatékosabban igazolhatta volna Sophia Wagner 47 éven át megőrzött szüzességét.

³⁴ A legenda szerint Theodosius egy szenátor számára kérte volna meg Eufrázia kezét. A prédikációban idézett latin mondat („Opes meae Christus Iesus est, dona tua aliis dato”) forrását nem ismerjük, az MPL-ben közzétett latin szöveg megfelelő helyén, a szűz válaszelevelében jóval bővebb megfogalmazás olvasható, többek között ez a mondat: „Idcirco tolle omnem substantiam, et dispensa pauperibus simul et orphanis, et da universa ecclesiis.” (LXXIII, 629D.)

azaz szűzgyermeknek nevezte el Jézust, Ézsaiás pedig Máriát Almahnak, vagyis olyan fiatal, visszavonult, szemérmes embernek, aki keveset jár emberek közé.³⁵ Innen jön a szokás, hogy a szűzlányok újkor csigaházat kapnak, azzal a felirattal: sehol sem olyan jó, mint otthon.³⁶ Ezékiel a szüzesség titkát a zárt kapu metaforájával érzékelteti (44,2): „Ez a kapu – mondja – be lesz zárva, meg nem nyílik és senki rajta be nem megy, mert az Úr, az Izrael Istene ment be rajta, azért be lesz zárva.” (A4v.)

A jeles szűzek között megemlíti a prédikátor Jairus tizenkét éves szűzleányát, akit Jézus Krisztus feltámasztott. Caesareában négy szűz prófétált (ApCsel 21,9). A szűzek kivételezett helyzetére utal az izraeliták midianitákon aratott győzelmének példája, amikor is az izraeliták a teljes midianita népséget kiirtották, csak a szűzeket hagyták életben, és ugyanígy jártak el Gileádban is. A szűzek az Úr különös kegyeltjei, például különös szépséggel áldja meg őket, mint Jób leányait. Dávid a hívő keresztényeket is szűzeknek nevezi a 45. zsoltárban (Zsolt 45,15). A Levitik könyve meg kimondottan arra utasítja a főpapot, hogy kizárólag szűzet vegyen feleségül (3Móz 21,13).

A következő gondolati egységben arra nézve találunk tanácsokat, hogy hogyan őrizheti meg egy leány a szüzességét. Egy szűznek, ha állandó szüzességet akar, szorgalmasan kell imádkoznia, hogy Krisztus hú menyasszonya maradjon. Kerülnie kell minden kíváncsiságot (kotnyeességet), táncmulatságot, nehogy Dina sorsára jusson, hanem maradjon csigaházacskájaiban, azaz kis szobáscskájaiban, szívbéli ájtatosságában, ahogyan Szűz Mária is időzött, amikor betért hozzá Gábel arkangyal. Egy szűznek kerülnie kell minden bűnbeesési lehetőséget, az istentelenek társaságát, akik a legjobb erkölcsöket is megrontják. Valamint mértéktartónak kell lennie az evésben és az ivásban is.

Ezt követően Tartzianus arra tér rá, milyen ékszerek ékesítik a szűzeket. Erről így ír: „Egy szűz szép ékszere nem az arcpirosítóban van, ami az ördög színe, és bizonyos ismertetőjele a hűtlen, hamis szíveknek. Hanem őt ékszer díszíti egy szűzet. Először is egy tiszta, alázatos, bánatos szív.” (B3v.) Egy firenzei szűz, Gualdrata Bertha példáját hozza fel, aki megtetszett IV. Ottó császárnak, s az apja odaküldte őt egy csókra, mire Bertha

³⁵ Vö. Pázmány: „A zsidóknál a leány neve Alma, azaz elrejtett: mert addig leány, míg rejtve marad...” PÁZMÁNY Péter, *Válogatott prédikációk*, kiad., utószó HARGITTAY Emil, Bp., Balassi Kiadó, 2000 (Millenniumi Könyvtár, 76) (a továbbiakban: PÁZMÁNY 1636/2000), 146; PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, a budapesti kir. m. Tudományegyetem megbízásából egybegyűjti és kiadja ugyanazon egyetem Hittudományi Kara, magyar sorozat, I–VII, Bp., 1894–1905 (a továbbiakban: PÖM 1894–1905), VII, 623.

³⁶ A képzőművészeti alkotások attribútumainak szakirodalmi már regisztrálta a szüzességre utaló csigát. Egy 1400 körüli tipológikus munkában Szűz Mária várandósságának egyik párhuzama a tiszta levegő harmatja által megtermékenyített tengeri csiga, és ugyanígy kell érteni Filippo Picinelli *Mundus symbolica* csigaemléképének „Rore puro foecunda” lemmáját; vö. Helen S. ETLINGER, *The Virgin Snail*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 41(1978), 316. A csigák tulajdonságainak egyéb allegorikus értelmezései, mégpedig Wolfgang Franz (1564–1628) wittenbergi teológiai professzor (ADB VII, 319–320) *Animalium historia sacrája* (1612) alapján, amelyet Tartzianus is ismerhetett: MISKOLCZI [CSULYAK] Gáspár, *Egy jeles Vad-Kert, avagy az okatlan állatoknak históriája*, vál., kiad., utószó STIRLING János, Bp., Magvető, 1983 (Magyar Hírmondó), 360–368. A csiga- vagy teknősházon álló nőalak metaforájáról női halotti beszédekben: NAGY Zsófia Borbála, *Asszonyok „ármény képe”*: *Nőkérdés a XVIII–XIX. századi halotti beszédekben*, It, 82(2001), 23–41 (a továbbiakban: NAGY Zs. B. 2001), 28. A teknősnak a szemérmesség jeleként való morális értelmezése megvan már Plutarkhosznál, vö. Cesare RIPA, *Iconologia*, ford., jegyz., utószó SAJÓ Tamás, Bp., Balassi Kiadó, 1997, 499.

azt mondta: „Édesapám, az nem történhet meg senki mással, csak a jövődöbelimmel.” Ez a beszéd megtetszett Ottónak, és egy előkelő gróffal házasította össze, nagy értékeket ajándékozva nekik.³⁷ Egy brandenburgi zárdaszűzre is utal a szerző, aki Vladislaus Locticus kegyetlen zsoldosától megóvta erényeit.³⁸

³⁷ „A jó Gualdradát”-t és annak Guelf-párti unokáját, Guido Guerrát Dante is említi (*Inf.* 16,37), Gualdrada édesatyja, Bellincione Berti pedig a *Paradicsomban* bukkan fel mint a régi firenzei erkölcsök megtestesítője (15,112; 16,99). Gualdrada Berti története Boccaccio *De claris mulieribus*a 103. fejezetében olvasható, ahol a szűz, „bene eleganterque”, a következő szavakkal válaszol atyjának: „Siste queso, mi pater, ne dixeris; nam si violentia absit, nemo ecastor, eum preter quem tu michi legitimo sanctoque coniugio iuncturus es, quod offers tam profuse habiturus est.” (Giovanni BOCCACCIO, *Tutte le opere*, ed. Vittorio ZACCARIA, Milano, Mondadori, 1967.) A leány és Guido gróf 1180. évi esküvőjének Firenze történetében játszott jelentőségéről: BÁN Imre, *Dante-tanulmányok*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, kiad., utószó KIRÁLY Erzsébet, Bp., Szépirodalmi, 1988, 22.

³⁸ „Wie eine züchtige Kloster Jungfrau in der Marck Brandenburg wider die grausamen knechte Vladislai Loctici ihre zucht ehr und keuschheit gerettet/ ist bekandt.” (B3v.) Azt gyanítjuk, hogy a mai olvasó számára – szemben talán a 17. századi besztercebányaiakkal vagy legalábbis egy részükkel – éppen nem „ismeretes” ez a történet, ezért igyekeztünk feltárni az utalás jelentését és hátterét. Nos, arról az exemplumról van szó, amelyben egy szűzlány akként kerül el a megbecstelenítést, hogy a vele erőszakoskodó katonának sebezhetetlenné tevő kenőcsöt ígér, amelynek kipróbálására saját nyakát ajánlja fel, és így inkább a halált választja, semmint a gyalázatot. Pázmány *A buja fajtalanságnak veszedelmességéről* szóló prédikációjában „a régiek”-re hivatkozva olvasható a történet egy változata, ahol egy „pogány császár” a kereszténységtől a leányt eltántorítani kívánó parancsa indítja el a cselekményt. Pázmány margójegyzete forrásként a következőket adja meg: „Niceph. lib. 7. cap. 13., Cedrenus, alii.” PÖM 1894–1905, i. m., VI, 453 (a forráshivatkozást a központozással értelmeztük). Káldi Györgynél, a Bőjt harmadik vasárnapjára írott harmadik prédikációjában, csak az első forráshelyre hivatkozva szintén van egy – bizonyos cselekményelemekben eltérő – változat (RMNy 1509, 427; a Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének példányát használtuk). Mindketten Niképhorosz Kallisztoz Xanthopulosz 13–14. századi bizánci egyháztörténész *Historia ecclesiasticá*jára hivatkoznak. Pázmány másik megnevezett forrása Geórgiosz Kedrénosz (11–12. sz.) bizánci krónikakompilátor *Színopszisz historiáj*ja (*Compendium historiarum a mundo condito usque ad annum 1067*). A Diocletianus uralkodása idején történtek között olvasható nála, a Tübingenben képzett és az augsburgi Hieronymus Wolffal meg a bázeli Johannes Oporinussal is kapcsolatban álló Guilielmus Xylander (1532–1576) heidelbergi professzor (ADB XLIV, 582–593) 1566-ban befejezett latin fordításában (MPG CXXI, 507–508): „Eodem tempore sacra quaedam mulier atque admiratione digna, pulchritudine formae insigni, et quae virginitatem servasset, comprehensa ac multis tyrannorum ut daemonibus sacrificaret tormentis frustra tentata, militi cuidam ad concubitum dedita est, ea conditione ut si eum non admitteret, capite plecteretur. [...] Inclusa in domo cum milite rogavit eum ut sibi parceret, dignam recepturus mercedem. Se enim esse medicam, ipsique medicamentum praebituram quod mortis foret amuletum: nam eo inunctum in bellis fore invulnerabilem. Utque eius rei periculum facere posset, rogavit ut sibi eius medicamenti conficiendi potestatem faceret. Id cum miles admodum laetus permisisset, illa ceram oleo permiscuit atque subegit, colloque suo ea re inuncto militem omni robore ferire iussit, vim medicamenti experturum. Ita miles valido gladii ictu illato venerandum caput statim amputavit; atque illa victa adversariorum malitia, martyrii coronam castitatis corona auxit.” A „pogány császár” tehát Diocletianusszal azonos, a cselekmény helyszíne pedig alkalmasint Nikomédeia, mert egy itt nem idézett jelenetben a leány a bebörtönzött helyi püspöktől, a később vértanúként szintén lefejezett Anthimosztól kér és kap lelki támaszt. A diocletianusi keresztényüldözés mártírexemplumát a kora újkori humanisták transzponálták a 14. századi eseménytörténetbe. Tartzianus valószínűleg nem ismerte az ókeresztény szűzsét, ezért gyanútlanul hivatkozhatott a megújított adaptációra, amelyet például Salomon Neugebauer lengyel történeti munkájában olvashatott. Amikor Łokietek Ulászló lengyel király (1306–1333) litván és orosz segédhadakkal Brandenburgba vezetett hadjáratot, a kegyetlen csapatok „magnam hostium caedem fecerunt, matronas ac virgines contumeliose constuprarunt, delubra atque templa passim profanarunt, diripuerunt, et incenderunt. Memoratur autem ea in expeditione praeclarum Monachae cuiusdam facinus, quae capta a Lithuano quopiam,

Második szüzi ékszer az arcon a rózsapír, ami akkor jelenik meg, ha valaki megszólítja a leányt. Szent Ágnes is vörös volt, amikor a vérpadra vezették, amit a hóhér félreértett és azt mondta: „Nézzétek, lerészegedett!”, mire ő így válaszolt: „Ó nem, ez távol áll tőlem... szívem átfesti Jézus Krisztus vörös vére, és ez a vörös szín árad szét bennem, mert ezzel a vörös színnel jelölt meg az örök életre.”³⁹ (B3v–B4r.)

Szüzi ékszer az alázatos, udvarias viselkedés. Például ahogy Rebeka leugrott a tevéjéről, hogy vőlegénye elé fusson (1Móz 24,64), vagy ahogy Mária szólt az angyalhoz.

A negyedik dísze egy szűznek a tiszta ruha, mert az a tiszta érzelem jele, semmi trágár, semmi rendetlen nem illik hozzá. Mindennek kedélyesnek, természetesnek és illendőnek kell lennie. Szükséges annak, aki keresztény akar lenni, hogy a hit esküvői ruháját hordja, ezáltal gyönyörű lehet belül, ha Jézus Krisztus ártatlanságának báránypőrébe öltözik, mert aki a hit ruháját nem hordja, nem tetszhetik Istennek.

Ötödik ékszerükként viselik a szűzek a szüzesség koszorúit. Az első koszorú, a dicsőség koszorúja (Ehrenkrantz) a kinyilatkoztatott igazság, ami a szent keresettséggel ajándékozott nekünk, ekkor megkoronázott minket az Úr kegyelemmel és irgalmassággal, miként egy pajzzsal. E koszorú tíz összetevője nem egyéb, mint az Apostoli Hitvallás második hitágazatában foglalt tíz állítás, vagyis a kátétanításnak az az elemi minimuma, amelynek ismerete minden keresztény embertől elvárható.

A második az erénykoszorú (Tugendkrantz), a Szentháromság szeretete, az áhítatos imádság, az isteni szavak fölötti állandó elmélkedés, a szentséges szokások; odaadás és engedelmesség, békeszerető szív, szelíd természet, mértékletesség, takarékoság, tiszteltudás, háládatosság, keresztényi türelem mindenféle keresztben és szenvedésben.

A harmadik korona Jézus Krisztus töviskoszorúja (Dornenkrantz). Ez a korona közülünk senkin nem ejthet gennyes sebeket. Ebbe a kinkoszorúba Isten keserű, fanyar, fájdalmas dolgokat fon össze; a keresztbogáncs, a mezei sóska, az üröm, a keserűrepkény, a mezei vadsáfrány és hasonlók lelki megfelelői a szívbeli fájdalom, a testi betegség, a szenvedés a gyermekek sorsa felett, a szenvedés az éhezés miatt, végül a keserű halál.

A negyedik érdemkoszorú az örök üdvösség arany koronája (Ehrenkrantz die guldene Kron der Ewigen Seeligkeit), ami nekünk földi életünk után biztosítja van, ami miatt Szent Pál örvendezik és az igazság koronájának hívja (2Tim 4,8), Jézus Krisztus pedig az élet koronájának (Jel 2,10).

cum ad stuprum traheretur, rogauit eum, ne sibi vim faceret: mercedis autem loco promisit, se eum edocturam esse, qui corpus eius vulnerari nullo vnquam ferro posset. Quod cum discere ille percuperet, iugulum ei puella praebuit, vt in se eius rei periculum faceret. Credulus ille stricto gladio caput eius amputauit. Sic illa barbari libidinem elusit, stuprumque honesta morte euasit.” Salomon NEUGEBAUER, *Historia rerum Polonicarum, concinnata et ad Sigismundum tertium Poloniae Sueciaeque regem usque deducta libris decem*, Hanau, 1618, 189. A szövegből jól kivehető, hogy a brandenburgi zárdaszűz története egyértelműen a Xylander-féle Kedrénosz-fordítás alapján jött létre.

³⁹ Nem ismerjük az exemplum forrását. Az Ágnes-legenda kivégzési jelenetében kiömlik ugyan a szűz vére („roseo sui sanguinis rubore perfusam Christus sibi sponsam et martyrem dedicavit”, MPL XVII, 741), a legenda elején, a prefektus fiának adott válaszban pedig az is megvan, hogy az arc pirossága Krisztus véréből származik („sanguis eius [ti. Christi] ornavit genas meas”, MPL XVII, 736), de Ágnes vélt részegségéről nincs szó.

A prédikáció következő egységében a szüzek ismertetőjegyeit sorolja föl Tartzianus. Egy szüz megkülönböztető jegye, hogy jóra való, becsületes és erényekben gazdag, tehát egy kereszténynek arra kell törekednie, hogy tisztességesen éljen. A szüzek privilégiuma, hogy fedetlen fővel járhatnak, mert az asszonyok és a matrónák eltakarva hordják a hajukat. Mintegy azt példázza a szüzek viselete, hogy a keresztények nem visznek magukkal a gazdagságukból, viseletükből semmit a mennyekbe. Ám egy szüzet nem csak a homlokáról, vagyis pártá nélküli, fedetlen fejéről ismerhetünk fel, hanem a rövid, óvatos, megfontolt beszédéről: „Also kennet man dem Vogel am Gesange/ dem Topff am Klange/ den Christen am gange/ sonderlich aber auß seinen beten und Gottseligen reden.” (C2v.) Amivel telve van a szívük, az jön az ajkukra is.

Három tárgyat hordanak maguknál a szüzek. Először is egy tükröt, amely ahhoz kell, hogy mindent tisztán és rendben tartsanak. Ezzel nekünk is megmutatják, hogy az első dolog, aminek az egész életünket be kell töltenie, az igazi bűnbánat és megtérés Istenhez, az alázatos, megtört szívünkben hordozott tudás arról, hogy bűnben élünk. Erre csakis úgy tehetünk szert, ha a szentséges tízparancsolatot buzgón szem előtt tartjuk és visszatükrözzük, mivel a törvény ezáltal tart nekünk tükröt, amiben a bűneinket láthatjuk. Amellett a szüzek arannyal átvert, gyöngyös paszományt hordanak, ami a Krisztusban való igaz hitet szimbolizálja. Az igazi nemes gyöngyöt, Jézus Krisztust a szívében hordja a keresztény ember; az aranyozott vörös érdemrendet, Krisztus rózsaszín vérének szívében és gondolataiban, szavaiban és tetteiben hordja magával. Végül a szüzek övet viselnek. A szüzesség öve a bűnbánó bűnös engedelmessé válását jelenti, arra vonatkozó jó szándékát, hogy életét jobbra tegye Krisztus intése szerint: „Legyenek a ti derekaitok felövezve” (Lk 12,35). Aki hanyagul, felövezetlenül – kioldott övvel, *dissolute* – él, az nem is tud és nem is akar kereszténnyé válni.

Nézzétek, mi módon mutat meg nekünk a szüzesség tükré minden, ami a kereszténységünkhöz illik – szólítja meg a prédikátor a gyülekezetet. Ahogy egy tiszta, erényes, visszavonult szüz mindenkinek kedves, akképp lesz egy igaz, visszavonult, istenfélő és igazhívó keresztény ember minden szent angyalnak felebarátja. Ez lehet minden keresztény szüz számára a testi és lelki cukor és marcipán. A jámbor szüzeknek nem a földön lesz az esküvőjük, hanem a mennyekben, ott élnek házastársukkal a paradicsomban kimondhatatlan dicsőségben és szeretetben. Az ő vőlegényük Jézus Krisztus, aki végtelesen gyönyörű, erős, nagy és becsületes. Az eljegyzésük a földön, a házasságuk már a mennyekben köttetik, ahol örök boldogság és szeretet vár rájuk.

A prédikáció intő haszna előbb a szüzekhez, majd a minden egyes keresztényhez szóló intelmeket fogalmazza meg. Rajta, kedves, jámbor szüzek – buzdítja az előbbieket –, titeket Isten szavaival tisztel, tiszteljétek őt ti is, és legyetek ezért jámborabbak. Amikor Istent dicsőítitek, méltán arra kell gondolnotok és szorgalommal kell minden pillanatban azon dolgoznotok, hogy a szüzi erények különösen nálatok jelen legyenek, amivel ti Isten akarata szerint az erényeket és a tisztességet az egész világ felé tükrözzétek. De a többi keresztényekhez is hasonló aposztrofé szól: akár férfiak vagytok, akár nők, akár fiatalok és gyerekek, legyetek szívetekben és gondolataitokban ti is szüzek. Kövessétek a Bárányt, ahová az megy. Szeressétek szívetekből az Isten ártatlan Bárányát. Pál apostol

szerint Jézust szeretni jobb, mint a világ minden tudása.⁴⁰ Aki az Úr Jézust nem szereti, az számúzza van a halálba. Különösen köszönjétek meg neki szenvedését és halálát, hogy tisztán, mint egy bárány, értetek üldözöttet és meghalt. Kövessétek a Bárányt. A szüzek anyjukat, a fiúk pedig apjukat szokták követni. Jézus Krisztusnak örökké állhatatos anyai és apai szíve van irántatok, ezért kell őt a helyes úton követnetek. Jézus a magasságokba tör. Ő az úttörő (durchbrecher). Miként Isten hajdan Izrael gyermekeit a sivatagban felhővel és lángoszloppal az ígért földjére vezette, úgy titeket is az örök élet ígért földjére vezethet. Krisztus a pásztor, a nyájnak követnie kell őt.

A vigasztaló haszon abból az előírásból bomlik ki, hogy a keresztény embernek élethosszáig minden szükségében és halálában is Megváltójának kell ajánlania magát, hogy mindig hittel szívében így vigasztalást találjon. Jézus kemény jászolba költözött a szent karácsony napján, kövessétek őt oda, öröm töltse el szíveteket és mennyei atyátok gyönyörűsége. Jézus kicsiny gyermekkorában Egyiptom földjére ment, fussatok utána, hozzátok el, amit ott Jézus már megszerzett. A zsidó földről való menekülésével elérte a mennyekbe való bebocsáttatást, ahol nektek is helyetek van. Jézus a Jordán folyóhoz ment, kövessétek, nézzétek, ahogy a bűneiteket lemosta, és nyerjenek bocsánatot bűneitek a kereszt által. Jézus bejárta Júdeát és Galileát, mindenkit tanított és vigasztalt; kövessétek őt, és gyűjtsetek magatoknak bő készletet szép példabeszédekből, töltse el szíveteket vigasz, mint azokét.

Az életrajzi rész ismét a gyógyító asszony a bevezetőben már említett motívumával kezdődik. Hogy „az halálnak ereje ellen nincs orvosság az kertekben”,⁴¹ annak fájdalmas bizonyítéka, hogy a fölöttébb erényes és tisztességes szűz, Sophia Wagner ebben a városban éppúgy, mint a környezőkből, ismert orvosnő volt. Habár korábban Isten segédelmével és tudásával, jártasságával sok különböző korú és rangú embert kiragadott a halál torkából és meggyógyított, mégis saját magán láthatta, hogy Isten megváltoztathatatlan törvénye megbetegedni és meghalni. Mégis, mivel életében igen hasznos, városunkban és a falvakban mindenki előtt ismeretes személy volt, méltatni őt oly keveset ér, mintha a fényes nap csupán egyetlen sugaracskának látszana.⁴² Különösen, hogy őt maguk a tettei és munkája dicsérik.

1575. július 23-án született Leonbergben. Mások pápaság alatt, mások kálvinisták közt, megint mások barbár és babonás nemzetben születnek. Sophia viszont Würtembergben, abban a fejedelemségben, ahol az igaz evangélikus vallás száz éve fennáll, ahol jog, igazság és igazi jámborság honol, és amely fejedelemség Felső-Magyarországnak is mind az egyházi, mind a világi élet területén több nagy tudású, kiváló embert adott. Apja

⁴⁰ „Jehsum lieb haben ist besser denn alles wissen spricht Paulus.” (C4r.) Vö. Ef 3,19: „...auch die Liebe Christi erkennen, die alle Erkenntnis übertrifft...”

⁴¹ „Contra vim mortis kein medicamen in hortis”. (D1v.) A *Schola Salernitana* reguláiból idézett szentencia magyar megfelelőjeként Komáromi Csipkés György 1664. évi fordítását idézzük a főszövegben, vö. KECSKEMÉTI GÁBOR, *Neolatin írók és magyar prédikátorok (Teológiai-filozófiai elvek és irodalmi minták a XVII. században)* = *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS LÁSZLÓ, KECSKEMÉTI GÁBOR, Pécs, JPTE, 1996, 163–170, 163.

⁴² A jó asszony naphoz való hasonlításának gyakoriságáról halotti beszédekben: NAGY ZS. B. 2001, i. m., 28.

Conrad Wagner württembergi építőmester, anyja Sara Wild volt. Tizenhárman voltak testvérek, Sophia kilencediknek született. Szülei jámbor, istenfélő emberek voltak, tisztességet és az Isten igaz szolgálatát tanulta tőlük. Szorgalmasan tanult, többek közt katekizmust is. Öccse háztartását vezette. Nemcsak jó kézírása volt, hanem diszkréten tudott fontos ügyeket elintézni. A háztartás mellett gyakran olvasta a keresztényi könyveket, szép zsoltárokat (a 73. volt a kedvence), alapos és felkészült volt a hitágazatokból, ezért hitvitázott is. Ezáltal a pápistáknak és a kálvinistáknak ellensége volt, ezek tévedéseit és átkozott tanait meg tudta cáfolni. Soha nem ment férjhez és nem is jegyezte el magát senkivel, szüzességét élete végéig megőrizte. Idegenekkel szemben barátságos és segítőkész volt, mindenkinek keresztényi segítséget nyújtott. Tizenegy évet élt Magyarországon, ahova öccsével együtt jött, mert aggódott, hogy Elias hogyan boldogul egyedül egy idegen országban. Mindig barátságos és szolgálatkész volt, a prédikációkat szorgalmasan látogatta, a szegényeknek és a betegeknek segített. A gyógyításban is járatos volt. 35 hétig betegeskedett, amit türelemmel és alázattal viselt.

Egyetlen szövegből nem lehet messzemenő következtetésekre jutni, néhány megállapításban azonban így is érdemes összegezni a tapasztalatokat, illetve más szempontból is érdekesnek tűnő jelenségekre hívni fel a figyelmet e prédikáció alapján.

A szüzesség oltalmazásához szükséges életvezetési előírásokat közel másfél évtizeddel Tartzianus után Pázmány Péter prédikációskönyvének *Mint kell a keresztyén leányt nevelni* c. prédikációja is összefoglalta. Mindenekelőtt az Istenhez az állhatatosságért való rendszeres fohászkodást tartotta szükségesnek, másodsorban pedig két alapvető dolgot ajánlott: „Hogy benn maradjon” és „Hogy testét sanyargassa”. „Első az, hogy rejtve és magán maradjon; szem előtt és férfiak között ne forogjon a leány.”⁴³ A nyilvános térbe kilépő nőt Dina példája figyelmeztetheti a veszélyekre. Külön intelmek vonatkoznak ebben a tekintetben a férfiak társaságának és a táncmulatságoknak az elkerülésére. „Második szükséges dolog a szüzesség oltalmára az, hogy testének ne kedvezen, aki szereti a szüzességet...”⁴⁴ Az „ifjúság tüzet” böjtöléssel, a borivástól való tartózkodással, szemérmes és józan öltözködéssel, az arcfestés mellőzésével lehet csillapítani. *A buja fajtalanságnak veszedelmességéről* szóló prédikáció végén hasonló intelmek állnak „a bujaság kigyökerezésére és a tisztaság oltalmára”: „a testet gyengén ne tarcsuk”, kerüljük „a más nemnek nyájaskodását”, imádkozunk és tartsunk meditációt Krisztus kínszenvedése fölött stb.⁴⁵ Első olvasásra is szembeötlő, hogy Pázmány szövegei és Tartzianus ismertetett prédikációjának e tárgyú passzusai között szoros megfelelés van, ennek magyarázata pedig nem egyéb, mint hogy közös forrást használtak gondolatmenetük kialakításához. Szent Jeromos *Eustochiumhoz a szüzességről* írott leveléről van szó, másfél ezer év a szüzességről szóló intelmeinek állandó és alapvető forrásáról, amelyben a mindkét 17. századi szerző által adott tanácsok hiánytalanul visszakereshe-

⁴³ PÁZMÁNY 1636/2000, i. m., 145; PÖM 1894–1905, i. m., VII, 623.

⁴⁴ PÁZMÁNY 1636/2000, i. m., 150; PÖM 1894–1905, i. m., VII, 626.

⁴⁵ PÖM 1894–1905, i. m., VI, 454–456.

tők.⁴⁶ Persze nem azt állítjuk, hogy Jeromos a közvetlen forrásuk lett volna, hiszen az egyházatyá gondolatait számtalan közvetítő szerzőtől meríthették,⁴⁷ exemplumokkal pedig, tájékozottságuknak és érdeklődésüknek megfelelően, egészen különbözőképpen dúsították fel azokat, aminek során még azt az érdekességet is megfigyelhettük, hogy szövegeik egy eredetét tekintve azonos példázatát két különböző forrásból merítették és így egészen különböző korba, eltérő eseménysorhoz kapcsolták. Tartzianus, amint említettük, kizárólag bibliai forrásait tette láthatóvá, ennek ellenére esetében talán még Pázmánynál is jobban látható, hogy ő is a Jeromos által megteremtett diskurzusrendben áll. Igazán szembeötlővé teszi Tartzianus és a Jeromos-szöveg kapcsolatát, hogy a Jeromos-mű mintegy harmadfélszáz bibliai idézete közül az épp a zárlatban hivatkozott Apokalipszis-hely, amely a szüzesség megtartásáért vállalt szenvedések jutalmát jeleníti meg, nem egyéb, mint a Tartzianus-prédikáció alapjául választott textus.⁴⁸

Természetesen Tartzianus és Jeromos szövege között jelentős különbségek is vannak, mindenekelőtt műfaji tekintetben. A Jeromos szövegét szituáló alapvető pozíció annak a hangsúlyozása, hogy a keresztények nem szűkölködnek a szüzességet, annak méltóságát dicsőítő szövegekben (ezekből kis bibliográfiát is felvázol az egyházatyá), az ő írói célja épp ezért nem a szüzesség magasztalása, hanem megőrzési módjainak kifejtése.⁴⁹ A gyakorlatias, tanácsadó diskurzuspozíció Pázmány e tárgyú szövegeinek is jellemzője, végső soron szoros összefüggésben azzal, ami prédikációskötete egészének a *genus deliberativum*hoz való közelségével kapcsolatban kifejtést nyert az utóbbi három évtized szakirodalmában. Ugyanakkor Tartzianus megszólalását nem csupán a temetési beszédhelyzet tolja a *genus demonstrativum* felé, hanem a prédikáció teológiai tanítást tartalmazó része is elsősorban a szüzesség dicsőítését szolgálja. A gyakorlatias életvezetési tanácsok kisebb szerepet kapnak, a tematikai arányok a szüzesség magasrendűségét, kiválóságát kiemelő gondolatok irányába tolódnak el. A szüzek felsorolt ékszerei és koszorúi, valamint tükrük, gyöngyös paszományuk és övük mind hordoznak ugyan etikai imperatívuszokat, a választott metaforák azonban nem a mindennapiság hétköznapi hangulatát, hanem a dekorativitást, különlegességet, egyediséget, rendkívüliséget sugározzák első sorban, vagyis megemelt, laudatív beszédsszituációt teremtenek.

Ezek a retorikai sajátosságok természetesen szoros összefüggésben vannak azzal a speciális helyzettel, amelyben Tartzianus szövege készült, elhangzott és megjelent. Nem

⁴⁶ A mű magyarul is olvasható Adamik Tamás fordításában: Szent JEROMOS, „*Nehéz az emberi léleknek nem szeretni*”: *A keresztény életéről, irodalomról és tudományról*, ford., jegyz., utószó ADAMIK Tamás, Bp., Helikon, 1991 (Harmonia Mundi Könyvek) (a továbbiakban: JEROMOS 1991). Az intelmek itt: Szentírás-olvasás és imádság (16–17, 23, 36), a nyilvános helyektől való tartózkodás Dina példájával (24), a társaságba járás kerülése és a megfelelő társaság megválasztása (15), a borivás tilalma (10), a torkosság elítélése (12).

⁴⁷ Pázmány a leánynevelésről szóló prédikációja első, a leányokkal megtanítandó ismereteket részletező részének hosszabb passzusaival és második, a szüzességet tárgyaló részének egy exemplumával kapcsolatban például már érveltek Vives közvetítő szerepe mellett: [H.] KAKUCSKA Mária, *Juan Luis Vives és Pázmány Péter a nőnevelésről*, ItK, 89(1985), 479–485, 483–485.

⁴⁸ A leánynevelésről szóló Pázmány-prédikáció szüzességet tárgyaló része is e hely idézésével kezdődik: PÁZMÁNY 1636/2000, i. m., 143; PÖM 1894–1905, i. m., VII, 621.

⁴⁹ JEROMOS 1991, i. m., 21–22.

egy fiatal szűzlány nevelésével kapcsolatban kellett ugyanis intelmeket megfogalmaznia vagy nem egy ifjú hajadon erényeit magasztalnia, hanem egy családot sosem alapított, 47 esztendősen vénekisasszony temetésén kellett beszélnie. A lutheranizmus pedig a felnőtt férfi és a felnőtt nő élethivatását a családalapításban, gyermekek nemzésében és a kegyes, erkölcsös családi élet összefogásában látta. Özvegyemberek és özvegyasszonyok még természetes, mindennapos szereplők lehettek ebben a társadalmi és etikai gondolkodásban, a világi életben mindvégig társ nélkül maradó, érintetlenségüket halálukig őrző éltelen nők azonban feltétlenül normabontó esetnek, valamilyen szempontból problematikus életsors megtestesítőjének számíthattak. Ráadásul ez a probléma a felekezeti polémia által is erősen terhelt, körültekintésre intő tematikai mező része volt, a katolikus és a protestáns álláspont között az aszkézis, a cölibátus, a szerzetesi közösségek, az Istennek szentelt, kontemplatív élet és hasonló, egyáltalában a hivatásetika kérdéskörében kialakult diskurzustérrel érintkezett. Az evilági létben megőrzött érintetlenség értéke vagy értéktelensége tekintetében semmiképpen sem lehet tehát problémátlan spontaneitással általános érvényűnek tekinthető álláspontokról beszélnünk ebben a lutheránus polgári közegben. Ugyanakkor a probléma 21. századi tematizálása nyilván azt is megkívánná, hogy kifejtjük álláspontunkat azzal a Max Weber-i alaptétellel kapcsolatban, hogy „a reformáció a kolostorokból a világi élethivatás területére vitte át a racionális keresztény aszkézist és életvezetési módszert.”⁵⁰ Ennek a számvetésnek nem most van itt az ideje, az összefüggéseket egyelőre csak jelezni kívántuk, és egy szűzi életvitelben megmaradt lutheránus asszony feletti gyászbeszéd csupán apró mozaikkövecské a kérdéskör vizsgálatában.

A társadalmi konvenciók és a diskurzusrendek tekintetében Tartzianus prédikációja mindenesetre teljes egyértelműséggel megjelöl egy olyan referenciális keretet, amelyet nemcsak érvényesnek, hanem igen magas rendűnek tekint. Azokra az elismerő minősítésekre gondolunk, amelyek Württembergre vonatkoznak Sophia életrajzában. A *genus demonstrativum laus personarum*ot kifejtő argumentumainak *patria-toposza* és egy ellentétező („alii”) szerkezet ügyes felhasználásával a dél-német fejedelemség akképpen jelenik meg a helyes teológia és a tiszta kegyesség keresztény mintaállamának szerepében, hogy e rangját nem is elsajátítani való tudnivalóként, hanem a közösségi tudás ismereti alapelemére való hivatkozásként nyeri el a szövegben.

Nem tudunk arról, hogy Tartzianus személyesen megfordult volna Württembergben; a külföldi egyetemek közül, amint már utaltunk rá, Lipcsét és Wittenberget látogatta, Tübingenben nincs nyoma. Württemberg nyomatókos szerepét részben a lutheranizmus

⁵⁰ Max WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme: Vallásszociológiai írások*, ford. GELLÉRI András, JÓZSA Péter, SOMLAI Péter, TATÁR György, utószó LUKÁCS József, jegyz. BERÉNYI Gábor, Bp., Gondolat, 1982 (Társadalomtudományi Könyvtár), 166. Újabb felvetés, nem a reformáció, hanem a humanizmus vonatkozásában: GADI ALGAZI, *Scholars in Households: Refiguring the Learned Habitus, 1480–1550*, *Science in Context*, 16(2003)/1–2, 9–42. – Érdekes, hogy Velechinus István kassai másodlelkész már hivatkozott, Károlyi Zsuzsanna fölött tartott 1622. évi prédikációja szintén egy szüzességről írott ókeresztény munka, Szent Ambrus *De virginibus*a szövegét idézte, amikor a fejedelemszónyi magasztalásához Szűz Mária a többi keresztény ember számára példát mutató életében keresett párhuzamot, vö. KECSKEMÉTI 1998, i. m., 209.

17. század eleji történeti tudata, részint a Wagner család története magyarázza, s az utóbbiról Sophia öccsének, Eliasnak ugyanazon 1622. évi nyomtatványban közzétett életrajzából többet is megtudhatunk.

Elias Wagner 1584-ben született ugyancsak a württembergi Leonbergben, Stuttgart közelében. Tanulmányait 1590-ben kezdte szülővárosában, majd 1599-től a Tübingenhez közeli, hirschau kolostori iskolát látogatta, 1603-tól a bebenhauseni magasabb kolostori iskolában tanult tovább, ott szerezte meg baccalaureusi címét 1605-ben. Ezt követően a tübingeni Stift ösztöndíjasa és az egyetem hallgatója lett. 1607-ben került sor magiszteri promóciójára, majd teológiai tanulmányokkal folytatta előmenetelét. 1609-ben lelkésszé ordinálták, 1610-ben a Stift görög nyelvi oktatásában kapott kiegészítő feladatot. 1611-ben küldte a stuttgarti konzisztórium lelkészként Besztercebányára.⁵¹

Wagner lelkész úr szellemi életrajza egy tantörténet tisztaságával mutatja a württembergi evangélikus értelmiség kiképzésére még a 16. század közepén kialakított életpályamodell maradéktalan megvalósulását. Ulrik württembergi herceg 1534-ben tért vissza hazájába – nagybátyja, Hesseni Fülöp segítségével – tizenöt évi száműzetéséből, és egyik első feladatának tekintette a távollétében az ellenreformáció fészkevé vált tübingeni egyetem átalakítását. 1535 végére a teológiai, a jogi és az orvosi kar professzori állománya nagyrészt már megújult. Az artes-fakultás számára Joachim Camerarius állított össze új statútumokat 1536-ban, az eseményekben Melanchthon befolyása is érvényesült, s az átszervezés még éveken át folytatódott.⁵² Az egyházi értelmiség kiképzésének céljából Ulrik hercegi ösztöndíjas teológiai kollégiumot (Stipendium, Stift) is felállított, amely 1537-ben tizennégy, válogatott, levizsgáztatott, esküt tett fiatallal indult. Az átszervezés azonban a schmalkaldeni liga 1547. évi mühlbergi veresége következtében csak 1555 után folytatódhatott. Ulrik fia, Kristóf herceg felismerte, hogy a Stift csak egy jól felépített általánosabb iskolarendszerben működhet eredményesen, ezért a felsőoktatás megfelelő minőségű előkészítése céljából a német és latin iskolák fejlesztésére összpontosított. Szekularizálta a még meglévő monostori iskolákat, az 1559. évi Kirchenordnung pedig a tananyagukat és tankönyveiket is részletezte. A városi latin iskolák ötosztályosak voltak, míg a kisebb városokban gyakran csak az alsó három osztály volt meg, amelyek után vagy a stuttgarti paedagogiumban lehetett továbbtanulni, vagy hercegi ösztöndíjért folyamodva egy monostori iskolában, az utóbbi esetben kötelezettséget vállalva arra, hogy befejezése után a teológiai stúdiumokat is elvégzi, akkor már a tübingeni Stiftben lakva. A paedagogiumban a dialektika, a retorika, a geometria és a fizika legalább három szemeszternyi tanulása után lehetett baccalaureátust szerezni, majd a tanulmányok az ars-fakultáson folytatódtak. Itt további legalább három szemeszteren át folyt a dialektika, az etika, a fizika, a matematika, az asztronómia és opcionálisan a poétika, a retorika és a héber nyelv elsajátítása (az utóbbi a stipendiánsok számára kötelező volt, de minden teológiai hallgatótól is elvárták a görög és a héber nyelvi stúdiumok

⁵¹ Az utóbbi adathoz vö. GÉMES István, *Hungari et Transylvani: Kárpát-medencei egyetemjárók Tübingenben (1523–1918)*, Bp., Luther Kiadó, 2003, 71–72.

⁵² Richard L. HARRISON, Jr., *Melanchthon's Role in the Reformation of the University of Tübingen*, *Church History*, 47(1978), 270–278.

folytatását és az ars-fakultás disputációinak és deklamációinak látogatását). Az ars-fakultást magiszteri fokozatszerzés zárta. Az ösztöndíjasok a teológiai karra léptek tovább. Közülük egyszerre mindig legalább négynek a doktori fokozatszerzés céljából kellett tanulnia, a többieknek pedig addig, amíg lelkészi vagy iskolai állásajánlatot nem kaptak. Ez az iskolázási rendszer rendkívül hatékonyan működött: 1584-re már több végzett hallgatót bocsátottak el, mint amennyit Württembergben foglalkoztatni tudtak.⁵³ Missziós célokra külföldre is képesek voltak kiképzett lekipásztorokat küldeni, ez a magyarázata annak, hogy Magyarországra is rendszeresen érkeztek táborig, udvari vagy városi lelkésznek egyébként nem magyar származású tübingeni promoveáltak.⁵⁴

A hercegi ösztöndíjas Elias Wagner iskolai előmenetele pontosan a württembergi iskolázás ismertetett rendje szerint alakult, sőt, amint láttuk, besztarcebányai szolgálati helyét is az e rendszeren való végighaladásából rá háruló kötelezettségként jelölték ki számára. Helyzete annyiban mondható különlegesnek, hogy nem egyedül, hanem növérével együtt utazott el az állomáshelyére.

A Wagner testvérek azonban nemcsak azért és annyiban kötődtek a württembergi reformáció intézményeihez és adhattak róluk élénk beszámolót a lelkész kollégának, Tartzianusnak, mert Elias ennek az iskolarendszernek a növendéke volt. Anyai nagypjuk nem volt más, mint Johann Wild, mömpelgardi (ma: Montbéliard) udvari prédikátor és leonbergi – a helyi nyelvben csak „speciál”-nak nevezett – speciál-szuperintendens.

Leonberg reformációjára ugyancsak Ulrik herceg visszatérése után, az 1535 Quasimodogeniti vasárnapja utáni hétfőn került sor, a weinsbergi reformátor, Erhard Schnepf irányításával. A Stadtkirchét megtisztították, a klenódiumokat a stuttgarti hercegi kincstárba szállították, a katolikus pap és hat káplánja helyébe két evangélikus lelkészt, a „speciál”-t és „diaconus”-át állították, a misét felváltották a vasárnap délelőtti, minden polgár számára kötelező prédikációs istentisztelet és a délutáni kátéoktatás. A templom számára beszereztek egy Bibliát, amelyből fejezeteket olvastak fel az első és a második harangszó között.

Az Augsburgi Interim azután Leonbergben is visszavetette a reformációt. Johann Wild és a másodlelkész elvesztette szállását és kenyerét, a spanyol zsoldosok kirabolták és megkínózták őket. Később enyhült valamelyest a helyzet: a Stadtkirchében vasárnaponként misét mondtak, hétköznapiakon evangélikus istentiszteletet tartottak, és Leonberg egészen 1553-ig, a reformáció visszatéréséig az ellenállás fészkeként számított.⁵⁵ Mindezek a körülmények kellőképpen megmagyarázzák azt az elkötelezettséget, amelyet Johann Wild unokái a württembergi lutheránus mintaállam iránt tápláltak, és részben

⁵³ Az összefoglalás alapja: Charlotte METHUEN, *Securing the Reformation through Education: The Duke's Scholarship System of Sixteenth-century Württemberg*, *The Sixteenth Century Journal*, 25(1994), 841–851. Összegzés a tübingeni retorikaoktatásról: KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihasadott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas Kiadó, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 218–220.

⁵⁴ SZELESTEI NAGY 1989a, i. m. = HERNER 1989a, i. m.

⁵⁵ Eugen STÖFFLER, *Stadtkirche Leonberg*, Pliezhausen, Grammlisch, 1983, 11–12.

azt a kiélezett polemizáló kedvet és felkészültséget is, amely Tartzianus prédikációja szerint még Sophiának is a sajátja volt.

Magyarországra indulásakor Elias Wagner még nőtlen ember volt, ezért nyilván ő is és nővére is szükségesnek érezték, hogy háztartásának vezetését akképpen oldják meg, hogy Sophia csatlakozik hozzá és segít megfelelő körülményeket biztosítani számára a szolgálatához.⁵⁶ Három évvel később, 1614-ben Elias házasságra lépett Susanna Krügerrel, a besztebányai rézkereskedeleme királyi megbízottjának leányával. Három gyermekük született, Elias temetésének idején egy kisfiú és egy kislány volt még életben. Nővérenek helyzetén viszont mindez nem változtatott: közös háztartásban éltek, és Sophia nyilván a háztartási feladatok és a gyermeknevelés terén találta meg tevékenységi körét.

A nő kora újkori hivatásáról, feladatairól, családi szerepéről, a szüzek, a feleségek és az özvegyasszonyok ideális alakjáról, a női karakterjegyekről a halotti beszédek portréiban megmutatkozó vonások a műfaj referenciális vizsgálati irányának kedvelt témáját adták az előző évtizedekben.⁵⁷ Végül is ezen kutatások alapján lehet arra vonatkozó megállapításokat tennünk, hogy Sophia Wagner életpályája valóban szokatlan, de – legalábbis németországi viszonylatban – mégsem teljességgel egyedi a lutheránus környezetben. Heide Wunder az általa tanulmányozott mintában, mintegy ezer, polgári környezetben élő nőről szóló németországi halotti beszéd között 75 olyat talált, amelyet

⁵⁶ Sajnos nem tudunk semmi közelebbit a Wagner testvérpár besztebányai életéről, ahogyan a Wagner házaspáréről sem. Elias Wagner könyvtárát, könyvtárjegyzékét sem ismerjük. A besztebányai közösségi használatú könyvtár 1600 táján összeírt könyveihez azonban bizonyára hozzáférhetett: *Magyarországi magán-könyvtárak, III. A bányavárosok olvasmányai (Besztebánya, Körmöcbánya, Selmechánya) 1533–1750*, kiad. Viliam Čičaj, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, VISKOLCZ Noémi, Bp.–Szeged, OSZK–Scriptum Rt., 2003 (Adattár, 13/3), 13–16; e könyvjegyzék értelmezéséhez: MONOK István, „*Libri in publica libraria exules scholastici*”. Kísérlet egy fejlődés értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon = *Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, munkatársak HARGITTAY Emil, THIMÁR Attila, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1996 (Historia Litteraria, 2), 181–187.

⁵⁷ Az alább említendő tanulmányokon kívül figyelemre méltók még: Rudolf LENZ, „*Ehestand, Wehestand, Süßbitter Stand*”? *Betrachtungen zur Familie der frühen Neuzeit*, Archiv für Kulturgeschichte, 68(1986), 371–405; Eileen T. DUGAN, *The Funeral Sermon as a Key to Familial Values in Early Modern Nördlingen*, The Sixteenth Century Journal, 20(1989), 631–644; Rudolf LENZ, *De mortuis nil nisi bene? Leichenpredigten als interdisziplinäre Quelle unter besonderer Berücksichtigung der historischen Familienforschung, der Bildungsgeschichte und der Literaturgeschichte*, Sigmaringen, Thorbecke, 1990 (Marburger Personalschriften-Forschungen, 10), 39–115; BEPLER 1991, i. m.; Silke LESEMANN, *Frauen in Hildesheimer Leichenpredigten des 17. und 18. Jahrhunderts*, Hildesheimer Jahrbuch, 63(1992), 85–97; Dorothea ROTH, *Das Bild der Frau in der Basler Leichenrede 1790–1914: Erscheinungsformen des bürgerlichen Patriarchats im 19. Jahrhundert*, Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde, 93(1993), 5–77. Az 1733 és 1886 közötti időszakból vizsgált meg 71, túlnyomóan református és nagyobb részt erdélyi halotti beszédet és elemezte közülük főként a nőkéről programszerűen értekezőket NAGY Zs. B. 2001, i. m. A homiletikaszerzőként is ismert Johann Gerhard nyolc nyomtatásban ismert halotti beszéde (1607–1620) közül nemrégiben részletesen, ám elsősorban a mai homiletika szempontjából elemeztek egyet, egy nyolcvannegyedik évében járó nemesasszony fölöttit: Austra REINIS, *How Protestants Face Death: Johann Gerhard's Funeral Sermon for Kunigunde Gotsmännin, Widow of Hans Dietrich von Haßlach zu Stockheim (d. 1616)*, Theological Review, 25(2004)/1, 24–45.

hajadon fölött mondtak el.⁵⁸ Többségük nyilván ifjú hajadon lehetett, bár a kutató az is érzékelte, hogy az idősebb korúak pártában maradása feltétlenül magyarázatot kíván, akárcsak a házasságban élő, de gyermektelennek megmaradó, és így a lutheránus házasságfelfogás szempontjából valóban súlyos sorscsapást elszenvedő nők helyzete. Mindkét csoport tagjai – az idősebb hajadonok a házasság helyett, a gyermektelen feleségek pedig a férjükkel szembeni házastársi és gazdasszonyi szerepek betöltése mellett – más keresztényi kötelességeket teljesítettek, például idős szüleiket ápolták, szegény árvákat vagy keresztyermekket gondoztak, egyházközségi tevékenységeket végeztek.⁵⁹

Mindezeket Sophia Wagner kapcsán is biztosra vehetjük. A prédikáció nagy nyomtérrel említi ezeken felül még egy jellegzetes tevékenységi körét, a gyógyításban való jártasságát. Amint Tartzianus írja, gyógyító tevékenysége nem csak Besztercebányán, hanem környékén, a falvakban is ismeretes volt, és nyilván elsősorban azokra a betegségekre és élettani állapotokra terjedhetett ki, amelyekről Lobkowitz Poppel Éva is úgy nyilatkozott fiának írott levelében: „Anyámtul is azt hallottam, hogy az Doctorok nem értenek annira az Asszonyi állatok között való nyavalyához, mint az Asszony emberek.”⁶⁰ Így például gyermekágyi ápolásának, gondoskodásának bizonyára sógornője is hasznát látta. A kora újkori Európa mindenütt megfigyelhető, az akadémikus orvoslást a mindennapi betegséggondozással kiegészítő, alapvető fontosságú és elsősorban nőkhöz köthető társadalmi jelenségről van szó, amelyet jól elhelyezhetünk az ún. „laikus gyógyítás” ma már megfelelően kidolgozottnak tekinthető kategóriájában.⁶¹ Hogy valóban erről van szó, és hogy nemigen használhatnánk ez esetben a korábbi szakirodalomban szokásos „népi gyógyítás” megnevezést, azt igen élesen kirajszolja Sophia társadalmi helyzete. A besztercebányai lelkész nővére nyilván nem elsősorban babonás elemekre, hanem a gyógyfüvek, gyógyító anyagok és előkészítésük, alkalmazásuk professzionista elemeket sem nélkülöző – családi hagyományként örökölt, orvosoktól tanult, borbélyoktól ellesett – tapasztalati ismeretere támaszkodhatott. Az „orvos doctorok nélkül szűkössök” számára a 17. század elején már népszerű orvosi könyvek is rendelkezésre álltak, olyasfélék, mint a Tartzianus által is idézett salernói regulák.⁶² A bajba jutott, szenvedő embereken felebaráti szeretetből segíteni kívánó könyvek közül többnek vagy lelkipász-

⁵⁸ Vizsgálata alapját 3307 halotti beszéd adta, amelyek közel egyharmada, 1019 hangzott el női halottak fölött (ami nagyjából megfelel az összes, mintegy 250.000 németországi halotti beszéd belüli arányuknak). Ez utóbbiakból 30 nem tartalmazott értékelhető életrajzi adatokat, 45 gyermeklányokról, 31 pedig főnemesi nőkről szólt. A fennmaradó 913 beszédből 232 íródott özvegyasszonyról, 73 gyermektelen feleségről és 75 hajadonról. A férjzett, gyermeket nevelő nők száma tehát 533 ebben a körben. Sajnos egyik csoport életkori megoszlásáról sem közöl adatokat, így a hajadonokéről sem. Heide WUNDER, *Frauen in den Leichenpredigten des 16. und 17. Jahrhunderts* (a továbbiakban: WUNDER 1984) = LENZ 1975–1984, i. m., III, 57–68, 59.

⁵⁹ WUNDER 1984, i. m. = LENZ 1975–1984, i. m., 60–61.

⁶⁰ R. VÁRKONYI Ágnes, *Pelikán a fiaival*, Bp., Liget Műhely Alapítvány, [1992] (Liget Könyvek) (a továbbiakban: R. VÁRKONYI 1992a), 87.

⁶¹ R. VÁRKONYI Ágnes, *Népi kultúra – elit kultúra (Néhány elméleti kérdés)*, ItK, 1992, 525–541, 535–538; R. VÁRKONYI 1992a, i. m., 86–104.

⁶² Tizenkét ilyen munka felsorolása: *A táguló világ magyarországi hírmondói: XV–XVII. század*, vál., bev., jegyz. WACZULIK Margit, Bp., Gondolat, 1984 (Nemzeti Könyvtár), 296–298.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2007. CXXXV. évfolyam 3. szám

tor volt a szerzője, vagy olyan világi személy, aki a „lelki vigasztalás” és a „testi épület” elősegítését egyaránt feladatának tekintette,⁶³ vagyis egyszerre közölt valláserkölcsi elmélkedéseket és orvosi tanácsokat. Így némi alappal beszélhetünk arról, hogy a lutheránus lelkipásztorok által többé-kevésbé szokásszerűen betöltött kettős feladatkör egyikét osztotta meg Elias Wagner a nővérével, Sophiával.

Elias Wagner és Paulus Tartzianus, a beszercebányai lutheránus prédikátorok mindennapjairól még ennyi adat sem áll rendelkezésünkre. Nem tudjuk, hogyan töltötte a helyi egyházközség például 1620 nyarát, amikor a város nem csupán a magyarországi, hanem az európai politika egyik fővárosává vált. Az itt üléselő országgyűlés kimondta a Habsburg-ház trónfosztását, Bethlen Gábert magyar királlyá választotta, az általa szentesített törvények 24. cikkelye pedig száműzte az ország területéről azt az ellenreformátort, Pázmány Péter esztergomi érseket, akinek a szövegeivel Tartzianus prédikációjának egyes gondolatait és motívumait az imént párhuzamba állítottuk. 1622 késő telén viszont már a nikolsburgi békekötésről érkeztek a hírek, és éppen Sophia Wagner temetésének a napján, március 20-án szolgáltatta vissza a Szent Koronát az erdélyi fejedelem Kassán II. Ferdinánd biztosainak. Úgy képzeljük, hogy a katolikus térítési kísérletek nyilvánvaló ellenszenvet váltottak ki, de a kálvinista erdélyi fejedelem hadmozdulatai ugyancsak aggodalmat keltettek a bányavárosi polgároknál, akikbe keserves történelmi tapasztalatokat vészték már Bocskainak a várost felgyújtó és felpredáló csapatai is.⁶⁴ A harmincéves háborútól ekkor még lényegében megkímélt, következetesen lutheránus Württemberg a zavartalan nyugalom boldog szigetének képét ölthette magára a két lelkész kolléga gondolataiban. Mindkettejükről joggal állítható, hogy a dél-német fejedelemség hagyományainak erős ideológiai töltetű társadalmi, politikai és kulturális reprezentációjával sajátos árnyalatot jelentettek meg a század eleji Felső-Magyarország eszmei összképében.

⁶³ A két szintagma Frankovith Gergely könyvének címéből: RMNy 617.

⁶⁴ IPOLYI Arnold, *Beszercebánya városa műveltségtörténeti vázlata*, Száz, 8(1874), 525–552, 597–647, 671–708, 703–704. Bethlen katonáinak 1622. januári löcsei pusztításairól: HAIN Gáspár, *Szepességi avagy löcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára*, szerk., jegyz., utószó VÉBER Károly, Bp., Magvető, 1988 (Magyar Hírmondó), 154–155.

KEES TESZELSZKY

JOANNES BOCATIUS EGY ISMERETLEN MŰVÉRŐL

Az elmúlt években több német könyvtár anyagát digitalizálták. Ezek nagy része megtalálható a következő oldalon: www.vd17.de. Hivatalosan a honlapon kizárólag 17. századi német nyomtatványok vannak, de az érdeklődők érdekes, eddig még ismeretlen magyar forrásokkal is találkozhatnak. Ezen oldal áttekintésekor akadtam jómagam is a jeles humanista, Joannes Bocatius (Johann Bock, 1569–1621) egy ismeretlen egyleveles nyomtatványára, *Lessometria* címmel.¹ Műfaját tekintve gyászverssel van dolgunk, amely 1614 augusztusában íródott Susanna Fabricius halálára. Még ugyanabban az évben nyomtatásban is megjelent Kassán Johannes Festusnál. Ugyanennél a nyomdásznál 1618-ban további két Bocatius-mű is nyomtatásra került.²

Susanna Fabricius a felesége volt a sziléziai Georgius Fabricius Falkenbergnek, egy tescheni udvari lelkésznek. Akárcsak Bocatius, ő is császári költő, *Poeta Caesarea*. 1609 és 1617 között Fabricius volt a kassai német közösség lelképásztora.³

Baráti szálak kötötték Bocatiushoz, és fontos szerepet töltött be életében 1610. november 10-i szabadulása, valamint 1611. január 10-i Kassára való visszatérése után.⁴ A város előljárói nem tudtak mit kezdeni Bocatius jogi helyzetével. Fabriciusnak köszönhető, aki érdekében beszédet is tartott, hogy a városi tanács kegyelmet adott Bocatiusnak. Fabricius többször is megjelenik a Bocatius-írásokban. A német lelképásztor 1611. április 21-én egy ódát írt, amely a *Salomon Hungaricus*⁵ című Bocatius-műben jelent meg. Egy évvel később Bocatius két ódát írt Fabriciusához, amelyeket a következő

¹ Ioannes BOCATIUS, *Lessometria*. In *Pientissimum ad plures abitum & obitum ... Susannae Fabriciae, ... Georgij Fabricij Falcoberga-Silesij, Poetae Caes. Cassovien. Germ. Ecclesiae Past. & Inspect. per dignissimi, Dilectissimae Vxoris In Christo soporatae Cassoviae Anno 1614. die 7. August., Cassoviae, 1614. VD17 125:005225R, Ratsschulbibliothek Zwickau, Németország, 6.6.29. (24).*

² Ioannes BOCATIUS, *Anser nuptialis*, Cassoviae, 1618 (RMNy 1156); Uő, *Hornus cometa*, Cassoviae, 1618 (RMNy 1157).

³ SZINNYEI József lexikoncímzava alapján.

⁴ CSONKA Ferenc, *Utószó = BOCATIUS János, Öt év börtönben (1606–1610)*, kiad. CSONKA Ferenc, Bp., 1985, 217–219.

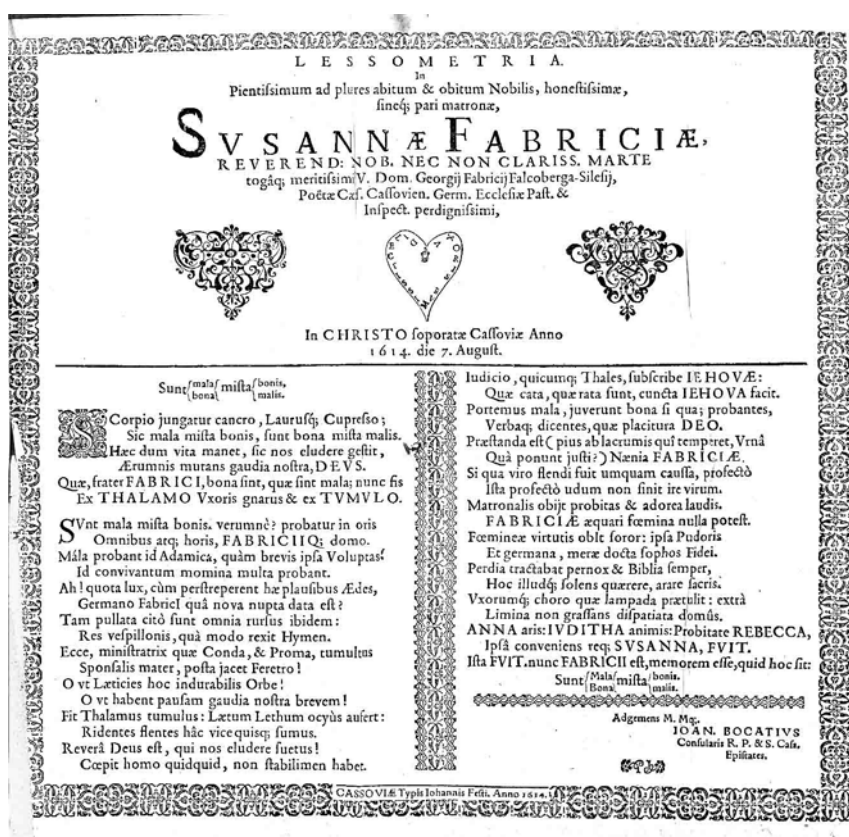
⁵ Ioannes BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia*, ed. Franciscus CSONKA, I–II, *Poetica*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990; III, *Prosaica*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1992 (BSMRAe: Series nova, XII/1–3), II, 828, 1024; III, 76.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. CXXXV. évfolyam 5. szám

munkákban fedezhetünk fel: *Hexasticha votiva* (1612)⁶ és *Militia Sancti Georgii* (1612).⁷ Az előbbi műben Bocatius háláját fejezte ki mindazoknak, akik szabadulását elősegítették. További három óda szól Iohannes Volkmannushoz, Iohannes Pariciushoz és Iohannes Colmitiushoz a *Militia vel ordo Sancti Iohannis* c. munkájában (1612).⁸ Mindegyikben előfordul Fabricius említése is. 1614-ben jelenik meg Bocatius *Hebdomelia* című műve, melyben a barátok egymáshoz írt ódáival is találkozhatunk.⁹ Egy Fabriciushoz szóló óda kéziratban is fennmaradt.¹⁰

Az újonnan felbukkant nyomtatvány egyértelműen bizonyítja, hogy Bocatiust és Fabriciust szoros szálak fűzték egymáshoz a kassai évek alatt.

⁶ *Uo.*, II, 694.

⁷ *Uo.*, II, 714, 718.

⁸ *Uo.*, II, 735, 738.

⁹ *Uo.*, II, 803, 817–818, 1022–1023.

¹⁰ *Uo.*, II, 862.

HELYESBÍTÉSEK

KODOLÁNYI JÁNOS FINNORSZÁGI ISMERŐSEIVEL KAPCSOLATBAN

Igen tisztelt Szerkesztőség!

Apám, Kodolányi János, író, finnországi úti emlékeit közlő írásaiban megtisztelő helyet szentelt finn barátja, Arvi Järventaus író személyének. Föltehetőleg nyelvi értelmezések fogyatékosága következtében apám egyik emlékében azt írta, hogy a fiatal Järventaus első feleségével élt lappföldi szolgálati állomásán. Ez az írása jelent meg 2003-ban a Szent István Társulat kiadásában közzétett *Zárt tárgyalás* c. tanulmánykötetében is. Horányi Károly az ItK 2002. évi 5–6. számában az 596–610. lapokon *Egy megemlékezés tükrében (Kodolányi János: Arvi Järventaus és egyéb emlékek)* c. tanulmányában foglalkozik apám finnországi emlékeivel. A tanulmány 601. lapján Horányi Károly említi apámnak azt az emlékét, amely szerint Järventaus fiatal lelkesként Lappföldön élt első feleségével. Sajnos korábban is, később is Järventaus életének ez a mozzanata említetlen maradt. Elsőnek Viljo Tervonen finn irodalomkutató, Järventaus munkásságának kitűnő ismerője irányította figyelmünket Järventaus életére. Ő tárta fel, hogy Järventaus 1908-ban, pappá szentelésének évében vette feleségül Jenny Katarina Visurit. Házasságuk Järventaus haláláig, majd özvegye haláláig tartott. Ma már nem fejthető meg, mi okozta apám nyelvi félreértésből eredő tévedését. Életében soha nem került szóba, tehát nem is lehetett tisztázni, sőt fölvetni sem. Személyesen ismertük Järventaus feleségét, járt nálunk budapesti, Hidegkúti úti lakásunkban is. Finnországban találkoztam vele. Együtt élt egyik lányával. Ismertem Järventaus Jorma nevű fiát, a finn hadsereg magas rangú tábornokát. Tudtommal sem ő, sem a többi családtag nem él már. Szokatlan ugyan, mégis kötelességemnek tartom, hogy apám tévedését helyreigazítsam. Ebben a törekvésemben egyetért velem Horányi Károly is.

Köszönjük Viljo Tervonen szíves fáradozását, hogy fölhívta figyelmünket a nyilvánvaló, sajnálatos tévedésre.

Kérem, kérjük az igen tisztelt Szerkesztőséget, nyújtson segítséget apám tévedésének helyreigazításához.

Ifj. Kodolányi János

Az ItK 2002/5–6. számában Kodolányi János finn kapcsolatairól megjelent tanulmányom a közelmúltban Viljo Tervonen kezébe került. Felhívta a figyelmemet arra, hogy a Kodolányi egy visszaemlékezésében M. J. monogrammal szereplő festőművészt munkámban tévesen azonosítottam Mikola Nándorral. Valójában Miklós Nándor József festőről, újságíróról van szó. Tervonen érvei meggyőztek, engem a nevek hasonlósága, a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2007. C. évfolyam 7. szám

foglalkozás azonossága és Kodolányi egy megjegyzése tévesztett meg, miszerint a festő Helsinkiben a Hungária étterem falainak a dekorációját készítette. Mikola Nándor több életrajzában pedig szerepel ez az adat. Mikola valószínűleg csak közreműködött Miklós Nándor József munkájában, vagyis a megbízást eredetileg Miklós Nándor József kapta. Ezt a tanulmányt még Mikola Nándor életében írtam, 1999–2000-ben, és amikor elkészültem vele, elküldtem neki azzal a kéréssel, hogy tegye meg az észrevételeit vele kapcsolatban. Sajnos, levelemre, ill. küldeményemre nem érkezett válasz.

Szeretném e tévedésemet most kiigazítani.

Horányi Károly

MŰFAJOK ÉS SZEREPEK

Fülep Lajos levelezése hét kötetben¹

Méltó és illő volt, hogy 2007. július 29-én az Akadémia falai között ünnepeltük Fülep Lajos levelezéskötet-sorozatának befejezését, s hogy betetőződött egy több mint másfél évtizedig végzett tudományos munka, amely a huszadik század egyik legnagyobb magyar szellemének organikus életjeleit, gondolatmenetét és esetlegességeit, reflexióit és önreflexióit, rendszereit és terveit rögzíti a jövő számára. Mintha magnószalagok kerültek volna elő, amelyeket a legendás Széher úti séták résztvevői rögzítettek, és most szavakat csalnának elő a diákkori Párizsból, a firenzei évekből, a Szellem szerkesztőségéből, a Vasárnapi Körből, az 1919-es professzori katedráról, Zengővárkonyból, az Eötvös Collegiumból, majd a késői beérkezés magaslatairól. 3333 levelet kellene most jellemeznünk, s nem a számmisztika nyugtöz le bennünket, hanem a kincsek tengere, amely kikerülhetetlen volt és marad a kutatás számára. Ezért a mai méltatás csak első tisztelgés lehet két nagy teljesítmény előtt, amelyet követnie kell a Fülep-életmű szembesítésének a levelek többleteivel, hiányjelzéseivel, távlataival és háttérrel adó szerepével. Így a most lezárult hétkötetes sorozat gazdag szövegkorpuszt nemcsak a megírt Fülep-művek függvényének tekintem, hanem az életmű részének is.

Üstökösökként feltűnt fiatalkori művei után – írja pályájáról Lőrinc Ernő 1964-ben –, a *Magyar művészet* nem talált megérdemelt fogadtatásra, még a *Művészet és világnézet* kíséretében sem. Fülep ekkor már évek óta vidéken él, ahonnan csak hébe-hóba hallat magáról. Egy időben riaszt, agitál, törvényt szorgalmaz a kivesző baranyai magyarok és általában a pusztuló magyarság megmentésére. Emellett mindössze néhány könyvismeretetés, Dante-töredék, hozzászólás a Babits-féle szellemtörténet értékeléséhez, a Válasz elindító írása, a kortársi építészetéről írott tanulmány mutatta életjeleit, tehát 1920 és 1940 között alig tucatnyi megnyilatkozás. Amikor 1942-ben néhányan felfedezik, és írásainak kiadását elhatározva kutatásba kezdenek, csak annyit tudnak meg felőle, hogy Zengővárkonyban lelkészkedik, s valamit csinál a pécsi egyetemen. Fülep persze nem ért egyet azzal, hogy önfeladásnak minősítsék ekkori időszakát, s vállalkozik „érdemes dolgai” összeszedésére. De válaszában nagyobb hangsúlyt ad nagy tervének, művészetfilozófiájának megírásának, amelyet nem hagyott abba 1923 óta, sőt... Tudjuk, hogy ez a nagy mű teljesen sohasem készült el, s később is főleg egyetemi előadásokban fogalmazódott

¹ *Fülep Lajos levelezése*, I–VII, szerkesztette, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította F. CSANAK Dóra, Bp., MTA, 1990–2007.

meg. Ezért nem tekinthetünk el a különbségtől az indulás dinamikája és a két világháború közötti Fülep Lajos befele forduló önmegfogalmazása között. Tehát nemcsak metaforikusan mondhatjuk, hogy szellemi egzisztenciájában akkor a feléje irányuló zárandoklatok töltötték be a fő szerepet. Zengővárkony valóságos szellemi zárandokhely lett, s azzá vált később az Eötvös Collegium és még inkább a Széher út. Ami nem mond ellent annak, hogy amikor 1945 után visszahívják a fővárosba, ismét alpművekben folytatta művészettörténeti és művészetfilozófiai gondolatmenetét. Itt és most azt a hézagokat kitöltő szerepet kell kiemelni, amely Fülep személyiségének sugárzásában és személyes kapcsolatrendszerében öltött testet. Ez a szerep nemcsak megnöveli a levelezés jelentőségét, hanem az életmű részévé is teszi azt. Amint megtette annak idején Kazinczy Ferenc pályáján a nyelvújító és az irodalomszervező hivatástudata. Úgy vélem, a nagy mű titka a vállalt szerep és a megtalált műfaj találkozása. Fülep Lajos hatalmas levelezés-korpuszában ez a titok az értékek forrása.

S a műfaj és a feladatok találkozása még tovább is folytatódott a Fülep-levelezés kiadásának történetében. Timár Árpád az MTA Művészettörténeti Intézetében a téma felelőseként, F. Csanak Dóra pedig szerkesztőként fogalmazta meg több ízben a kutatás indítékait és eredményeit. Csanak Dóra azt írja kandidátusi értekezésének, a Teleki Józsefről szóló monográfiájának bevezetésében, hogy a téma kidolgozását „hivatali feladatként” kapta az Akadémiai Könyvtár alapításának és kezdeti szakaszának megírásakor. Könyvtárosnak, pontosabban könyvtári kéziratároshoz tartja magát, s munkái jelentősége azért lép túl a hivatali feladatkörön, mert organikus fejlemények. Önfeláldozó filológiai tevékenység ez, de egyben nagy célok szolgálata is. Abban az országban, ahol a történelmi múlt dokumentumait újra és újra megsemmisítették vagy legalábbis megritkították a történelmi katasztrófák, a legmagasabb rendű feladatok közé tartozik a kéziratok hagyatékok felkutatása, befogadása, regisztrálása és feldolgozása. A sorozatos könyvtári kiadványok mellett Csanak Dóra első nagyobb vállalkozása a Móricz Zsigmond-levelek kiadása volt. Ez mintegy előiskolája lehetett a nagyobb volumenű Fülep-levelezés szerkesztésének és gondozásának. De ezt már a szerencsés véletlenek személyes ügyé is tették. Az utoljára kiadott 7. kötet jegyzetei között a következőt olvassuk Csanak Dóráról: „...gimnazistaként, a szülői házában ismerte meg Fülep Lajos *Magyar művészet* című könyvét. Személyes találkozásra Fodor András közvetítésével, 1950-ben, francia-könyvtár szakos egyetemi hallgatóként egy zeneakadémiai Bach-hangversenyen került sor. A koncert után Fülep Lajos meghívta a társaságot egy pohár sörre, s neki búcsúzáskor felajánlotta, csatlakozzék az Eötvös collegiumi lakásán hetenként meglátogató tanítványaihoz. Erre először 1951 tavaszán került sor, majd [Fülep] Széher útra költözése után rendszeressé vált, s a találkozások Fülep Lajos haláláig tartottak.” Ezután a jegyzet hozzáteszi, hogy halála előtt a professzor rábízta kéziratok hagyatékának elhelyezését a Kézirattárban.

Tudjuk, hogy az Eötvös Collegium nemcsak véletlen találkozóhelye volt a professzornak és a Fülep-körnek. A szellem letéteményeseinek, amilyen Fülep Lajos gondolatmenete és az Eötvös Collegium elit szelleme volt, szükségképpen találkoznia kellett. Mind a kettőben jelen volt a kreatív szabad gondolkodás, s a munka és az igény maxima-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi CXXV. évfolyam 3. szám

lizmusa, amihez hozzáadódott a kollégisták szerzetesi elzártága, aszkézise. A Collegium kezdettől fogva nyitott volt az irodalom és a társművészetek jelöltjei előtt, ezért mindig akadt tagjai között író vagy zenész. Ezt a látóhatárt tágította ki Fülep Lajos, amikor a művészettörténész-jelöltek mellett maga köré engedte későbbi híveit is, és rendszeres tárlatlátogatásra kísértette magát, miközben a koncert- és operakultusz fenntartásához is hozzájárult. A Collegium nőmentes intézmény volt, de a fiúk leánykapcsolatai révén a Csanak Dórák is bekerültek a Ménesi út vonzáskörébe. S ez már azt is jelezte, hogy e találkozások mögött műveltség, tudásvágy és szellemi szomjúság halmozódott fel. Mindez feltétele volt az olyan nagy vállalkozások teljesítésének, amilyen a Fülep-levelezés, következménye pedig a filológiai munkába rejtett sokforrású műveltséganyag, koncepciókeresés és összefüggés-felismerés.

Én ugyanakkor, 1947-ben költöztem be a Collegiumba, mint Fülep Lajos. Nem tartoztam tanítványai közé – legfeljebb tárlatvezetéseim vettem részt –, de legjobb barátom, Németh Lajos révén sokat hallottam a Fülep-körről és a Széher úti informális peripatetikus akadémiáról. Állandó kapcsolatban maradtam Fodor Andrással is, jó néhány baráti és családi összejövetelén részt vettem, s ebben nem egyszer azt a beszélgetést folytattuk, amelyet az egymás után kiadott naplókötetek ösztönöztek (*A Kollégium, Ezer este Fülep Lajossal*). És szellemi-baráti társaságomhoz tartozott Körner Éva is. Dóra férje, Fülöp Géza évfolyamtársam volt, ő maga pedig feleségemmel együtt végezte el a könyvtárszakot, s később évtizedeken át kollégák voltak az Akadémiai Könyvtárban. A közös ifjúság emléke és a közös szellemiség érthetően hamar barátokká is tettek bennünket. Nekem tehát irodalmárként is könnyű volt bekapcsolódnom abba a gondolatmenetbe, amelyet a Fülep-levelezés hét kötete rögzített.

Volt még egy kvázi-intézmény, a Quint Eszpresszó, amely napi szellemi börzéje lehetett társaságunk egy részének. Nem biztos, hogy sokan tudják: Németh Lajos figyelemfelhívása után és tanulmányában a főiskolát éppen befejező Kondor Bélát 1956 augusztusában az az Új Hang mutatta be először, amelynek felelős szerkesztője én voltam. S amikor Kondor beköltözött a Bécsi utca 1.-be, baráтивá vált társaságunk minden nap összejött a szemben lévő Városháza épületében megnyílt Quint Eszpresszóban. Rajtunk kívül a kor tehetséges fiatal írói és egyetemi oktatói is hamar felfedezték ezt a műintézményt, s egy-egy tárlat, koncert vagy könyv-megjelenés után itt folytatták oldott beszélgetéseiket a kor szellemi pletykáiról. A mi társaságunk mellett ebbe a szellemi börzébe mások is behozták a maguk szakmájának nemes valutáját. S miközben 1956 után az országot depresszió nyomasztotta, számos informális kávéházi akadémia tenyészett egymás mellett. Tehát nemcsak a Quint, hanem a Belvárosi Kávéház, Pilinszky Nárcisza, az építészek Finom falat-ja és a Csendes Kocsma is.

Ismétlem: a Fülep Lajos-levelezés művelődéstörténeti jelentőségét igazán csak egy tudományos ülésszak, s főleg a folyamatos kutatás tudná bemutatni. Én irodalmárként most egyet tehetek: a levelezés fedezetét alkotó életmű gondolatmenetéből kiemelek egy szakaszt, amelyről már régebben írtam, de amelyre az időközben általánossá vált késő-modern-fogalom napjainkban újra és újra visszakérdez.

Fülep Lajos a századelő magyar szellemi megújulásának részese volt, a Nyugatban azonban csak 1918-ban jelent meg először. Az *Új versek* Adyját az elsők közt fedezte fel (1906), de mellette csupán Lesznai Annát és Gellért Oszkárt elemezte behatóan: amikor Babits Mihályról írt, a költőt is esszéi felől közelítette meg, Kafka Margitról és Dutka Ákosról szóló recenziói pedig a Nyugat előtörténetéhez tartoznak. Nem perdöntőek ezek az adatok, s nyilván magyarázatot ad rájuk Fülep Lajos képzőművészeti és filozófiai érdeklődése, amelynek az irodalmi forradalom témaköreivel nem föltétlenül kellett találkoznia. A Nyugat és Fülep Lajos párhuzamos életrajzában ritka érintkezéseit az a vita minősíti, amelyet Ady történelmi fordulatának egyik első megértője folytatott az impresszionizmussal, a szubjektívizmussal és a minden értéket relativizáló szabadságessz-ménnyel.

A Nyugat forradalmának nemcsak az volt a belső kérdése, hogy a konzervatív politika és erkölcs szolgálata ellen indított függetlenségi harcában vajon nem hajszolja-e az abszolút öncélúság illúzióját: az impresszionista irodalomszemléletben benne rejtett a voltaképpeni cél, a felszabadított irodalom önfeladása is. Fülep Lajos erre a második, egzisztenciális kérdésre válaszolt, amikor a Nyugat első évében (1908), de a Nyugaton kívül megírta profétikus tanulmányát, az *Új művészi stílust*.

Az ő kiindulópontja is az egyén, ameddig a kételkedés forradalma eljutott. De van-e út túl az atomon, az individuumon, az oszthatatlanon? Fülep Lajos azt jósolja, hogy az egyént is fel fogjuk adni, tehát mindent feladunk, hogy minden újra a mienk legyen. A fejlődésnek e megfordított útja – írja – „páratlan, de nem lehetetlen [...]”. A huszadik század egyik legnagyobb ténye volna, ha a maga heterogén kultúrájában mégis találna egy bázist, melyre egy egységes, hatalmas, monumentális művészet épülhetne, amely mindenkinek szólna, mert benne mindenki megtalálná magát, s amely éppúgy magán viselné [...] az örökkévalóság bélyegét, mint az egyiptomi vagy a görög művészet, a gótika és a renaissance.” De Fülep azzal is számol, hogy ehhez az örökkévalósághoz csupán visszatérni nem lehet. „A tudálékos esztétikáknak vége – folytatja gondolatmenetét. – Amit akarunk, a művészetek belső lénye. Törvényeket nem beléjük olvasni, hanem megtalálni a művészetek belső organizmusát, amellyel életképesek.” Ezért ő az egyén tudatának feloldása helyett következetes kiteljesítésében látja a kiutat. Érthetőnek véli, hogy a megmerevedett világkép és kollektívum ellenségei az általános és abszolút stílusnál kezdik a rombolást. Magányuk azonban csak egyfelől önkéntes, másfelől „egy kilökötttségnek, kiüldözöttségnek az eredménye, annak, hogy a közös művészeti törekvések teljesen felbomlottak, az egyén kénytelen magára támaszkodni...” S mivel a természet és az élet látásában beérik a változások és a körülmények vezérlésével, csakis az alkotásban kereshetnek valami pozitívát és állandót, valamit az örökkévalóságból. Azt a feszültséget élik át felfokozottan, amely a műalkotást teremtő változó egyén és az alkotás örökkévalóságát akaró természete között minden időkben jelen van. S minél inkább távolodnak a közösségtől és az általánostól, a pozitívnak annál nagyobb igénye nehezedik a műre. „Mi ez, ha nem a stílus vagy a stílusnak az árnyéka?” – ismételhetjük Fülep Lajos kérdését – elérkezvén gondolatmenetének másik kulcsfogalmához. Közismert, hogy ő a stílus fogalmát elkülöníti az írói előadás modorától. Szabó Dezsőt, a 20. század

első felének nagy, expresszionista stílusú populista íróját – többek között – azért bírálja, mert fontos ugyan számára az ún. stílus, tehát az írásmód, de tisztázatlan a regény mint stílus. „Az epikai végbemenés művészi totalitása helyett egymás után fűzött epizódok kronológiai totalitását” adja – jellemzi *Az elsodort falu* íróját, pedig „a művészet megváltó ereje csak a tökéletes formán keresztül érvényesülhet”. (*Szabó Dezső regénye*, 1919.) S szerinte a naturalizmus akkor téved, amikor élő dolgok révén akar életet vinni a műbe, s nem a művészetté vált dolgoktól várja az élet megjelenítését. „A modernnek naturalizmus a önmagáért való, nem pedig a stílusért [...]”. Az impresszionizmus ezen az úton levonta a lehető legvégső konzekvenciát, tovább menni itt már – egyelőre – nem lehet [...]. Az utak kifelé vezetnek.”

Fülep Lajos stílusfogalma tehát azt a folyamatot nevezi meg, amely során az egyszerű élet zártsága kinyílik, majd újabb zártságot nyer, és totalitássá válik. Más szóval: amikor az esetleges dolgok valóságosságában megjelenik a realitás. Következésképpen Fülep Lajos művészeteszménye a magyar századelőn nem csupán örök törvényt sugall, hanem korhoz kötött programot is az impresszionizmussal és én-kultusszal szemben. Mert az ő realitása, amelyet a stílus hordozhat, az esetleges étellel szemben a lényegi élet foglalatja. Ezért elméletét olyan vonatkozási pontok veszik körül, amelyeket konkrét életművek kínálnak számára, s amelyek mind az „állandó, az örökkévaló és a pozitív” keresését példázzák. Elméletének ősforrása pedig Cézanne. S az irodalomtörténész csak e cézanne-i modell változatait sorolhatja fel, amikor Fülep Lajos íróit sorra veszi.

Fülep még nem kerül szembe a magyar modernség dilemmájával, amikor 1906-os Ady-cikkében elméletét előlegezi, hiszen azt írja le, hogyan válik „stílussá” az *Új versekben* a felgyorsult, zaklatott és vergődő magyar élet, s hogyan születik meg éppen ebből az új magyar vers. A maga eszményét Lesznai Anna költészetéről szólva később fogalmazza meg. „A személytelenség, az éntelenség – stílusának formáló lényege” – írja róla 1918-ban, 1923-ban pedig már e költői magatartás világképi tartalmait is megfogalmazhatja: „A nagy líra a centrum közelében ered és marad, ott, hol nem az *empirikus Én-nek*, hanem [...] a *metafizikai Én-nek* mozdulatai indulnak, hol a modernség élete fakad...” (Kiemelések: B. Gy.) Innen nézve nem meglepő, hogy felfedezi Mallarmét, aki „többet akart, mint az írásban a maga egyéniségének a kifejezését: az abszolút írás stílusát, mely minden gondolattól és érzéstől absztrahálva is mint művészet jelenik meg [...] mint az írásnak a Ding an sich-je...” S az sem meglepő, hogy Gordon Craig gondolatai közül az „inperszonalitást” emeli ki, amit „a művészetek legmagasabb megnyilatkozási formájának” tekint. Meglepő inkább az, hogy T. S. Eliotról nem írt, akinek életművében pedig e költészeteszmény elméletét és megvalósulását egyaránt megtalálhatta volna.

Fülep Lajos számára a Nyugat mozgalmában Ady mellett Babits Mihály az érintkezési pont: az ő kritikátörténeti összetartozásukat és különbségeiket nemcsak az összehasonlító párhuzam-elemzés bizonyíthatja, hanem a kapcsolattörténet is, amely a rokon gondolatokat egymás tükrében vizsgálhatja.

Fülep Lajos két írásban elemezte Babits Mihály irodalom- és történelemfelfogását. Először 1917-ben, mikor az *Irodalmi problémákat* méltatta, másodszor pedig amikor Babits szellemtörténet-kritikáját vitatta (1931). Az érintkezési és egyben ütközőpont

mindkettőben a szubjektivizmus elutasítása és átértelmezése. Fülep az *Irodalmi problémák* gyűjteményéből a Vörösmarty-esszéket emeli ki, amelyeket kongeniális „beleolvasásoknak” tekint a frázisokat ismétlő korábbi „babrálásokkal” szemben. Az ő mérlegén ez a „beleolvasás” jogos, sőt szükséges kísérője azoknak a műveknek, amelyek történelmi létet vívtak ki maguknak. Feltétele az egyéni, ihletett beleélés, amely azonban nem önkényes szubjektivizmus, mert olyan elemekkel tapad össze, amelyek in potencia benne voltak a műben. De az állandó átértelmezés – Fülep szerint – a történelem összetevőjeként is egyszerre foglalja magába az egyéni és az egyén feletti tudatot. E gondolatmenet kritikus pontja a „kongeniális megértő szellem”, amelynek meglététől vagy hiányától függ, hogy a mű örök életre születik, vagy a „beleolvasások” áldozata lesz. De kidolgozatlanul is jelzi, hogy Fülep a mű- vagy az irodalomtörténet lényegét nem a folyamat fölött, hanem a folyamatban feltételezi, amelyet a művekkel és azok értelmezéseinek láncreakciójával azonosít. Ezért joggal csodálkozik, amikor felfedezi, hogy Babits a Taine-féle módszerrel akarja bemérni a magyar irodalmat a világirodalom összefüggésében: „Úgy látszik, a legnyugatibb és legműveltebb magyaron is, amilyen Babits, kiütözik a keleti jelleg, nyugaton *ad acta* tett elméleteknek és módszereknek csodálatos konzerválása és komoly fölhasználása; ebben a tekintetben, úgy látszik, rokon az egyszerű olvasó, aki harminc év előtti divatos francia regények otthon ismeretlen szerzőiért lelkesedik, s a művelt szellemű és emelkedett gondolkodású író, aki filozófia és világosságot adni képes filozófia gyanánt kezeli azt, ami komikus karikatúrája minden filozófiának és szomorú okmánya a modern idők filozófiai tehetetlenségének.”

Babits, amikor megfogalmazta szellemtörténet-bírálatát, a pozitivizmus szkepticizmusát már gyermekes hitnek látja, s üdvözlí az új irányzat összefoglaló igényét, intellektualizmusát, s történeti nézőpontját, amely magába foglalhatja az eleven irodalom szemzőjét. De éppen az intellektualizmus igénye fogalmaztatja meg vele új aggodalmait. Fülep Lajos osztja ezeket az aggodalmakat, de úgy véli, hogy azok a modern ember tragikus élethelyzetéből erednek: a kételkedő, de biztonságra áhító alkotó önmarcangoló vívódásának kiáltó szavai. E konfliktus akkor éleződött ki, amikor a modern ember felismerte a történelemszemlélet két végletét – a minden korszakot önmaga mértékével mérő relativizmust és a visszatekintő kor tudatának kiterjesztését az egész múltra – s belátta, hogy választása e két véglet között mindenképpen lemondást feltételez: lemondást az egyszeri, megismételhetetlen és mással pótolhatatlan értékekről, vagy lemondást az időtől független abszolút kódexről. Így jut el a hit, az akarat és a gondolat egységének tételéig. Az akarat értelmezésében Riegl *Kunstwollen* fogalmát fogadja el, tehát a korok és egyének művészetében ő sem a „tudást” – például „a látás optikai fejlődését” – tekinti döntőnek, hanem a „nekik fontos” indítékot, a megjelenítő szellem meghatározóját, tehát voltaképpen a világnézetet. Ebből következően hitfogalma meggyőződés egy filozófiai igazságról, ami a gondolkodásnak nem csupán kíváncsi feltétele, hanem lét-feltétele, hiszen a szellem számára a megismerés teszi létezővé a világot. Ebben a gondolkodási folyamatban egyszerre van jelen a múlt és a visszatekintő saját mértéke: a maga normáiban bízó történész „minden kort saját mértékével mér, de ahogy a korra rátekin, vagy

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 3. szám

azzal, hogy melyikre tekint, önnön normájából is [...] megítéli. Kettős megítélés ez, [...] merőben különbözik attól, mikor csak az egyikkel mérünk.”

Fülep Lajos tehát a szellemtörténet értelmezésében ugyanúgy a szubjektum és az abszolútum ellentétének feloldását fogalmazza meg, mint Babits Vörösmarty-esszéinek kommentárjában. Aligha véletlen, hogy gondolatmenetében egyszerre törekszik a korok, valamint művek és befogadók viszonyának tisztázására. A szellemtörténet által elismert visszatekintő tudatot a gondolkodás-történet részeként fogja fel: „A szellem világának minden része is valamilyen teljesség, mely az egészt implicálja. Az alkotó kor vagy egyén a maga eszméi, normái, értékkódexe érvényét nemcsak hiszi, de akarja is, látásai alapján megteremti a maga szellemi otthonát, mely ha nem a szellem totális világa – ami senkinek sem adatott –, szerves és szükséges tagja az igazság nagy épületének, vagy – tér helyett időben nézve – a szellem sorsának. Természettudomány és szellemtudomány végső fokon azért különbözik egymástól, mert a szellemnek sorsa, története van.”

Fülep Lajos tudja, hogy ez a sorsban, történelemben létezés az ő koncepciója számára is elrendeltség. Végkövetkeztetése szerint tehát a történelmi „éjszakán”, amely az örök csillagokat kereső Babits aggodalmait szülte, az ő útjának is át kell vezetnie. Következtetesebb antiszubjektivista, mint Babits, de számol vele, hogy a „metafizikai én” irodalma és a szellemtörténet irodalomszemlélete is csak lehetősége a történelmi éjszaka leküzdésének.

Mindenesetre az a gondolatmenet, amely az empirikus és metafizikai én megkülönböztetéséből indult ki, ma folytatódik. Amikor az újabb, immár önelvű irodalomtörténeti rendszerezések az esztéticista modernség után feltételeznek egy késő-modern paradigmát, ugyancsak az én-felfogás változásának következtetését fogalmazzák meg. Ha a modernség nem üres frázis, hanem szükséges fogalom, akkor annak tartalma a kollektív eszmények után az én kifejezése és az irodalmi autonómia kiküzdése. A modernség gondolkodói közül néhányan azonban hamar felismerték, hogy a biológiai és pszichológiai individuum kifejezése csak az első két lépés lehet, amelyet követnie kell a harmadiknak, a létbe vetett ember megfogalmazásának. A szubjektivizmus és esztéticizmus újromantikája után tehát szükségképpen megszületett az igény az objektív, eltávolított, elidegenedett és széttöredezett én irodalmának korszakváltására, amely találkozott az irodalom és a nyelv új viszonyának kialakulásával. Ebben az új korszakban a nyelv immár nem eszköz, hanem a műalkotás téglája, anyaga. Ha a metafizikai én fogalma mellé helyezzük Fülep Lajos elemzéseit a festészet nyelvéről, *mutatis mutandis* megtaláljuk a késő-modern irodalmiság paradigmájának magyar előképét. Én a magam újabb munkáit erre építem, a rendszerezési vitákat ebbe az irányba igyekszem terelni, s egyetemi, kritikátörténeti előadásaimban is külön órákat szentelek Fülep Lajos koncepciójának. Jó lenne, ha a magyar irodalomtudományi közgondolkodásba is bekerülne e személyes meggyőződés, mint ahogy annak idején Bonyhai Gábor barátomnak a német hermeneutikusok körében Popper Leóra sikerült ráirányítania a figyelmet. A Fülep-levezetés kincsestára bizonyára új érvekkel támasztja majd alá e személyes meggyőződés realitását.

Bodnár György

A Balassi-szakerődalomban az utóbbi évtizedek során meglehetősen felemás helyzet alakult ki: számos fontos részta-nulmány jelent meg a költőről és életmü-véről, két országos évfordulós konferencia foglalkozott vele (Esztergom, 1994; Sárospatak, 2004), összes műveinek több kiadása is napvilágot látott, megjelent bibliográfiája (Stoll Béla, 1994; folytatta Szentmártoni Szabó Géza, ItK, 2001), de mindennek ellenére sem lehattünk elége-dettek. Nem készült ugyanis részletes, az újabb eredményeket is magába foglaló Balassi-életrajz, amire már csak azért is nagy szükség lett volna, mert a köztudat-ban (és a közoktatásban!) számos hiede-lem, feltételezés, félígazság és tévedés élt és burjánzott vele kapcsolatban, s ez mindmáig így van. A megbízható biográfia hiánya már csak azért is egyre bántóbbnak mutatkozott, mert Balassi nem csupán egyike volt a magyar költészettörténet kiemelkedő alakjainak, hanem a legelső magyar poeta is, a nemzeti nyelvű líra megteremtője. Az ő személyisége a köztu-datban szinte megtestesítette a magyar reneszánsz embertípust, kalandos élete – sokak szemében, s nem is teljesen indoko-latlanul – tükre volt a 16. századi magyar sorsnak, annak az értelmiségi létnek, ame-lyet a „vér és dal százada” alakított, életé-nek látványos fordulata a Kárpát-medence mikro- és makrotörténetének rejtett mély-ségeibe engedtek betekintést. Mindez kellően indokolja, hogy Köszeghy Péter vállalkozását, a korszerű Balassi-életrajz monografikus feldolgozását időszzerűnek s hiánypótlónak érezzük, s megjelenését örömmel üdvözljük. Még akkor is, ha

tudjuk: a korszakra vonatkozó források hiányosságai miatt még ma sem válaszol-ható meg minden vitás kérdés, homályos részletekkel még továbbra is számolnunk kell a meglehetősen bonyolult pályafutás egyes részleteit illetően. De éppen ez nö-veli is a mostani összegzés jelentőségét: el kellett különíteni egymástól a megalapo-zott ismereteket s a hiedelmeket, világossá kellett tenni, hol tart ma a kutatás, s mi az, ami a jövőben vizsgálódás és megfontolás tárgya kell hogy legyen, s mi az, amiről fölösleges vitázni és elméleteket kreálni, mert megalapozott ismereteink nincsenek (egyes esetekben nem is lehetnek) róla.

Köszeghy módszerének meghatározó eleme, hogy vizsgálódásában, forráshasz-nálatában határozottan szétválasztja az életrajz és az irodalmi fikció világát. Köz-tudott, hogy korábban ezt a két szférát többé vagy kevésbé összemosta a kutatás és még inkább így tett a közvélekedés, még olyankor is, amikor elvben hangoztat-ták megkülönböztetésüket, a gyakorlatban ez mégsem történt meg egyértelműen. Kö-szeghy világossá teszi alapállását, mely szerint: „Minden nagy költőnek, így Ba-lassi Bálintnak is, több életrajza van [...]”. Az első a szokásos irodalomtörténeti produktum: mikor született, merre járt, mit csinált, mit olvasott, kikkel tartott kapcso-latot stb. A második a művekből kibonta-kozó, a fikciót értelmező” (9). Sőt egy harmadik változatot is megjelöl: ez lénye-gében az utóélet, az „irodalomtörténeti mitológia”, a költői szerepértelmezés előbb magának a főhősnek, majd a kor-társaknak, végül pedig az utókornak a ré-széről.

A most megjelent kötet az első változat megvalósítása, a hagyományos biográfia összeállítása, a történeti személyiség pályaképének bemutatása. A „magyar Alkibiadész” – a fékezhetetlen jellemű, de ragyogó szellemű ókori Szókratész-tanítvány kései magyar párhuzama – jelenik meg a monográfiában, s ez a hasonlóság nem az irodalomtörténész víziója, hanem a kortárs Rimay leleménye, ő vette észre az ógörög fenomén és a magyar reneszánsz kivételes képességű személyisége közötti analógiát. Ezt pedig kiváló érzékkel használja fel Kőszeghy, jelezve természetesen, hogy a mostani monográfiát követi majd a második kötet, a „magyar Amphión” bemutatása, a költői szövegekből kirajzolódó, filológiai és poétikai vonatkozásokat tárgyaló másik Balassi-kép megrajzolása. Nyilvánvaló, hogy a kettő együtt alkot majd teljességet, mert – miként Kőszeghy fogalmaz – „Balassi Bálint: magyar Alkibiadész és magyar Amphión együtt”. Aligha vitatható, hogy ebben igaza van, s ennek az alapállásnak a következetes képviselése új felismeréseket ígér. Addig is azonban, míg ez a két szféra együttesen lesz szemlélhető, érdemes szemügyre vennünk az elsőre irányuló kutatás hozamát, a történeti személyiség részletesen tárgyalt, levéltári dokumentumok alapján megrajzolt portréját.

Az első nagyobb fejezet (*Balassi Bálint mitológiája, avagy az első költő*) azt az utat tekinti át, amelyen át a mítoszépítés haladt: maga Balassi nyilvánította ki magáról elsőségét a magyar költészetben, ő maga teremtette meg azt a „szép mesét”, amelyben a főszereplő maga a szerelem, s a főszereplő sorsa nagymértékben annak szeszélyei szerint alakul. Aztán a történet további alakulásában/alakításában Kősze-

ghy Rimaynak, majd pedig a modern irodalomtörténet-írásnak a szerepét mérlegeli. Historiográfiai vázlata – amely már a második fejezete a könyvnek – során Szilády Áron, Erdélyi Pál, Eckhardt Sándor és Nemeskürty István Balassi-ábrázolásainak kontextusát vizsgálja, valamennyiükről úgy látja, hogy hozzájárultak a mitológus pályakép továbbalakításához. A kutatók természetesen saját koruk szellemiségétől nem függetleníthették magukat, erről találó megfigyeléseket olvashatunk az értekezésben. A mitológia azonban – s ebben alapvetően igazat kell adnunk a szerzőnek – nem valamiféle kárhóztatandó jelenség, hanem „a kommunikáció nélkülözhetetlen eszköze”, olyan jelrendszer, amely táptalajt teremt az irodalmi kultusz létrejöttéhez. Talál a historiográfiai vázlat élére helyezett Arany János-i mottó: „Mythológiát csinálni kell [...] – különben űr és pusztaság” (17).

Nos, a Balassi-jelenség a magyar szellemi életben korántsem volt „űr és pusztaság”, mitológiája a 19. század óta erősödik és mindmáig virágzik, csakúgy, mint más nemzeti irodalmak keletkezésének és reprezentánsainak mesés narratívája, mitológus viszonyrendszere (elég, ha itt Homérosz, Dante vagy Shakespeare esetére utalunk). Az irodalomtudomány korszerű metodikája viszont mára megkívánja, hogy a mitológia és a historikum szétváljon, mindkettő tudatosítsa a maga helyét és szerepét a filológiában és a köztudatban egyaránt, s Kőszeghy Péter könyve láthatóan ebben az irányban nyitja meg az utat.

A bevezető fejezeteket követően a szorosabb értelemben vett életrajz tárgyalása két nagy időszakaszra tagolódik. Az első Bálint származását, gyermek- és ifjúkorát veszi górcső alá, a Balassa/Balassi família

eredetét, 16. századi pozícióját mutatja be, részletes családfát rajzol fel (47–51). *Balassa János fia*: a fejezetnek ez a címválasztása korántsem véletlen, kiderül ugyanis belőle, hogy az apa szerepe az eddig ismertnél jóval jelentősebb volt fiainak, Bálintnak és Ferencnek a nevelésében. Azt nagyjából eddig is tudtuk, hogy a család meglehetősen szerteágazó volt, egyes tagjai többet szerepeltek a közéletben, mások kevesebbet, most viszont a Kőszeghy által összeállított részletes családfa áttekinthetővé teszi az olykor eléggé bonyolult rokonsági viszonyokat, ami alapfeltétel a főhős életútjának megértéséhez. Indokoltan utal arra a szerző, hogy a család ügyeinek irányításában az apa hatalma a 16. században még szinte korlátlan, Bálintnak pedig példaképe volt atyja, sok tekintetben az ő életvitelét igyekezett követni bátyjával, Ferencsel együtt. A kortársi vélemények arra mutatnak, hogy Ferenc a vitézkedés, Bálint inkább a műveltség terén vitte tovább az apai örökséget, más kérdés, hogy az utókor (pl. az epicédium szerzői) mindkét erény együttes meglétével magasztalták a harcokban elesett hős fivéreket. Találó megfigyelés Kőszeghy részéről, hogy az apa idejében, a század közepe táján még alig korlátozott érdekérvényesítő hatalmaskodás a következő generáció évtizedeinek konszolidáltabb viszonyai között már nem volt lehetséges, s mivel ezt Bálint nem tudta (vagy nem akarta) elfogadni, törekvései szűkegképpen fulladtak kudarcba a későbbiekben.

A gyermek Balassi számára nyilvánvalóan megrázó élményt jelentett apjának összeesküvéssel és felségárulással történő meggyanúsítása és bebörtönzése. Itt Kőszeghy a két jeles historikusnak, egyfelől a

habsburgiánus Istvánffynak, másfelől az ellenkező pártállású Forgách Ferencnek az elbeszélése nyomán kísérelte meg az esemény háttérének felderítését. A kétféle előadás összevetésével kapjuk meg végül is a számunkra elfogadható magyarázatot: minthogy a perbefogottak (Balassi János és Homonnay Gáspár) nem Erdélybe, hanem Lengyelországba menekültek a megtorlás elől, aligha lehetett szándékukban a fejedelemségből szervezkedni Bécs ellen, inkább egy későbbi „lengyel–magyar perszónálunióban gondolkodtak” (120). A gyermek Bálint számára ez mindenesetre Lengyelország megismerését jelentette, aligha véletlen, hogy életének további részében többször is menedéknek tekintette ezt az országot. Itt jelent meg első irodalmi munkája is, a krakkói nyomdából került ki 1572-ben a *Beteg lelkeknek való füves kertecske*, amellyel „háborúságokban való” szüleit kívánta vigasztalni. További vizsgálódás hivatott eldönteni, hogy ennek végső megszövegezésében ki és milyen mértékben segédkezhetett a 18 éves ifjúnak.

1577-től, Balassa János halálától indul az ifjú nemes második életszakaszának bemutatása. Bálint – miként a szerző írja – „mostantól a maga ura”. Eddig őt a források csak Balassa János fiaként említették, mostantól ő a család feje, a birtokok ura, „előtte az élet” (177–178). Nincs módunk itt arra, hogy ennek az életnek valamennyi mozzanatát sorra vegyük, Kőszeghy a források mentén biztos kézzel vezeti végig az olvasót az olykor igencsak bonyolult történeten. Két momentumnak az ábrázolását viszont érdemes ezúttal kiemelni, azokat, amelyek állandóan visszatérő kérdések, kétségek és hiedelmek tárgyát jelentik a filológiában és az oktatásban egyaránt.

Az egyik a Losonczy Anna-féle legenda: a kanonizált, romantikusan kiszínezett Balassi-kép szerint Ungnád Kristóf felesége és Bálint között a szerelmi viszony történeti tény, helyszínként pedig általában az egri várat tartják számon. Kőszeghy a kor erkölcsi viszonyainak ismertetése során vonja ezt kétségbe, már csak azért is, mert Anna és Bálint egri tartózkodása időben nem esett egybe (193), viszonyukat illetően pedig forrásértékű bizonyíték nincs. Mint a szerző fogalmaz: a „lovagregénybe illő történet helyett, mely szerint a nyalka egri hadnagy és a várkapitány felesége egymásba szerettek, az egykori valóság némileg más... De igaz lehet-e vajon bármi ebből a szép szerelmi románcból? Ma azt gondolom, nem sok, talán egyetlen szó sem.” Ezt Kőszeghy természetesen és bevallottan pozitívista történészként állítja (nézetünk szerint joggal), s azt ő is hangsúlyozza, hogy a költészet, a fikció világa egy másik dimenzió, amelynek az elemzése azonban nem itt, hanem az Amphión-kötetben kap majd helyet, minthogy a Júlia-szerelemről kizárólag versbeli információink vannak.

A Balassi-életút sok kérdőjele közül talán a legtöbb vitát mégis katolizálásának ügye váltotta ki. „Mikor katolizált Balassi, s miért? Érdemből vagy meggyőződésből?” – teszi fel a köztudatban is gyakran felröppentett kérdést a szerző (271). A válasz kellő árnyaltságú: mindenekelőtt arra figyelmeztet a szerző, hogy a kettő nem feltétlenül mond ellent egymásnak, mivel nem ugyanaz vezérelte Balassit 1585-ben, ami két évvel később. A rendelkezésre álló dokumentumokból az valószínűsíthető, hogy előbb az érdek vezette valláscseréjében, utóbb azonban, „a nyolcvanas évek végére már bizonyosan, Balassi meggyő-

ződéses katolikussá, a jezsuiták nagy tisztelőjévé” vált. Nemcsak tetszetős, hanem nagyon valószínűnek is látszó magyarázat ez, noha persze tudjuk, hogy épp az ilyen pszichológiai folyamatok feltárása és magyarázata a legnehezebb s végérvényesen az ilyen kérdések nem is válaszolhatók meg.

Balassi vallásváltásával összefügg utolsó napjainak és halálának több változatban fennmaradt leírása. Kőszeghy sorra veszi ezeket. A jezsuita Dobokay szerint „keresztyéni módra meggyúnyván utolsó órájához szépen készült” (333), magát halála előtt „miles Christi”-nek nevezte, a jezsuita évkönyv a klasszikus antikvitas irodalmi halálfelfogásához kapcsolódó vergiliusi szavakat („Nunc animis opus, Aenea, nunc pectore firmo!”) adta a haldokló szájába, mindez együttesen teremtette meg a katolikus verziót. Rímay viszont a súlyos sebesült zsoldártárfordítói buzgalomát és hírnevének megőrzését kérő szavait emelte ki, a protestáns értelmiségiek változatát alakítva ki. A német evangélikus haditudósító szerint viszont Balassi „Ungarus sed impius”, ami Kőszeghy értelmezésében pápistává lett személyt, katolikust jelent, őket nevezték a lutheránusok „hitetlennek, istentelennek”. E szóhasználatot illetően úgy véljük, további vizsgálódások lennének szükségesek, kérdéses ugyanis, hogy a jelző használata mennyire volt kölcsönös a hitviták résztvevői között.

Az életút bemutatását lezáró *Epilógus*-ban a szerző felsorolja a költő kultuszának, tiszteletének jeleit, egyes szövegeinek kiadásait, zsoldártárfordítói elismertségének bizonyítékait, s meggyőzően mondja ki, hogy Balassi „költői nagyságát nem az utókornak kellett fölfedeznie: saját kora is költőfejedelemnek tekintette” (349).

További részletkérdések ismertetése meghaladná jelenlegi lehetőségeinket, nyilvánvaló, hogy a szakmai vizsgálódások helyenként pontosíthatnak még az összképen. Az viszont látható, hogy az életrajz forrásbázisa rendkívül széles: Kőszeghy bőségesen kiaknázza a szakirodalom eddigi eredményeit, igen sok levéltári dokumentumot épít be szövegébe, a perek anyaga olykor már inkább korrajznak, jogtörténeti tanulmánynak tűnik, mintsem költői életút festésének (302–315). El kell azonban fogadnunk a sajnálatos tényt: az archívumok iratanyaga a birtokperek történetét őrizte meg, a költői érzelmvilágról nem szólnak írásos források, ha Balassi nem pereskedett volna, sokkal kevesebbet tudnánk életének fordulatairól.

A források használatával kapcsolatban csupán néhány helyen marad kételyünk vagy hiányérzetünk. Takáts Sándor sok kuriózumot tárt fel a végvárok világából, de adatai, hivatkozásai olykor pontatlanok, nem mindig kereshetők vissza, rájuk hagyatkozni nem kockázat nélkül való. A végvári életről (főként az egriről, a Balassi koriról is) viszont sok színes mozzanattal gazdagodhatott volna a leírás az egrivégvári konferenciák anyagának, a *Studia Agriensia* sorozat köteteinek használatával (*Végvár és környezet*, 1995; *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*, 1997; *Végvár és ellátás*, 2001; stb.). A Balassi János egyik legnagyobb ellenlábásáról, Paulus Rubigallusról szóló terjedelmes lábjegyzetben érdemes lett volna azt is megemlíteni, hogy a szász bányatisztviselő igen jeles neolatin költő volt, heroidái a Magyarországi *antiturcica* irodalom reprezentatív példái (vö. IMRE Mihály, „*Magyarország panasza*”, Debrecen, 1995, 21–37). Ugyancsak érdemes lett

volna Ungnád András strassburgi „szép Hungarus öntudatú beszédeinek” említésekor (190) utalni az ezeket részletesen elemző IMRE Mihály tanulmányára (*A török–magyar küzdelmek a XVI–XVII. századi retorikai irodalomban = In honorem Tamás Attila*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, 2000, 35–39), amelyből kitűnik, hogy ezek a strassburgi orációk (köztük a Balassa Zsigmondé) jelentős mértékben Balassi Bálint költői szemléletét tükrözik, a *Végek dicséretének* fordulatai köszönnek belőlük vissza. Mindez csak erősíti Kőszeghynek az Ungnád család Hungarus-tudatát bemutató fejtegetéseit (188–191). Ilyesféle adalékokat még hosszan sorolhatnánk, de ez korántsem lenne méltányos, mert jószerével csak azt jelzi, hogy a széles sodrású életrajz a főhős mellett szükségképpen bemutat igen sok kortársat is, öhozzájuk pedig szinte vég nélkül lehetne kapcsolni az újabb és újabb adalékokat, reflexiókat.

A monográfia használhatóságát jelentékeny mértékben növeli a terjedelmes bibliográfia, amely naprakész, még 2008-as tétel is akad benne. Ugyanez vonatkozik az angol nyelvű összefoglalásra és a névmutatóra. A jól megválogatott képanyag szerencsésen egészíti ki a szöveget, érthető módon többnyire a történet szereplőinek és helyszíneinek bemutatását szolgálja.

Az életrajz szerzője jól tudja, hogy „alapkérdése nem megválaszolható”, a teljes történeti hűség, miként más területen, úgy az irodalomtörténetben sem érhető el, a múlt nem támasztható fel, a múltbeli személyiség „megismerése folytatódik”, e téren nincsenek véglegesen kőbe véssett igazságok. Mégis – Kőszeghyvel egyetértve – evidenciának tartjuk, hogy a múlt minél árnyaltabb feltárása nem fölös-

leges passzió, hanem létszükséglet, az emberi gondolkodás szerves tartozéka, az identitástudat és önértelmezés alapja. De természetesen a múlt megismerésében fokozatok vannak. Az írói-költői életrajzokra is érvényes ez, mert – ismét a szerző szavaival – „vannak igazabbak és hamisabbak” (337). Ha jól értelmezzük: szakszerűbbek és kevésbé szakszerűek, dokumentumokat beszélgetőek, illetve tetszetős hipotéziseket tényekként kezelőek, adatszűrőek, illetve romantikus narratívákat megfogalmazóak. Úgy látjuk, a „magyar Alkibiadész” most közreadott biográfiája

az előbbieik közül való, minden eddigi kísérletnél jóval közelebb került az autentikus, a történeti forrásokból kibontható és feltárható Balassi-kép bemutatásához. Ez pedig – tekintve a szakirodalom gazdagságát, az interpretációs kísérletek sokaságát, s nem utolsósorban a közvélemény és az oktatás igényeit – igen impozáns eredmény, s örömdetes gyarapodását jelenti nem csupán az íróra, de az egész 16. századi magyarországi szellemi életre vonatkozó ismereteinknek is.

Bitskey István

**SZABADOS GYÖRGY: A MAGYAR TÖRTÉNELEM KEZDETEIRŐL.
AZ ELŐIDŐ-SZEMLELET HANGSÚLYVÁLTÁSAI A XV–XVIII. SZÁZADBAN**
Budapest, Balassi Kiadó, 2006, 245 l.

Az „őskeresés” tulajdonképpen nemes európai hagyomány. A görögökkel szembeni kisebbségi érzésüket leküzdeni akaró rómaiak honosították meg, amikor kétes dicsőségű városalapítási mondájuk mellé felsorakoztatták az őket a rajongva utált görögökkel azonos mitikus magasságba emelő trójai eredet mítoszáét. A római kezdeményezés nem maradt követők híján, és az európai népek körében szokássá vált származásukat minél régebbi és rangosabb népekre vagy hősökre visszavezetni. Nem tettek másként a Kárpát-medencébe érkező őseink sem, akik szinte a magyarországi (latin) irodalom első pillanatától szembe-sültek az eredet kérdésének problémájával.

Rokonaink-e a finnek? Finnugor vagy török eredetű nép-e a magyar? Büszke sztyeppe-i szkíták, esetleg szittyák, hunok, avarok voltak-e eleink, vagy mégis a sumér–magyar rokonság felé billen a mér-

leg? Mikor volt a honfoglalás, és egyáltalán hány volt belőle?

Megannyi kérdés, mely némely esetben évszázadok óta foglalkoztatja a múltba révedő tudós vagy laikus elméket, más esetben viszont újabb keletű elméletekről van szó. Egyik-másik inkább tudományos-fantasztikus regénybe illik, másokról viszont elmondható, hogy komoly tudósok folytattak róluk késhegyig menő szakmai vitát. Elég, ha a nyelvújítás korának „ugor–török háborújára” gondolunk, vagy a László Gyula által kidolgozott „kettős honfoglalás” körüli vitákra.

Származáselmélet tehát bőven akad, legtöbbjük a nagyközönség előtt is jól ismert. De honnan származnak az eredet-mítoszok, miképpen alakult ki és szilárdult meg például a legközismertebb eredetmítosz, a hun–magyar rokonság elmélete? Ezekre a kérdésekre keres választ Szaba-

dos György, a Szegedi Tudományegyetem kutatójának első, *A magyar történelem kezdeteiről* című kötete.

A cím ugyan kissé megtévesztő, hiszen ennek alapján egy, a magyar őstörténettel, de legalábbis a honfoglalással vagy az államalapítással foglalkozó könyvet várna az olvasó, de az alcím, *Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, rögvést világossá teszi, hogy a könyvben nem kifejezetten a magyar történelem kezdeteiről, hanem a kezdetekről való gondolkodásról lesz szó, mégpedig historiográfiai megközelítésben. Szabados lényegi célkitűzése, hogy felvázolja, milyen nézetek, elképzelések olvashatók ki a magyarországi történetírói alkotásokból a magyarság eredetét, rokon népeit, a honfoglalást, jobban mondva inkább a bejöveleket, valamint az államalapítást illetően a legkorábbi történeti művektől kezdve a 18. századi nagy jezsuita összegzéseikig. A szerző tehát „előidő”-n nem kizárólag az őstörténetet érti, hanem ide számítja a Szent István-i államalapítással és a kereszténység felvételével záruló korszakot is. A vizsgálat egész könyvön végigvonuló egyik alapvető szempontja pedig éppen az, hogyan viszonyultak a minden esetben keresztény, az európai latin nyelvű kultúrát képviselő, illetve azon nevelkedett szerzők a Szent Istvánnal záruló korszak eseményeihez és kiemelkedő figuráihoz, pontosabban fogalmazva: hogy mely eseményeket tartottak igazán sorsdöntőnek, és mely figurákat kellően kiemelkedőnek, és így kiemelendőnek és megőrkítendőnek is.

A könyv az alapvető célokat tisztázó előszó és a kötetet záró, téziszjellegű összefoglalás között öt fejezetet tartalmaz. Az első, még inkább bevezető jellegű fejezet a krónikás előzményeket tárgyalja Anony-

mus *Gestájától* és a legkorábbi „őskrónika” csupán kikövetkeztetett szövegétől kezdve Thuróczy János középkori hagyományt összegző művéig. Szabados nagyon ügyesen elkerüli, hogy beleveessen a krónikás hagyománnyal kapcsolatos spekulációkba, mondván: „a vitatott kérdések sokasága miatt érdemes a rekonstrukció helyett a meglévő forrásokból kiindulni”. Így is tesz, és a továbbiakban csak érzékelteti a modern krónikakutatás vitás pontjait, de ő maga csak a valóban kezünkben lévő forrásokra koncentrál. Anonymus itt még kevesebb figyelmet kap, mivel elfelejtődött gestájának műtszemlélete majd csak a 18. századi kiadás után fejt ki hatását. Alaposabb elemzés jut viszont Kézai Simonnak, aki elsőként illeszti be a magyar krónikákba a hun hagyományt, és teszi meg Attilát a magyar történelem első főszereplőjévé. Az első fejezet sajátossága, hogy filológiaiilag is megalapozott fejtegetést olvashatunk egy Csáti Demeternek tulajdonított 15. századi históriás énekről, mely Szabados véleménye szerint elveszett honfoglaláskori epikánk egy kései örököse, és ilyenformán a szóbeli hagyományban rögzült múlttudat fontos forrása. A Csáti-alfejezet kapcsán azonban nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy miközben az *Ének Pannónia megvételeéről* alapos és új eredményeket, meglátásokat is felmutató elemzést kap, a krónikás hagyományt betetőző és a későbbi humanista feldolgozások számára is alapszövegül szolgáló Thuróczy-krónika mintha indokolatlanul háttérbe szorulna. Holott egyértelműen az ő nevéhez kötődik az a gyakorlat, hogy az előidők egyik legendás alakját, Thuróczy-nál ez a sallustiusi érvekkel megvédett Attila-figura, példaként, sőt a krónikás ítélmester esetében valóságos Mátyás-

parabolaként állítja az olvasók elé. Annál feltűnőbb ez, mivel ennek a gyakorlatnak további példáit később Szabados is kiemeli Oláh Miklós *Attilája* és Zrínyi Miklós Mátyásról szóló elmélkedései kapcsán.

A humanista történetírásnak szentelt második fejezet rávilágít arra a furcsa paradoxonra, hogy miközben a 16. század a magyar történetírás addig soha nem látott fellendülését hozza magával, az ország helyzetéből fakadóan (Mohács, török hódítás, az ország három részre szakadása) a történetírók alapvetően inkább kortörténeti kérdések felé fordulnak, így Ransanus és Bonfini munkáinak sokáig nincs folytatója. Szabados megállapítja, hogy a két olasz humanista közül az előidő-szemlélet tekintetében Bonfini a jelentősebb figura. Míg Ransanus a nyugati olvasó rosszallásával igazítja ki, illetve vissza a nyersanyagként használt Thuróczy-krónika idealizált Attila-képét, addig Bonfini új elemmel bővíti a korábban kétosztatú hun–magyar őstörténetet. Nála jelenik meg ugyanis a korábbi kronológiai zürzavarokat feloldani képes hun–avar–magyar rokonságra és folytonosságra épülő hármasszoros modell. A 16. század kevés, az előidők iránt is érdeklődést mutató történetírója közül kiemelt figyelmet kap még Székely István magyar nyelvű világkrónikája és Heltai szintén magyar nyelvű Bonfini-átdolgozása. Az ő esetükben a szerző leszögezi, hogy mindketten igen erősen kötődnek a középkori krónikás gyökerekhez, így náluk lényegében elsikkad Bonfini avarokat beemelő újítása.

Furcsállható ugyanakkor, hogy míg Szabados tág teret ad a filológus-szövegközlő Zsámboky epigrammaköltészetében megjelenő műltfelfogásnak, továbbá méltatja oklevélközlő, forrásfeltáró szerepét is,

addig alig fordít figyelmet Oláh Miklós Attila-életrajzára, holott ez mégiscsak az előidők legismertebb alakjáról készült első magyarországi feldolgozás.

A harmadik fejezet arra a sajátosságra irányítja figyelmünket, hogy a 17. században kettéválk a magyar és a magyarországi történetírás. Magyarországon Révay Péter koronaőr jelentkezik a Szent Koronáról szóló első monográfiával, melynek nagy érdeme, hogy a koronaküldés és az államalapítás kapcsán központi szerephez juttatja az addig háttérbe szorult István királyt. A Nádasdy-féle *Mausoleum* történelmi arcképcsarnokának alakjai természetesen nem a legfrissebb eredményeket, hanem az előidő-szemlélet addigra rögzült állapotát példázzák. Gersei Petthő Gergely *Rövid magyar krónikájának* legfontosabb újítása, hogy elsőként ismeri fel és fogalmazza meg a III. András halálával kialakult korszakhatárt, és teremt ezzel alapot az Árpád-ház fogalmának későbbi megteremtéséhez.

A 17. századi történetírók másik része viszont az országhatárokon kívül dolgozik, így lehetőségük van arra, hogy szembesüljenek a legmodernebb nyugati történetírói gyakorlattal, és hozzáférjenek a meginduló nagyarányú szövegközlések révén elérhetővé vált forrásokhoz. Szabados egy rövid, de tartalmas historiográfiai áttekintésben mutatja be azt a folyamatot, ahogy a katolikus megújulás egyik szellemi hozadékaként kialakul a Cesare Baronio, Jean Bolland és Jean Mabillon nevével fémjelzett európai kritikai történetírás. Az új típusú történetírás egyik első magyar követője a római magyar szerzetes, Inchofer Menyhért, aki Baronio nyomdokain haladva fog bele a magyar, pontosabban a pannóniai egyháztörténet évkönyvszerű fel-

dolgozásába. Éppen a Pannóniára koncentrálnak teszi lehetővé Inchofernek, hogy foglalkozzék a magyar előidők történetével, és az újabb nyugati források beemelésével ő pontosítja az avarokhoz kapcsolódó kronológiát, kiegészítve a Bonfininél megjelenő hun–avar–magyar hármas felosztást. Ennek kiteljesítése azonban már egy protestáns tudós, a német és holland egyetemeken iskolázódott Otrokocsi Fóris Ferenc érdeme. A magyar előidők hármas felosztása az ő *Origines Hungaricae* című művében nyer végleges kidolgozást, végképp felváltva a korábbi hun–magyar megközelítést. A magyar őstörténetírás megalapítójának is tekinthető Otrokocsi Fóris személye azért is kiemelten fontos Szabados szerint, mivel katolizálása után Nagyszombatban kezd tanítani, és így a protestáns tudósok köreiből felhalmozott tudásanyag bekerül a katolikus tudományosság vérkeringésébe.

A negyedik és ötödik fejezetet a zömmel jezsuiták által meghatározott 18. századi történetírásnak szenteli a szerző. Előbb a történetkutatás szaktudománnyá válásában múlhatatlan érdemeket szerző, forrásfeltáró gyűjtőmunkát végző szerzők kerülnek sorra (Hevenesi Gábor, Timon Sámuel, a magyar bizantinológia megalapítójaként méltatott Kéri Borgia Ferenc), majd egy alfejezet foglalkozik a protestáns tudósok, Bél Mátyás, Cornides Dániel és Johannes Schwandtner érdemeivel. Itt mindenekelőtt a Bél által kiadott és a múlt-felfogást alapvetően befolyásoló Anonymus-gesta jelentőségére mutat rá Szabados. Anonymus jelentőségét abban látja, hogy a korábban Attila és a hunok felé forduló figyelmet jobban ráirányítja a krónikás hagyományból hiányzó 9–10. századi, a honfoglalással és a kalandozá-

sokkal kapcsolatos eseményekre. Ennek a Szabados által „anonymusi fordulatnak” elnevezett jelenségnek tudható be, hogy a korábban szinte csak Attilára, illetve a 17. századi Nyugat-Európában alkotó szerzők jóvoltából fokozatosan elszemélytelenedő néptörténetre koncentrálnak a történetírásban megjelenik és emblematikussá válik Álmos és Árpád alakja is.

Az utolsó fejezetnek a magyar kritikai történetírás két kulcsfigurája, Pray György és Katona István a főszereplője. Pray volt az a kiváló felkészültségű tudós, aki óriási forrásbázist megmozgatva és felhasználva az előző nemzedékek szorgos szövegközlő munkáját, a legújabb kritikai igényeket és módszereket alkalmazva megírta a kronológiailag megbízható, áttekinthető stílusban fogalmazott hun–avar–magyar történelmet az *Annales veteres* lapjain. Pray már nem csak a bizánci görög forrásokat, de a legfrissebben megjelent kínai évkönyvek adatait is felhasználta műve írásakor, így ő volt az első, aki a steppei időszak történetét képes volt a belső-ázsiai gyökerekig visszavezetni. Sőt, ő volt az első őstörténészünk is, akinek szembeállnia kellett a finnugor rokonság kérdésével, és becsületére legyen mondva, hogy nem vetette el, hanem ügyes megoldással beépítette a hun–avar–magyar tagolás hagyományos keretei közé.

A forrásait mindig erős kritikával kezelő, azokat előszeretettel ütköztető Pray mellett Katona István monumentális *Historia critica* című műve valódi szintetizáló igénnyel íródott. Amellett, hogy Katona irgalmatlan mennyiségű elsődleges forrást tett közzé negyvenkét kötetes művében, olyan alapvető terminológiai újítások köthetők a nevéhez, mint az Árpád-ház fogalmának megalkotása, egyben az Álmos

és Árpád jelentőségéről folytatott vitának inkább megnyugtató elsimítása, mint eldöntése.

Szabados értékelésében Pray és Katona az a két kiemelkedő jelentőségű történetíró, akik, noha meglátásaik, elméleteik jelentős része fölött ma már átlépett a tudomány, és történeti műveik sem számítanak mérvadó szakkönyveknek többé, egyrészt módszertani következetességükkel megteremtik a hazai történettudományt, másrészt ők tisztázzák és rajzolják meg azokat a fogalmi és kronológiai kereteket, melyek máig meghatározzák a magyar történetírás súlypontjait és hangsúlyait.

Szabados György könyve tehát egy egészen specifikus területre koncentráló historiográfiai alkotás, és mint ilyen mindképpen hiánypótló mű. Célja nem az, hogy állást foglaljon a magyarság eredetét illetően, de nem is általános történetírástörténeti értekezés. Szándéka az, hogy bemutassa azt a gondolkodástörténeti utat, amit az első magyarországi történetíróktól kezdve egészen a jezsuiták által megteremtett szakszerű történetírásig az előidők történetének megítélésében bejárt a magyar történeti és nemzeti tudat. A könyv korántsem könnyű olvasmány. Azzal együtt, hogy a szerző tudatosan kerüli, hogy elvessen az egyes részletek kapcsán érintett historiográfiai vitákban, a kötet tele van gondos és aprólékos filologizálás-

sal. Ennek szerepe az eszmék, gondolatok átvételének bizonyításában, a szerzők közti kapcsolatok kimutatásában elengedhetetlen, néha mégis hiányérzetünk támad: Szabados ugyanis gyakran elmulasztja vizsgált szerzőit és az általuk megfogalmazott, előidőkre vonatkozó gondolatokat a kor kontextusába helyezni. Így elsikkad annak bemutatása, miért pont Kézai Simonnak vált fontossá a hun történet beillesztése a magyar krónikás hagyományba, Oláh Miklós miért éppen Attiláról írt életrajzot. A könyvből megtudjuk, hogyan vélekedtek az egyes szerzők az előidőről, de azt nem mindig, hogy miért változtattak elődeik szemléletén. Gondolok itt például a már említett, Thuróczyról hangsúlyossá váló Attila-kép megindoklására, ami az ítélmester esetében bizonyosan nem magyarázható újonnan előkerült források felhasználásával.

Ugyanakkor elvitathatatlan, hogy Szabados óriási, zömmel latin nyelvű anyagot mozgatott meg, amit imponáló biztonsággal kezel. Sokat idéz, legtöbbször saját fordításában, hiszen az általa olvasott szerzők zöme magyarul nem hozzáférhető. Az eredeti szöveget minden esetben közli lábjegyzetben. Apróbb hiányai-hibái ellenére ezért könyve értékes új fejezet az előidőről szóló művek hosszú sorában.

Kasza Péter

TANULMÁNYOK A MAGYAR NYELV ÜGYÉNEK 18. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBŐL

Szerkesztette Bíró Ferenc, Budapest, Argumentum Kiadó, 2005, 301 l.

„A felvilágosodás kori magyar irodalom egyik sajátossága, hogy szorosan össze van kötve a nemzeti nyelv ügyével”

– így kezdi Bíró Ferenc az általa szerkesztett, a korszak nyelvkérdésére összpontosító tanulmánykötet *Bevezetését*. S kétségte-

len, az irodalomtörténet-írásban Toldy Ferenc óta a magyarnyelvűség sikertörténete uralja a 18. század második feléről szóló narratívákat, melyekben kitüntetett helyet foglalnak el részben a programok és röpiratok, részben pedig az egy-egy tudományterületen, műfajban megjelenő magyar nyelvű kezdetek: az első egyetemi előadások, a versújítás eredményei, a magyarul megszólaló regény stb. A kanonikus narratívákhoz képest a művelődés más dimenziói itt vesztessé és elhanyagolhatóként tűnnek fel, annak ellenére, hogy megszakítatlanul létezik az irodalomtörténetnek olyan vonulata is, amely az időszak nem magyar nyelvű kultúrájával foglalkozik. Fried István idézi e téren Négyesi Lászlót, Szauder Józsefet, Szörényi Lászlót (Tiszatáj, 2005, 3. sz.), de említhetnénk Tarnai Andor, újabban Andrea Seidler nevét, akiknek nyomán a felvilágosodás Közép-Európájának soknyelvűsége kutatási programként is nemegyszer megfogalmazódott. A magyarnyelvűségről szóló uralkodó elbeszélés kizáró jellege azonban alig tette lehetővé a különböző irányú eredményeknek még az összeadását is, nemhogy egy közös módszertani elv kidolgozását, melynek során a korszak kulturális dimenziói a maguk kölcsönhatásában, együttélésükben váltak volna érzékelhetővé.

Hogy egy ilyen jellegű fordulat bekövetkezzen, ahhoz kétféle váltásra van szükség. Először is annak felismerésére, hogy a 18. század nemzeti programjainak magányos szobák mélyén történő elgondolása, baráti körben való kéziratos terjesztése, esetleg néhány száz példányban történő megjelentetése, vagy az első magyar nyelvű irodalmi munkák, folyóiratok kikerülése a sajtó alól korántsem formálta át azon-

nal a Hungarus Magyarországot, s nem törölte el egyik napról a másikra sem a latin nyelvű kultúrát, sem az élő nemzeti nyelveket. A nyelvi homogenizálódás története így csak erős szelekcióval s a korabeli kulturális életnek egy nagyon szűk szegmensére, a szépirodalomra, ekörül pedig egy kicsiny közönségre terjeszthető ki. Ha hozzávesszük ehhez azt a válogatást, amely esztétikai, ideológiai és hermeneutikai téren történt a magyar nyelvű munkák között, akkor elmondhatjuk, hogy alig maradt *szóra érdemes*, de főképpen olvastatható és tanítható szöveg ebből a nagyon gazdag és sokrétű időszakból, melyben a közélet, az oktatás, a törvénykezés és a társasági élet még jó ideig megmaradt a maga heterogeneitásában. A 18. század végi tényleges állapotok leírására inkább a multikulturalitás, a kultúraköziség, az intermedialitás módszerei lennének megfelelőbbek, míg a magyar nyelvű irodalmi és művelődési programok értelmezésében a Tolcsvai Nagy Gábor és Sándor Klára által magyarul is leírt nyelvtervezet-vizsgálat volna célravezetőbb, mely a röpiratoknak inkább a tervezetjellegét és folyamatszerűségét emelné ki ahelyett, hogy végbement, lezárult eseményként mutatná fel őket.

Fontos számolni azzal is, hogy az irodalomtörténet olyan tudományág, mely kizárólag az írott, ezen belül is a nyomtatott munkákkal foglalkozik. Textológiai, kiadói gyakorlatában nem tesz mást, mint eltérő közegekben keletkezett szövegeket írásos, majd nyomtatott művekké transzponál, vagyis az irodalomtörténet számára előbb láthatóvá, elérhetővé, értelmezhetővé teszi őket. Az irodalomtörténetnek gyakorlatilag nincsenek kidolgozott szempontjai egy kéziratos, egy szóbeli, vagy

akár nem könyv formájú szöveg és kultúra értelmezéséhez. A második váltásnak így a medialitásvizsgálat terén kell bekövetkeznie.

A Bíró Ferenc által szerkesztett tanulmánykötet címében a hagyományozódó irodalomtörténeti szemlélethez kapcsolódik, vagyis a magyar nyelv ügyét, történetét jelöli meg tárgyként. A *Bevezetéssel* együtt hat nagy tanulmányt tartalmaz, melyek közül mindegyik a nemzeti nyelv, kultúra és identitás témakörében vizsgálódik. Bíró Ferenc részben a korábbi munkáihoz, többek között az 1994-es, nagyhatású monográfiájához (*A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Balassi Kiadó) igazodik, amikor a korszak magyarnyelvűségének aspektusait foglalja össze, részben pedig, a nemzeteszmék átalakulásának és a többnyelvűség kérdésének továbbgondolásával új szempontokat vezet be, és hangsúlyosabban emeli ki a folyamat fokozatosságát, lassúságát. Balogh Piroska és Szilágyi Márton közös munkájukban az 1790–91-es, latinul megjelenő lap, az *Ephemerides Budenses* magyar vonatkozású írásait tekintik át, Margócsy István a magyar nyelvű és a magyar nyelvi oktatás történetét foglalja össze, Pintér Márta Zsuzsanna a 18. századi színműirodalom nyelvi aspektusait vizsgálja, Csörsz Rumen István ugyanilyen szempontok szerint foglalkozik a korabeli közköltéssel, Soós István pedig II. József nyelvrendeletének fogadtatását tekinti át.

A tanulmányok a kötet cím ellenére mégsem a jól ismert narratívák, hanem a szükségesként megfogalmazott váltás jegyében születtek. Miközben a magyarnyelvűséget mint keresőfogalmat többféle kulturális területen, műfajban, médiumban és nyelvben követik végig, a vizsgált do-

kumentumállomány is természetesen bővül, így az egész kérdéskört a két legfontosabb irányba, a többnyelvűség és a medialitás felé sikerül kitágítaniuk. Ennek köszönhető, hogy bár valamennyi tanulmány összegző jellegűnek, egy dokumentumfeltáró, primér kutatást lezáró szintézisnek látszik, sokkal erősebbek bennük a tudatosan vagy látenszen felvetett és az újabb vizsgálódás számára nyitva hagyott kérdések. A továbbgondolandó problémák pedig minden értekező esetében arra vonatkoznak, hogy nem lehet megkerülni a nyelvi és kulturális viszonyrendszer figyelembevételét és azokat a szövegeket, melyek a nyomtatott irodalom háttérében a többnyelvűség hordozói voltak és maradtak.

Az egyik visszatérő probléma a tanulmányokban a latinitás és a magyarnyelvűség egymáshoz való viszonyulása. Nem ismeretlen, de nem is túl gyakori irodalomtörténet-írásunkban a latinnyelvűség kérdésének funkcionális megközelítése, vagyis azoknak a szerepeknek az áttekintése, melyeket a latin a közép-európai soknyelvűség közepette, de a magyar nyelvhez képest is, a 18. században betöltött. S ha előkerül a téma, többnyire negatívumaiban jelenik meg. A számos idézhető példa közül elég Kornis Gyulának a magyar művelődés eszményeiről szóló nagymonográfiája negyedik részére utalni (*A deák és a magyar kultúra küzdelme*), vagy BALÁZS János *Magyar deákság* című művére (Bp., Magvető Könyvkiadó, 1980), melynek egyik fejezete „a latin egyeduralmának káros következményeit” vizsgálja (15–22).

Tarnai Andor és Szörényi László munkái, most pedig a jelen kötet tanulmányai ezzel szemben azt igazolják, hogy a latin nyelvű művelődés kutatása nélkül meg-

nyugtatóan a magyarnyelvűség története sem írható meg. Jól látható ugyanis e tanulmányokból, hogy a latin nemcsak felettis nyelv és tranzitnyelv volt, ahogyan Csörsz Rumen István fogalmaz, hanem nyelvi, művelődési eszmény, kulturális identitás- és közösségképző tényező, irodalmi, művelődési és tudományos minta egyaránt. S az is látható, ugyancsak a közköltészeti anyagból vagy Pintér Márta Zsuzsanna drámatörténeti elemzéseiből, hogy a latinitásnak e funkciói nem is mindig vegytisztán jelentek meg a szövegekben és az identitástudatokban, hanem gyakran egymással és más nyelvű, esetleg eltérő rangú kulturális elemekkel párhuzamosan vagy keveredve.

Szintén fontos szempont lehet, hogy a latin nyelv birtoklása ugyan egy művelt közösséghez való hozzátartozást jelentett, de egyben garanciája is volt a térségben minimum két nyelv ismeretének. A korszak minden iskolázott embere beszélt tehát anyanyelvén kívül még legalább egy nyelvet, a latint, mely otthonossá tette számára az egész művelt Európát. Gyakori volt természetesen valamely európai nyelvben való jártasság, de egyáltalán nem volt ritka eset, hogy a nemzeti nyelvekből tudott használni valaki egyet vagy többet. A „natio Hungarica” többnemzetiségű nemzeti közössége éppúgy, mint a „Hungarus Magyarország” területi alapú fogalma, ahogyan SZÜCS Jenő is megfogalmazza (*A magyar nemzeti tudat kialakulása*, Bp., Osiris, 1997, 337), lényegében összetett fogalom: egyik eleme szerint – a genealógiai, illetve alattvalói identitás alapján – a nyelvnek közömbösnek kellett lennie, de tartalmazott nyelvi vonatkozásokat is, amennyiben a többnyelvűséget természet-szerűleg magában foglalta. Azt jelentené

ez, hogy a nyelvek külön-külön vagy együttesen, különböző helyszíneken és közegekben eltérő kultúrák hordozójaként tűntek fel. A két kifejezésnek ezt az aspektusát emeli ki, Tarnai Andorra is hivatkozva Bíró Ferenc a bevezetőben és Csörsz Rumen István a tanulmányában: azt a természetes, spontán, olykor öntudatlan többnyelvűséget, mely a mai értelemben vett multikulturalitás alapfeltétele. Program-szerűen meghirdetett multikulturalitás ugyanis – a terminus szakirodalmával ellentétben – véleményem szerint nem létezik, de létezett a maga spontaneitásában a 18. század Magyarországon.

Kissé elgondolkodtató ezért Pintér Márta Zsuzsanna gondolatmenete a többnyelvű iskolai színművekről és arról a minden felekezetben megfigyelhető gyakorlatról, hogy a latin nyelvű előadásokat még a 18. század második felében is gyakran iskolai alkalmakon, ünnepeken, vagyis egy belső közösség keretein belül adták elő, míg a nemzeti nyelvű darabok nemegyszer az alapítóra, közönségre, olykor hölgyközönségre, magas rangú vendégekre való tekintettel kerültek színpadra (169, 172). A tanulmány szerző feltételezése szerint a nemzeti nyelvű előadások mögött tudatos nyelvi programot kellene látnunk. Ez néhány esetben, mint Benyák Bernáttal kapcsolatosan, valóban cáfolhatatlan. Ugyanakkor a felhozott példák többségében nincs semmiféle bizonyító adat a latin nyelv szándékos háttérbe szorítására. Jómagam inkább azt a lehetőséget fogadnám el, amit Pintér Márta ugyancsak felvet, hogy itt a közvetlen környezethez való alkalmazkodásként kellene értelmeznünk a szlovák, horvát, magyar, német nyelv megjelenését, vagyis úgy kellene látnunk ezeket az előadásokat, mint egy iskolás

képzettségű közösség kommunikációját egy nem iskolás műveltségű közösséggel, miközben a nyelvválasztás természetesen más jelentéseket is hordozhatott.

A *Ratio Educationis*, ahogyan Margócsy István elemzi (108), valóban sokat tett a magyar nyelv iskolai megjelenéséért, ha nem is annyira előírásai, mint inkább megengedő jellege által. Másfelől azonban, ahogyan Margócsy István Kornis Gyulával összhangban fogalmaz, ez az engedékenység egyáltalán nem jelentette a latin háttérbe szorítását, sőt éppen ellenkezőleg, a 101. paragrafusban a latint felettes pozíciójában, művelődési eszményként, közigazgatási, közvetítő, sőt örökölt nyelvként erősítette meg, KORNIS Gyula idézésében a következő érvekkel: „az ifjak a latin írókkal »necsk gyönyörűséggel, hanem haszonnal is foglalkozzanak«; azért, mert összes hazai törvényeink latinul vannak írva; mert a királyi és hatósági rendeletek ezen a nyelven vannak fogalmazva; mert az összes hivatalos tárgyalások a kormányshékeken, törvényshékeken, megyei és országgyűléseken latinul folynak; végül, »mivel a latin nyelv jóformán már szinte anyanyelvünk és sajátunkká vált« (quod linguae hujus usus quodammodo jam nativus et domesticus sit redditus), segítségével az országban élő különféle nemzetek könnyebben megérthetik egymást és könnyebben érintkezhetnek egymással” (*A magyar művelődés eszményei 1777–1848*, Bp., Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1927, I, 10). A *Ratio Educationis* – a megfogalmazásból is látszik – jól lefedte a latin nyelvet használók bizonyos körét: az oktatási rendszert és az egyébként ugyanebből a rendszerből kikerülő megyei nemesség politikai érzékenységét, hiszen a „natio Hungarica” típusú nemzet-

tudat számára amúgy is előnyt élvező latinnak a „saját”, illetve közös nyelvként való feltüntetése a birodalmi alárendeltség tényét megkerülte. S talán nem véletlen, hogy 1790-ben a Hadi és Más Nevezetes Történetek pályázatára beérkező, a latin nyelv mellett érvelő névtelen röpirat, melyre Báróczi Sándor a *Védelmezett magyar nyelv* című ellenszövegét megírta, nagyon hasonló érveket vonultat fel, mint a *Ratio*.

A bécsi udvarban tartózkodó testőrírók azonban mást tapasztaltak, azt, hogy a királyi udvarnak sem Bécsben, sem Párizsban, sem sok más európai államban nem a latin az anyanyelve, a társalgási és a művészi nyelve. A nemzeti nyelv programírói többnyire éppen a külföldi tapasztalatokat szerzett értelmiségiek, akiknek azzal kellett szembesülniük, hogy bár a latin ismerete egész Európát megnyitotta előttük, mégis másodrendűek Európához képest, mert nincs *saját* nyelvük. Tervezeteikben ezért kettős eszmény és cél jelenik meg. A Tolcsvai Nagy Gábor és Sándor Klára által ismertett nyelvtervezési modell alapján az egyik célkitűzés a nyelv státuszára, a másik a nyelv korpuszára vonatkozik, vagyis egyszerre foglalkoznak a nyelvváltozatokból létrehozandó standard nyelv gondolatával, másfelől pedig a művelt nyelv státuszának, intézményrendszerének kérdéskörével, miközben a latin és a nyugati nyelvek mindkét esetben együttesen szolgálnak mintául.

A tanulmánykötet alapján azonban úgy tűnik, funkcionális szempontból a nyelv státuszának fogalmát is érdemes tovább bontani. Másképpen jelenik meg a maganyelvűségről való gondolkodás a nyugati nyelvekhez, és másképpen a latin nyelvhez viszonyítva. A nyugati modell

szerint a nemzeti nyelvnek elsősorban hozzáférhetősége válik fontossá, s ez a Bessenyei által alkalmazott közboldogság-fogalom értelmezéséhez is újabb szempontot nyújt. A kultúra így elvileg szélesebb körben terjedhet, hiszen nem kell előbb idegen nyelvet elsajátítani. Bessenyei röpiratait tovább olvasva mégsem jelenti ez, hogy az értelmiségi/nem értelmiségi, művelt/műveletlen dichotómia megszűnne: a különbség megmarad, hiszen az anyanyelv sem a maga kiműveletlen és természetes állapotában, hanem standardizált szinten fog a latinhoz hasonló művelődési eszménnyé válni, mely ugyanúgy tanulás révén sajátítható el. A standard nyelvhasználat tervezett intézményrendszere, infrastruktúrája azonban szintén nyugati minták szerint jelenik meg e röpiratokban. Ismeretes, hogy Bessenyei akadémia-tervezetének felépítése és feladatainak kijelölése, de Batsányi elgondolása is sokban hasonlít a francia akadémia struktúrájára és tevékenységére.

A nyugati minták alapján változik a kultúráról kialakult felfogás is. Bessenyei-nél és körénél, Kazinczynál és Kármánnál, Csokonainál (*Tempefői...*) megjelenik a tudósi szobából kilépő „társalgó” és „társas” művelődési eszménye, amely részben intézményes, iskolai tudáson alapul, de ugyanolyan fontossá válik benne a kortárs események iránti folyamatos érdeklődés és az erről való társalgás kultúrája.

Végül szintén az európai nemzetek példája indítja el azt az átalakulást, amelyet Bíró Ferenc korábbi munkáiban és itt, a kötet bevezetőjében részletesen tárgyal: a nemzet és a nyelv összekapcsolódásának folyamatát, mely a nyelvrendelettel sem függetlenül ideológiai és politikai aspektusokkal is rendelkezik. Ott áll mögötte az a

felismerés, hogy közjogi státusából adódóan Magyarország nem válhat nyugati értelemben önálló nemzetállammá még akkor sem, ha a történeti múltban rendelkezett ezzel a lehetőséggel. Az egyetlen járható út annak a kulturális önazonosságnak a megteremtése, amely végül az államiság keretei nélkül is az európai nemzetek rangjára fogja emelni őt. Érdemes lenne azonban ezzel kapcsolatban talán újra elgondolkodni azon: vajon a nyelvi, etnikai, kulturális nemzettudat erősödésével valóban háttérbe szorultak-e a nemzettudat más formái. Ismét Csörsz Rumen Istvánra kell hivatkozni, aki a többnyelvű kéziratok énekeskönyvek alapján meggyőzően bizonyítja a kultúraköziiség továbbélését. Legtanulságosabb ilyen szempontból az erdélyi német és román nyelvű anyag példája, mely azt bizonyítja, hogy a kölcsönös kapcsolatok intenzitása nem mindig az etnikai elkülönülés, talán inkább a kulturális szintazonosság függvénye.

A nemesi nemzettudat esetében is megfontolandó, amit 1994-es monográfiájában maga Bíró Ferenc állít, hogy a nemesség pozíciója, anyagi helyzete, ezzel együtt öntudata éppen Mária Terézia évtizedeiben erősödött fel. A II. József rendeleteire érkező heves reakció, a nemesi nemzeti mozgalomnak az 1790-es évek elején tapasztalható, BENDA Kálmán által is kutattatott fellobbanása sem ennek a közösségtudatnak a halványulásáról szól (*A magyar nemesi mozgalom 1790-ben = Uő, Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*, Bp., 1978, 64–104). A korabeli nyelvi és művelődési programok, vagy olyan szépirodalmi alkotások, mint Dugonics *Etelkája*, Virág Benedek, Berzsenyi Dániel nemzeti ódái, Kisfaludy Sándor

regéi stb. pedig éppen múltjukra, történeti szerepükre, születésükre, családfájukra, hagyományaikra, szakrálisként kezelt tárgyi emlékeikre, ebből kifolyólag pedig felelősségérzetükre hivatkozva igyekeznek aktiválni a nemesség öntudatát és szerepvállalását a kulturális közéleti folyamatokban. Mindebből azt a következtetést is le lehetne vonni, hogy a rendi tudat a művelődési programokon belül ideológiai, anyagi, tematikus szempontból nem veszít jelentőségéből, sőt kiemelt helyzetbe kerül, s az olyan típusú bírálatok, mint amilyenek Csokonai *Tempefőijében* Fegyverneki gróffal kapcsolatosan megfogalmazódnak, e rétegnek nem a kiszorítását, hanem éppen ellenkezőleg, a megnyerését tűzik ki célul.

A latin más módon vált a magyarnyelvűség modelljévé: bár a korpusztervezés során gyakran szolgált nyelvtani leírások, grammatikai kérdések mintájaként, mégis elsősorban a felettes és közvetítő szerepe válik követendővé. A magyar nyelv a többi nemzeti nyelvvel szemben ugyanazt a helyet kívánja elfoglalni, mint korábban a latin. Fontos azonban, hogy nem eltörölni, megszüntetni akarja a többi nyelvet. Bessenyei nem azt állítja, hogy bármely más etnikumnak fel kellene adnia anyanyelvét, csak azt kívánja, hogy azok tanuljanak meg magyarul. Ilyen szempontból lényeges kérdésre világít rá Soós István: II. József nyelvrendelete a németet hasonló értelemben kívánta bevezetni: nem a nemzeti nyelvek helyébe, hanem azok fölé. A vetekedés a német és a magyar nyelv között tehát, legalábbis II. József haláláig, bizonyos értelemben a latin felettes pozíciójáért zajlott.

Bizonyos azonban, hogy a latin nyelv helyzete e folyamat során lényegesen módosult. A nyelvfilozófiai jellegű fejtegetésekben egyfelől visszaminősült olyan nyelvvé, mely maga is fejlődés eredményeként alakult ki, másfelől pedig, a nyugati nyelvekkel együtt, éppen a fejlődési fázisaiban vált ismét követhető mintává. S még jó ideig megtartotta tranzitjellegét, kommunikációs szerepét is. Talán ez lehet az egyik magyarázata annak, hogy 1790-ben az Ephemerides Budenses latin nyelven érvel a magyar nyelvű kultúra mellett. A latin nyelv státuszának átalakulását, akárcsak a budai lap rejtélyét azonban pontosabban majd feltehetőleg Balogh Piroska kutatásai nyomán lehet látni, akitől – jelen tanulmánya és a Schedius Lajosról szóló értekezése alapján – a továbbiakban egyébként is a felvilágosodás latin nyelvű irodalmának rendszeres, rendszerszerű tanulmányozását reméljük.

Bárhogyan értelmezzük azonban az Ephemerides nyelvi választását – ha a korabeli röpiratirodalmat, az alkalmi és közköltészetet, a magyarul író szerzők latin nyelvű műveit, a hazai német művelődést, a főúri könyvtárak francia könyvgyűjteményeit is ide értjük –, állítható, hogy egynyelvűvé és egykultúrájúvá az irodalomtörténet-írás rajzolta át ezt a korszakot. A jelen tanulmánykötet paradigmaváltó jelentőségét pedig éppen a sokféleség újrafelfedezésében, szakmai rehabilitálásában látom, melyet feltehetőleg a kérdéskör módszertani jellegű problémáinak átgondolása is követni fog.

Hász-Fehér Katalin

**BALOGH PIROSKA: ARS SCIENTIAE. KÖZELÍTÉSEK SCHEDIUS
LAJOS JÁNOS TUDOMÁNYOS PÁLYÁJÁNAK DOKUMENTUMAIHOZ**

Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 469 l. (Csokonai Universitas Könyvtár, 38).

DOCTRINA PULCRI. SCHEDIUS LAJOS JÁNOS SZÉPTANI ÍRÁSAI

Szerkesztette és a jegyzeteket készítette Balogh Piroska, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 437 l. (Csokonai Könyvtár: Források, 12).

Balogh Piroska Schedius-monográfiája és szövegkiadása az utóbbi idők egyik legmerészebb irodalomtudományi vállalkozása. Egy teljes életmű rekontextualizálására és alternatív interpretálására tesz kísérletet, a teljesség igényével. A cél kettős: egyfelől Schedius Lajos (irodalom)történeti tudatban hagyományosan élő képének de-konstrukciója, másfelől eddig kiadatlan kéziratai egy részének kritikai igényű közzététele. A teljesítmény leginkább e két célkitűzés metszetében vizsgálható, hiszen az értelmezői diszpozíció szerint az elfogult és ideologikus emlékezetek külön-külön és együttesen is torz képet hagyományoztak tovább Schediusról, szakspecifikus kontextusokban, ráadásul a kapcsolódó (és egyben nélkülözhetetlen) szövegkritikai praxis hanyagolásával. A munka tétjének ezek fényében az tekinthető, hogy az képes-e az életművet és a mögötte álló figurát egy potenciálisan megtalált egységes szempontrendszer alapján leírni – mely kellő erővel rendelkezvén leváltja a mindmáig futó hagyományos modelleket –, s hogy sikerül-e filológiaiilag hozzáférhetővé tenni ezt a betokozódott *oeuvre*-t a további irodalomtörténeti, illetve egyéb tudománytörténeti közelítések számára.

Schedius alakja a rendelkezésünkre álló információk alapján a következőképpen idézhető meg. A német eredetű nemesi család sarja a pozsonyi és a soproni evangélikus liceumban, majd a híres göttingeni

Georg Augusta egyetemen tanul. A pesti egyetem esztétika tanszékének professzora lesz, később ógörög nyelvet és irodalmat oktat. Kármán és Pajor Urániájának munkatársa, egyebek mellett a Literarischer Anzeiger für Ungarn című folyóirat szerkesztője. A pesti evangélikus gimnázium és népiskola alapítója és reformtantervnek kidolgozója. Az első pesti jótékony nőegylet titkára, később a vakok intézetének igazgatója. Királyi tanácsos, a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság, a jénai, a göttingeni és a harkovi tudós társaság tagja.

A Schedius-kép recepciótörténeti rekonstruálásakor a monográfus az előbbi vázlattól függetlenül, markáns kanonizációs eljárások megvalósulásait tárja fel. Ezek jobbára két fő vonulatra oszthatók, a „kanonikus elföldelés” (*Ars scientiae*, 15) és a „kultikus bebalzsamozás” technikáira. Többek között Toldy Ferenc akadémiai emlékbeszéde, Heinrich Gusztáv laudációja, Horváth János korszakfeldolgozása, de még Doromby Karola több ponton árnyaló, eltérő távlatú monográfiája is egy elmarasztaló irányultságú portrét rögzít Schediusról. Tanári működését, példás életvezetését elismerik, németajkú idegenségét, életművének torzószerűségét, pejoratív értelemben vett polihisztóriai buzgóságát, szakmai perifériára szoruló hatástalanságát azonban fölerősítve jellegzetessé hangsúlyozzák, a negatív összkép pedig paradigmatiserővé válik az „idegenajkú”, a

„szobatudós”, a „populáresztéta” mitológémiával együtt. A másik vonulat mintegy az előző inverzeként az evangélikus egyháztörténet beszédrendjének kultikus emlékezete, amely az iskolaalapító, a példás életet élő keresztyén pedagógus és társaságszervező képében a *humanitas* eszményének megvalósulását látja és tiszteli Schediusban, s végeredményben ugyanazt éri el: motivált és fixált nézőpontú rajzot készít.

Mindkét út elzárta Schediust és életművét a hatástörténeti érdeklődés avagy a szakmai vizsgálódás elől, a róla történő lehetséges diskurzusok lehetőségterét minimalizálva. Az egyháztörténeti kultusz szakrális működésével fagyasztotta be, az eddigi szakirodalom pedig a kortárs emlékezetekből kiinduló és a jelenig ívelő módon vette körül különféle diskurzív prekontextusokkal, emblémákká sűrített sztereotípiákkal. A dolog jelentősége azért nagy, mert mindezek indokolják, magyarázzák a vállalkozás súlyát: „A fenti recepciótörténeti áttekintés számos tanulsággal szolgálhat a Schedius-életmű jelen és leendő értelmezői számára. Mindenekelőtt jelzi, hogy egy irodalomtörténeti szakirodalomra támaszkodó értelmezés szükségképpen csupán újrarajzolná a Schedius-portré sokadszorra és egyre mélyebbre vésett körvonalait. Úgy tűnik, e portré állandósulásának legfőbb oka, hogy a kutatás nem nyúlt vissza a Schedius-életművet alkotó szövegekig; vagy ha igen, legfeljebb rövid és szükségképpen egyszerűsítő ismertetésükig jutott, szövegközpontú értelmezés helyett személyiségvonásokat vetítve föléjük. Éppen ezért nélkülözhetetlennek látszott egy olyan szövegkiadás elkészítése, mely a Schedius-életmű szegmentumait immár magyar

fordításban is közzéteszi. A különféle szerepkörök kapcsán, melyeket a szakirodalom Schedius nevéhez kapcsolt, szintén nem az át- vagy újraminősítés vezethet termékenyebb értelmezéshez, hanem a szerepek, tevékenységi körök szöveges (levéltári) dokumentumainak feltárása. A szerepkörök sokfélesége azonban nemcsak megnehezíti az effajta kutatást, hanem önmagában véve is értelmezendőnek bizonyul: milyen tudomány- és műveltségmodell állhat e sokirányú, polihisztori pálya mögött? Ilyenfajta értelmezésre aligha kerülhet sor kronologikus, portréközpontú elbeszélés keretein belül, mely egészszelvé, fejlődésalapú sorrendiséggel dolgozik. Ez éppígy nem kedvezne a különböző tudománytörténeti diskurzusok egymástól elszigetelt Schedius-vonatkozásai közötti kohézió megteremtésének sem. Az »összhang mindenben« patetikus-morális vezérelve talán a kutató számára is megszívlelendő”. (*Ars scientiae*, 35.) A monográfus maga is megfogadta a morális-patetikus vezérelvet: az *ars scientiae* hermeneutikai rekonstrukciójával koherens és adekvát kontextust és keretet talált Schedius személyének, illetve szöveganyagának újraértéséhez.

A tradicionális hagyományhorizontok mögé nyúló aprómunka az öröklött és örökített minták alapján rakja össze Schedius központi elv felé mutató fejlődésrajzát, arra figyelve, hogy a pályafutás milyen gyakorlatias, eszközszerű elemek alkalmazásaiból épül fel. Számba veszi Schedius szociológiai, családtörténeti hátterét, a tanári és tudósi példákat, pedagógiai módszerét, reformterveit, tudomány-szervezői, intézménytörténeti szerepvállalásait. Mindeközben sor kerül folyóirat-szervezői tevékenységének ismertetésére,

feminitás-koncepciójának kibontására és eszmetörténeti elhelyezésére, a magyar kritikátörténetben való pozicionálására, színház- és társaságszervezői jelentőségének taglalására, vagyis mentalitástörténeti, intézménytörténeti távlatú átvilágítására. A pozsonyi, a soproni és természetesen a göttingi évek is felelevenednek, utóbbi egészen mély dimenziókban, az ott elsajátított módszerek, az ott kialakított kapcsolatrendszer, az ideológiai, tudományelméleti, életvezetési praxis kialakulásának részleteiig. A göttingeni súlypont nem véletlen, hiszen a munka első egyharmadának retorikáját lényegében annak bizonyítása szervezi, miszerint a göttingeni paradigma a fészke annak a humanitáskoncepciónak, mely a tudomány művészetét, a *Principia Philocaliae* ideológiaként jelenti, mely a *philokaliának*, a szépség tudományának konstitutív szerepet szán, s mely mindezzel összhangban alkotja meg multidiszciplináris érvénnyel az *ars scientiae*et.

A monográfia hipotézise szerint tehát az ún. *göttingeni paradigma* a kulcsa, implicit szemléleti kerete Schedius tudomány-szervezői, művelődésszervezői és oktatásszervezői törekvéseinek, de cizellált, módosított összefüggésekben. Balogh Piroska Luigi Marino nyomán változtat Békés Vera nagyhatású Göttinga-elméletén, amennyiben a „Göttinger Geist” szemléleti alapvonása nem elsősorban a filozófiával való összefonódottságában ragadható meg, mint inkább antropocentrizmusában. Ebben a kontextusban válik adekváttá a *neo-humanizmus* címkéje is, mely minden más történeti humanitás-konstrukciótól független, autonóm kategória. A tudomány-szemlélet másik fontos jellemzője az interdiszciplinaritás, mely itt egy univerzális

vizsgálati módszer kialakításának igyekezetét, s egy univerzális tudományos szótár metadiskurzusának megalkotását jelöli egyszersmind. Utóbbi a hipertextus működési elvével analóg módon egy szaktudomány terminológiáját egy adathalmaznak tekintve, ennek csomópontjait belső utalásokkal más szaktudományok csomópontjaival köti össze. Ebben a típusú linkrendszerben jut konstitutív szerephez például az *organizmus* fogalma. „Ha pedig létezik univerzális vizsgálati módszer és a szaktudományok nyelvei között áthallásos csomópontokat biztosító szótár, szükségképpen körvonalmazható valamiféle egyetemes hermeneutikai tudomány, a *scientia scientiarum*. Pontosabban, mivel minden tudomány teleologikusan az emberre irányul, *scientia humanitatis*.” (*Ars scientiae*, 271.) Ez a mintákat, törvényeket, módszereket, elképzeléssort, nézetrendszert jelölő, egységes előfeltevésekkel rendelkező koherens gondolati és metanyelvi konstrukció tehát az, melyben az egyetemes vizsgálati módszerek és egyetemes tudományos szótár megalkotásán keresztül egy univerzális „embertudomány” kialakítása megvalósulhat. Schedius feltételezett intenciója ennek az egyetemes tudomány-szemléletnek az alkalmazása egy hermeneutikai szituációban, folyamatosan az organikus személyiségre és létformára vonatkozóan. Társadalom- és államelmélet egy univerzális modell, az *organizmus* sajátos változatának megteremtése, földrajzi munkássága az *affinitas*, azaz a kölcsönhatás jelenségének tudománytörténeti igazolása. Ezekre alapozva, de az esztétika tudományán keresztül körvonalazódik nála az egyetemes tudomány konstellációja, a *scientia humanitatis*. A *humanitas* göttingi eszménye különféle diszciplináris alak-

változatokban jelenti lényegében ugyanazt; működik mint minta, mint modell, mint alakulástörténet vagy mint környezet. A *Principia philocaliae*, Schedius középonti esztétikai értekezése ennek a jegyében fogant, ez az elsődleges kontextusa.

A *Principia* szépségdefiníciója két humanitás-variáns meghatározását adja: „Az anyag és az erő közötti belső és egyenrangú kapcsolat az, amely az objektumban a szépséget eredményezi, a szubjektumban pedig az *emberi természetet*, azaz a tökéletes humanitást alkotja. Ebben az összefüggésben a humanitás, mely szót nagyon sokféle értelemben használnak, *belső, azaz szubjektív szépségnek* nevezhető, mely a szubjektumban lakozik; az a szépség pedig, amely az objektumban tűnik fel, *külső, azaz objektív szépségnek* mondható. A *humanitás* eme alapjára épülnek a *tudományok*, és ebből azok határait szélesebbre lehet vonni és pontosabban meg lehet határozni, mint azt többen gondolják.” (*Doctrina pulcri*, 418.) A *philokalia* tehát mint a *humanitas* tudománya értenődő, jelenti a szépség befogadására való rendeltetésünket, és magát a világban megnyilvánuló szépséget egyszersmind. A *humanitas* birtokbavétele megkövetel egy általános tudománytant, az *ars scientiae*t. Ahhoz azonban, hogy a *humanitas* tudománya megragadhatóvá váljék, szükség van központi alkotóelemének meghatározására. Az ehhez vezető utat mutatják a monográfus szerint Schedius esztétikai tárgyú írásai. A *humanitas* alakváltozatainak (*organizmus* az államelméletben, *affinitas* a környezetleírásban) értelemadó kerete tehát az esztétika, melynek tudománya – ahogy ezáltal magának a *humanitاس*nak a tudománya is – a *philokalia*. Ez az a logikai kör, mely Schedius műveinek,

főművének, életének értelmező kerete lehet, melynek kibontását, feltárását elvégzi Balogh Piroska, meggyőzően bizonyítva (és nem mellékesen dokumentálva), hogy nem csak lehet, hanem az is.

Az *ars scientiae* tehát az a metatudomány, melyben az életút alakzatai egységesen magyarázhatók, melynek fényében a zavaró heterogenitás, a széttartó és dehonesztáló polihisztor-lét logikussá, következetessé válik. E mögöttes ontológiai tudományszemlélet a korában is furcsa tevékenységrend, az általános Schedius-praxis értelme. Ugyanannak az idealitáskonstrukciónak a heterogén életszegmensekben történő applikálása éppen a lényegi jegy, hiszen ez biztosítja a körvonalazott Schedius-diszciplína holisztikus és univerzális irányultságát. Az egyetemes vizsgálati módszer a szaktudományok nyelvei között áthallásos csomópontokat biztosító szótár segítségével lesz egyetemes hermeneutikai tudomány, melynek közvetítő nyelve a latin. Ezáltal válik beláthatóvá, hogy az mint diszciplináris *lingua franca* fontos Schedius számára, s köze sincs az „idegenszívűséghez”. A társiaság, a közösség ennek kontextusában válik szellemi organizmussá a nevelés által, az új társaságsszervező létformák meghonosítása és favorizálása ezáltal nyer teoretikus alapot. Schedius identitásalakzata, az *Ungern*, a virtuális szellemi közösség, a *Gelehrtenrepublik* vágya, a női principium mint a szépség érzékelhető világba hozatala a feminitás és a művészet egybetartozásának jegyében, az Urania folyóiratcím (!), de általánosan a színházi aktivitás vagy a recenziók ösztönzése is mind ezáltal nyerik pozitívitásukat.

„Ama sokak szerint visszafojtandó, alantasan pozitívista természetű örömmön

kívül, melyet akár a Schedius-életművet, akár a *historia litteraria* hagyományát kutató filológus érezhet a hermeneutikai játéktér szövegbázisának kumulatív gyarapodása fölött, más oka van e művek emlegetésének.” BALOGH Piroska ezt egy korábbi tanulmányában írja, jellemzően ez idáig kiadatlan Schedius-textusokra utalva (*Lexikonok és narratívák: Schedius Lajos irodalomtörténet-írói kísérletei = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 2006, 177). Monográfiájának olvasója – belülről fakadó, önnön tisztelettel csodálatán kívül – minduntalan ezt a folyamatos örömet érezheti ki a sorokból, a „hermeneutikai játéktér” permanens kumulációja feletti örömet, mind a szövegkiadásban, mind a Schedius-könyvben. Az örömen túl már csak a szakmai alázat lehet nagyobb a szerzőben (mintegy 60 idézett Schedius-szöveget, 27 periodikumot és 550 irodalmi tételt jegyez munkája), és az a koncepciózusság, amellyel könyvét megalkotta. Munkájának nagyságrendjére jellemző, hogy négy ösztöndíj nyújtott neki háttérrel kutatásához, mely többek között berlini, bécsi, pozsonyi és göttingeni levéltári helyszíneket jelent. Alaposságát jól mutatja, hogy például az illető tudományos-mény kapcsán felmerülő selyemhernyó-tenyésztés vonatkozó korabeli szövegyomait is felkutatja (*Ars scientiae*, 81, 52. sz. lábjegyzet). Az értelmező nyelv adekvát és érthető használata, a világos és folytonosan az oknyomozó logika hitelére apelláló argumentáció, az aprólékos és egyben monumentális, vagyis lenyűgöző filológiai apparátus végig biztonságot ad munkájának olvasása közben. A „túl nagy” biztonság azonban talán az egész vállalko-

zás gyenge pontja is egyben. Megeshet ugyanis, hogy az olvasó egy idő után éppen emiatt esik zavarba. A gondolatmenet erőteljes, célorientált, minduntalan ugyanoda „kilyukadó” – jó példa lehet erre a Schedius javaslatára megválasztott kántortanító esetének kiemelése, aki éppenséggel göttingeni tankönyveket használ az oktatásban (*Ars scientiae*, 136). A határozott, több szinten levédett érvelés és bizonyítás olyannyira tökéletes, olyannyira nem hagy maszatot a szövegen, hogy éppenséggel azt a kérdést veti fel, lehet-e egy életút és életmű ennyire világosan és kielégítően megfejthető. Hogy – egészen lesarkítva – ennyi-e a titok nyitja, és nem bonyolultabb-e ez az egész ennél?

A kérdés művi, hiszen akinek fenntartásai vannak, az nyomába eredhet az igazának, bejárva *legalább* azt az utat, amit a szerző. Nemigen lesz ilyen vállalkozó. Balogh Piroska a könyv egy összegző fókuszpontján további Schedius-szöveg-gondozásokat és kutatásokat sürget, tekintettel újabb szövegei felbukkanásának esélyére, „lezárt képletek helyett továbbépíthető kezdetként” (*Ars scientiae*, 67). A *Doctrina pulcri* kísérőtanulmányában így fogalmaz: „Jelen értekezés csupán arra vállalkozott, hogy hozzáilleszti azt [ti. a *Principia philocaliae*] az életmű kapcsán megrajzolható koncepciók és eszmetörténeti háttér főbb irányaihoz, kijelölve az újraértés lehetséges kérdésfeltevéseit.” (*Doctrina pulcri*, 418.) E feladatoknak, a *Principia philocaliae* monografikus feldolgozásának, további projektszerű Schedius-kutatásoknak nem igazán lehet más az érdekese, mint maga Balogh Piroska vagy az ő csapata. Bár hangsúlyozza, hogy a szakma számára nyitott terepnek ítéli az *ars scientiae* professzorának életművét,

könyvével akaratlanul is kijelöli az irányokat és tereli a diskurzust. Ennek a témának ő lett a gazdája. Felelősség szempontjából nemigen kell féltetni emiatt, de ha azt szeretné látni, hogy a közeljövőben feltűnnek innen is, onnan is a Schedius-tanulmányok, akkor előre láthatóan csatlódnia kell majd – erős koncepciója révén ugyanis az ő „nagyelbeszélése” is szükségyszerűen emlékeztet a monolit narratívák jegyeire és habitusára, még ha az intencionálisan a „hermeneutikai játéktér” szabadságfokának növeléséért született is meg.

A mintegy 400 lapos forráskiadás hat esztétikai tárgyú szövegdarabot tartalmaz. Egy értekezést – a göttingi Heyne professzor által kidolgozott ún. *archeológiai módszer* applikációját –, egy vizsgadolgozatot, egy *Aesthetica* címet viselő kéziratot, egy előszót Lesage *A sánta ördög* című művének fordításához, egy *A' Szépség' tudománya* címet viselő tanulmányt, illetve az esztétikai „főművet”, a *Principia philocaliae*t. Ez a szövegkorpusz biztos bázisát jelenti Schedius rekanonizációjának, a monográfiának is több szempontból alapját képezi. Az eredetileg latin nyelvű szövegek fordításait – az előszó és a vizsgadolgozat kivételével – Balogh Piroska készítette. Az értekezés, az *Aesthetica* és a *Principia* szövegű latin eredetije egyaránt bekerült a kötetbe. A függelék rövid életrajzot, annotált, válogatott bibliográfiát, szövegismertetőt és latin szakkifejezés-magyarázatot is tartalmaz. A szövegkiadásra szintén jellemző tehát a monográfia igényessége és maximalizmusa, ugyanakkor az is rendkívül beszédes, hogy a kísérőtanulmányban Balogh Piroska kriminológiai metaforikát alkalmaz *alibik*, *nyomok* és *gyanakvások*

szóválasztással. Jelentőségét nem igazán kell bizonygatni: csak azzal, hogy a *Principia philocaliae* szövegét hozzáférhetővé tette, több értelemben is az utóbbi jó pár év magyar filológiájának egyik *korszakos* tettét hajtotta végre a szöveggondozó.

Recenzens felsült, amikor a kötetekben ellentmondásokra vagy hibákra igyekezett bukkanni. Ami a becsület kedvéért felvethető, csupán két apró megjegyzés. Egyfelől az, hogy érdemes lett volna Schedius több helyen előforduló „nyelvművelő” érdemei helyett valamilyen más kifejezést alkalmazni; legalább SÁNDOR Klára vonatkozó tanulmányai óta tudhatjuk (pl. *Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés = A magyar nyelv kézikönyve*, főszerk. KIEFER Ferenc, Bp., Akadémiai, 2006, 958–996), hogy nem volt a mai értelemben vett nyelvművelés a korszak nyelvfejlesztő-nyelvtervező-standardizáló tevékenysége. Ha erre nem reflektálunk, mindannyian hamis folytonosságot tételezünk föl továbbra is napjaink nyelvművelés-értelmezése és a korabeli gyakorlat között, mely kettő egészen egyszerűen inkommenzurábilis. Úgy tetszik, ezen inkommenzurabilitást egészen addig kell jeleznünk, amíg kikopik a téves folytonosság, összecsúsztatás felfogása a konszenzuális tudásból. Másfelől talán gyümölcsöző lett volna az első recepciótörténeti részben a kanonizációs technikákat a Békés Vera által éppen a *Hiányzó paradigma* című Göttinga-könyvben kidolgozott *zárványtipológia* tükrében is értelmezni. A Toldy Ferenc által véghezvitt kanonizációs gesztus ugyanis a zárványosítás első fokozatát jelentő *kuriózzummá-archiválás* metódusát követi. Ez a szemléltető modell azért lehet produktív, mert képes leírhatóvá tenni pszichológiai folyamatokat szakmai rivali-

zálás, versengő presztízs és egyebek formájában, melyek a Toldy által véghezvitt, oly hatalmas befolyásoló erővel bíró normateremtő, sőt hagyományteremtő mechanizmusokat is képesek tovább árnyalni, még érthetőbbé tenni. (Ennek kapcsán említendő meg zárójelben, hogy T. ERDELYI Ilona esettanulmányában [*Egy kései kiengesztelés kísérlete: Néhány megjegyzés a Pyrker-pör kapcsán*, ItK, 1996, 630–648] a Balogh-monográfiában is többször felbukkanó Pyrker László püspök kanonizációs kiiktatásának, de az egész Pyrker-pörnek is kísértetiesen hasonló a természetrajza, mint Schedius akadémiai „elnémításának”...)

FÓRIZS Gergely közelmúltbeli, a neohumanizmus fogalmát is boncolgató, nagy ívű dolgozatának végén kiemeli a Schedius-szövegkiadást és az akkor még kéziratban lévő monográfiát (*A Poétai harmonistika koncepciójának forrásai és esztétikai történeti kontextusa*, ItK, 2006, 46). A neohumanizmus kutatásának kétségkívül jól érzékelhető felvirágzását éli a mai magyar irodalomtörténeti szakma, izgalmas fejlemények, újabb és újabb korrelációk, összefüggések, textusok és adatok

előkerülésével, továbbiak ígéretével, melyek egy új esztétikai korszakfelfogás és mentalitásminta körvonalazódásán túl többek között Berzsenyi Dániel, Fáy András, Szemere Pál, Döbrentei Gábor, Szontágh Gusztáv, Hetényi János, Kis János, Teleki József szövegeit hívhatják elő és érthetik újra, s melyben kulcsfiguraként jelenik meg Schedius Lajos. Mindebben pedig Balogh Piroskának megkerülhetetlen szerepe, hatalmas érdeme van.

A „hermeneutikai játéktér” kifejezése felidéz egy gondolatot, melyet GADAMER mond a *Nyelvek sokfélesége és a világ megértése* című írásában (Athenaeum, 1991/1), amikor Heidegger *es weltet* terminusát kommentálja: „Valóban, ha ezt mondjuk: a világ világol, valami egészen lényegeset fejeztünk ki: a nyitott horizontokba való feloldódást, a sokféle nyitott horizonton keresztül vezető utat.” Balogh Piroska könyvének olvasása a „világlás” élményével képes megajándékozni a kitarító olvasót. A nyitott horizontok ajándékánál pedig nemigen kívánhat az ember többet.

Bodrogi Ferenc Máté